

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕВЧЕНКО ОЛЕНА БОРИСІВНА

УДК 903.5-055.2:903.22[(470+571)+(477)]"-03/03"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (О.Б. Шевченко)

Науковий керівник:

Дзиговський Олександр Миколайович,
доктор історичних наук,
професор

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Шевченко О.Б. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова, Одеса, 2018.

Довгий час проблема жіночих поховань зі зброєю у сарматів вважалася вирішеною, але розширення джерельної бази за рахунок нових численних досліджень показало, що більшість з аспектів цього явища потребують подальшої розробки. Нагальна необхідність саме комплексного вивчення та систематизації усього масиву жіночих поховань зі зброєю у сарматській культурно-історичній спільноті, і у хронологічному, і у просторовому вимірах і зумовила актуальність запропонованого дослідження.

Початок наукової розробки теми припадає на першу чверть минулого століття, і нараховує, таким чином, вже майже столітню історію. У рамках її, досить упевнено, простежуються головні наукові тенденції окремих часових періодів. Залежали вони від переважаючого джерела, яке використовували дослідники, та головного питання, що вони перед собою ставили. Перший період хронологічно відповідає початку минулого століття і тривав до 1947 року. Як головне джерело у цей час використовувались писемні джерела, які, здебільшого, були присвячені савроматам. Другий період починається з 1947 року і триває до 1990 року. Переважаючим джерелом у цей час стають археологічні матеріали. А одне з головних питань, яке ставили перед собою дослідники — чи існував у сарматів матріархат або його пережитки. Третій період розпочався з 90 року минулого століття та триває й нині. У цей час дослідники вже користуються сукупністю джерел різного характеру, а також відомостями з суміжних дисциплін. Одне з головних питань – це семантика

зброї у жіночих похованнях кочовиків. Крім того, на перший план вже виступають безпосередньо сармати.

Питання жіночих поховань зі зброєю як окрема проблема почало поступово виокремлюватись з досліджень більш глобального характеру. Довгий час подібні комплекси використовувались лише як один з аргументів на користь тих чи інших постулатів. Озброєння біля померлої жінки розглядалось переважно однобічно. Але з накопиченням археологічного матеріалу та застосуванням досягнень суміжних дисциплін стало очевидним, що ця проблема потребує окремого, спеціального дослідження.

Перші спроби почались з другої половини ХХ століття під час публікацій матеріалів могильників або окремих поховань, де фіксувався сам факт наявності озброєння у жіночих похованнях. Дослідження антропологів поступово змусили навіть найбільших скептиків визнати факт існування у сарматській культурно-історичній спільноті подібних комплексів. Проте розвиток теми лише відкривав нові питання щодо вирішення тих чи інших аспектів. Однією з найбільших проблем стали критерії визначення статі похованих. Більшість матеріалів зі старих розкопок не мали належної антропологічної бази, й далеко не всі сучасні матеріали піддавалися антропологічним визначенням. Визначення статі похованого за складом поховального начиння наочно показало можливість помилки, і як наслідок, дослідження, що базувались на такому принципі, перестали бути достовірними. Втім, не бажаючи втратити значній пласт матеріалу, вчені жертвували якістю на користь кількості.

Майже не просунулось у вирішенні питання вибору критеріїв для визнання того чи іншого жіночого комплексу військовим. До сьогоднішнього часу не вироблено чітких алгоритмів, необхідних при дослідженні таких неординарних комплексів. Визнання утилітарної або ритуальної функції зброї у жіночих похованнях відбувається переважно на інтуїтивному рівні.

З численних свідоцтв давніх авторів по суті виокремлюються лише дві сюжетні лінії. Одна з них розповідає про походження савроматського племені

від шлюбу скіфських юнаків з амазонками, у результаті чого жінки цього племені традиційно ведуть войовничий спосіб життя. Найдавніша згадка цього сюжету, належить Геродоту і датується серединою V ст. до н.е. Однак вазовий живопис дозволяє припустити, що ця літературна традиція сягає початку VI ст. до н.е., коли грецькі легенди про амазонок стали пов'язувати із савроматами. У зв'язку з цим необхідно співвідносити дане свідчення з археологічним матеріалом савроматської культури того часу. На сьогодні у пониззі Дону нам відомо лише одне жіноче (за антропологічним визначенням) поховання зі зброєю, яке датується першою третиною VI ст. до н.е. (поселення Малахов Єрик II). Отже, наявний археологічний матеріал не підтверджує історичність легенди, переданої Геродотом.

Друга сюжетна лінія розповідає, що у результаті загибелі усього чоловічого населення, яке пішло у похід, влада у савроматів перейшла до жінок. Встановити джерела і час появи даного сюжету не вдалося, у зв'язку з чим немає можливості і для співставлення цього свідчення з археологічним матеріалом. І лише філософ Платон у IV ст. до н.е. впевнено говорить про те, що він не лише чув, але й знає про жінок-воїнів, що проживають навколо Меотиди. Це свідчення підтверджується значним археологічним матеріалом.

Автор пропонує власну методику, яка базується на порівнянні жіночих поховань зі зброєю з певною контрольною групою. Як контрольна група виступають синхронні чоловічі поховання відповідного могильника. Порівняльний аналіз проводиться за складом озброєння, типологією та місцем фіксації. Додатковою ознакою є аналіз у контрольній групі речей, що знаходяться поряд зі зброєю.

Завдяки запропонованій методиці вдалося виявити непомітні раніше особливості побуту сарматських жінок. Стисло отримані результати можна викласти так: до війни залучались жінки з небагатих великих родів збіднілих через «перенаселення». Але, не можна виключати, що існували і інші чинники які скеровували деяких жінок (або їх родину) робити вибір на користь військової служби. Участь жінок у війні залежала від традицій прийнятих у

кожному окремому роді. У більшості родових груп подібний звичай не зустрічається. У середньому, поховання такого роду фіксуються у двох з 20 могильників. Тобто, більшість кочових спільнот неохоче порушували гендерні звичаї. Ніяких вікових обмежень не спостерігається. Жінки, що брали участь у бойових діях, могли робити це протягом усього життя, аж до самої старості. Участь сарматських жінок у бойових діях аж ніяк не обмежувало їхньої самореалізації як дружини та матері. У рамках окремих могильників, не спостерігається якихось особливостей локалізації захоронень жінок-воїнів, тобто, окремих каст не було. У вільний від військових походів час, жінки-воїни займались звичними для їх статі справами. Частіше набір озброєння жінок відповідав чоловічим комплексам, у більшості родових груп чоловіків та жінок у цьому випадку не розділяли. Ситуації в окремих могилах можуть бути свідомством професійної направленості жінок, які майстерно володіли рідкісними видами зброї, стаючи висококласними, професійними воїнами.

Перші військові жіночі поховання фіксуються у скіфів часу передньоазіатських походів, у яких брала участь більша частина населення. До війни залучались жінки з багатих аристократичних прошарків. У подальшому звичай участі жінок у війні поширився на нові території мешкання скіфів, поступово зникаючи з аристократичних прошарків. Адже у скіфів Північного Причорномор'я V—IV ст. до н.е. та у кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е. це вже, здебільшого, середній прошарок суспільства. У сарматів це вже рядове населення.

З часом трансформувалися і самі причини, що спонукали жінок кочовиків братися за зброю. У часи скіфських походів у Передню Азію це був престижний привілей жінок з аристократичних родин, яким дозволялось брати участь у загальному поході. З відходом частини скіфів у Північне Причорномор'я, до війни залучались вже жінки з середніх прошарків, імовірно, це був військовий обов'язок. З появою сарматів, це вже були жінки зі збіднілих через «перенаселення» родів, які таким чином виправдовували своє існування.

Окремі дослідження, присвячені випадкам ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання сарматів, на сьогодні відсутні. Тим більш є цікавими отримані автором відомості стосовно цього аспекту у сарматській культурі. За сарматської доби вістря стріл є найчисленнішим свідченням ритуального використання зброї у поховальному обряді. Одразу ж варто зазначити, що наведений звичай у переважній більшості був властивий багатому та аристократичному населенню, тоді як у рядовому середовищі він, хоча й зустрічається, але у поодиноких випадках. Зазначене використання вістер стріл у поховальному обряді починає активно фіксуватись з IV ст. до н.е. і триває аж до рубежу н.е. Найбільше поширення (10 % від усіх жіночих комплексів) було зафіксовано для поховань Південного Приуралля II—I ст. до н.е. У окремих родових групах звичай використання поодиноких стріл у ритуальній функції був доволі поширеним. Особливості місця розташування таких стріл вдалося простежити лише для тих випадків, коли це були підвіски, їх носили в області правого плеча. В інших випадках уніфікації не спостерігається. До рубежу н.е. сармати як амулети використовували, за рідкісним винятком, сучасні їм вістря стріл. Пізніше майже в усіх нечисленних випадках це були архаїчні, давні екземпляри. Тлумачення поодиноких стріл як амулетів не завжди однозначне. Такі стріли, судячи з низки спостережень, могли бути також прикрасами або дрібним інструментом. Проте супутні речі здебільшого мали сакральний характер. Найчастіше поряд з вістрями поміщали розбите дзеркало, шматки крейди та прясельце. Завдяки супутнім речам була встановлена і можлива семантика поодиноких вістер стріл – оберег від хвороб та нещасть, захист від «пристріту», загальне охоронне значення. Траплялись випадки, коли поодинокі вістря стріл знаходились окремо від основного складу озброєння. При цьому тип цих вістер відрізняється від сагайдачного набору. Переважна більшість жінок, поряд з якими були знайдені поодинокі вістря стріл, були зрілого або похилого віку. Середній вік померлих становить від 37 до 43 років. Більшість комплексів були поодинокими. Поодинокі вістря стріл зустрічаються не лише у жіночих комплексах, подібні випадки нерідко фіксуються у похованнях

чоловіків, здебільшого зрілого віку, рідше біля підлітків та дітей. Судячи з усього, семантика поодиноких вістер стріл у чоловічих та жіночих похованнях мала схожий характер. Витоки цього цікавого звичаю у кочовиків простежити досить важко. Археологічні свідчення використання вістер стріл як символів або амулетів зустрічаються ще у савроматську добу. Це було загальнокочове явище.

Ключові слова: сармати, савромати, скіфи, зброя, воїн, жінка, семантика, символ.

SUMMARY

Shevchenko O. B. Sarmatian women's graves with weapons. - Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dssertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in speciality 07.00.04 "Archaeology". - Odessa National University. I.I. Mechnikov, Odessa, 2018.

For a long time the problem of women's burials with weapon in the Sarmatian cultures was considered to be solved but the expansion of the source base due to new research has shown that most of the aspects of this phenomenon needs further development. The urgent need for the comprehensive study and systematization of the entire array of women's burials with weapons in the Sarmatian cultural-historical community, both in chronological and spatial dimensions, has determined the relevance of the proposed study.

The beginning of the scientific development of the topic falls on the first quarter of the last century, and thus has almost a century-long history. Within it, it is quite confident that the main scientific trends of individual time periods can be traced. They depended on the predominant source used by the researchers, and the main issue that they put before them. The first period is chronologically consistent with the beginning of the last century and lasted until 1947. At the present time, literary sources were used as the main source, which were mostly devoted to the Sauromates.

The second period begins in 1947 and lasts until 1990. The archaeological materials became the predominant source at this time. And one of the main questions asked by researchers was the existence a matriarchy or its remnants from in the Sarmatian communitys.

The third period began with the 90th century and continues to the present. At this time, researchers are already using a variety of sources of different kinds, as well

as information on related disciplines. One of the main issues is the semantics of weapons in women's nomadic burials. In addition, Sarmatians are on the forefront.

The issue of women's arms graves as a separate issue began to be gradually separated from studies of a more global nature. For a long time such assemblages were used only as one of the tools in favor of certain postulates. Arms near a deceased woman were considered mostly one-sidedly. But with the accumulation of archaeological material and the application of the achievements of related disciplines, it became apparently that this problem requires a separate, more detailed study of a special nature.

The first attempts began the second half of the XX century during the publication of materials of burial mounds or individual graves where the fact of the presence of weapons in women's burials was recorded as it is. The study of anthropologists, gradually forced even the greatest skeptics to recognize the existence of such complexes in the Sarmatian cultural-historical community. However, the development of the problem only opened up the new questions regarding the resolution of certain aspects of the topic. One of the biggest problems became the criteria for determining the sex of the buried. After all, the development of anthropological studies still did not have sufficient volume. Most materials from past excavations did not have a proper anthropological base. And far not all modern materials fell under anthropological definitions. The definition of the gender buried by the so-called "archeological" way clearly demonstrated the possibility of error, and as a result, studies based on such a principle ceased to be reliable. However, not wanting to lose a significant amount of material, scientists sacrificed quality in favor of quantity. Almost did not progress in solving the issue of choosing criteria for the recognition of a women's military complex at the level with the burial of male soldiers. Until now, there are no clear algorithms required for the study of such extraordinary complexes. Recognition of the utilitarian or secondary function of arms in women's burials occurs predominantly at the intuitive level.

From the numerous testimonies of ancient authors, in essence, only two plot lines are singled out. One of them tells about the origin of the Saurumat tribe from the

marriage of the Scythian boys to the Amazons, and as a result, women of this tribe traditionally lead a warlike way of life. The oldest mention of this content, preserved to our time, belongs to Herodotus and dates back to the mid 5th century BC. However, vase painting suggests that this literary tradition dates back to the beginning of the 6th century BC when the Greek legends about the Amazons began to be associated with the Sauromates. In this regard, it is necessary to correlate this certificate with the archaeological material of the Sauroman culture of that time. Today, in the lower reaches of the Don we know only one female (according to anthropological definition) burial with a weapon, which dates back to the first third of the 6th century BC. This burial was found during the study of the settlement of Malakhov Erik II. Thus, at present, the available archaeological material does not confirm the historicity of the legend, passed to us by Herodotus.

The second story line says that as a result of the death of the entire male population, which went on a trip, power in the Sauromat passed to women. Set the source and time of the appearance of this plot has not been able to date. In connection with this there is no possibility for comparing this certificate with the archaeological material. And only the philosopher Plato, who lived in the 4th century BC confidently says that he not only heard, but also knows about women soldiers living around Meotida. This testimony is confirmed by considerable archaeological material.

The author offers his own methodology based on comparing women's graves with weapons with the control group. As a control group there are synchronous men intact burials of the corresponding burial ground. The comparative analysis is carried out according to the composition of the weapon, typology and place of fixation. An additional feature is the analysis in the control group of things that are located near the objects of armament.

Due to the proposed method it became possible to reveal the features of the life of Sarmatian women which have not been watched before. Briefly the obtained results could be described as follows: into the military affairs the women from poor families, which was caused by "overpopulation" could be involved. However, it can not be ruled out that there were other factors that could voluntarily or coercively

force some women (or their families) to make choices in favor of military service. However, cases of attracting Sarmatians to military affairs were still uncommon. Participation of women in hostilities depended on the traditions adopted in each separate category. In most generic groups, this kind of custom does not occur. On average, with 20 cemeteries, burials of this kind are fixed in two. That is, most nomadic communities reluctantly violated the customs of a gender character. No age limits are observed. Women who participated in hostilities could do so throughout their lives, until their very old age. The participation of Sarmatian women in hostilities did not restrict their implementation as a wife and mother. In the framework of certain burial grounds, there are no certain features that the localization of the graves of women soldiers, that is, some individual castes was not. In time-free military campaigns, women soldiers were engaged in their usual affairs. More often, the set of arms of women corresponded to male complexes, in most generic groups, men and women, in this case, were not divided. Situations in individual burials can be evidence of the professional orientation of women who skillfully possess rare weapons, becoming high-quality, professional warriors. The first military women's nomadic burial places are locked up in the Scythians during the front-end campaigns, during which a large portion of the population was mobilized. And, apparently, women from wealthy aristocratic strata were also involved in military affairs.

Subsequently, the custom of women's participation in military affairs spread to new territories of the Scythians, gradually disappearing from aristocratic strata. After all, the Scythians of the Northern Black Sea Coast 5th—4th centuries BC this is, for the most part, the middle stratum of society. And in the early nomads of the Southern Urals 4th—3rd centuries BC and in the future, this is already the general population, which is willing to take over the customs of the aristocracy. Over time, the reasons for inducing nomadic women to take up arms were transformed. During the Scythian campaigns in the Near East, it was a prestigious privilege for women from aristocratic families who were allowed to take part in the general campaign. With the departure of some of the Scythians in the Northern Black Sea region, women from the middle strata were already involved in military affairs, presumably this was a

military duty. With the advent of the Sarmatians, it was already women of the impoverished because of the "overpopulation" of families, which thus justified their existence. It is possible that Sarmatian separate families, in which such a practice was practiced, had Scythian origin. Historical memory of which has kept the information about the past participation of their women in the military affair. Separate studies are devoted to cases of secondary functions of placing weapons in the Sarmatian women's burial grounds for the present. Moreover, the information received by the author concerning this aspect in the Sarmatian culture is interesting. During Sarmatian times, the edge of the arrows is the greatest evidence of the ritual use of weapons in the funeral ceremony. It should be noted at the outset that this custom, in the overwhelming majority, was peculiar to a wealthy and aristocratic population, while in a private environment, although it occurs, but in rare cases. The aforementioned use of the bow of arrows, in the funeral ceremony, begins to be actively recorded from the 4th century BC and lasts to the brim. The most widespread (10 % of all women's complexes) was recorded for burials from the South Urals 2nd —Ist centuries BC. In some tribal groups, the custom of using single arrows, in the ritual function was rather widespread.

The features of the location of such arrows could be traced only for cases when they were suspensions, they were worn in the right shoulder. In other cases, unification is not observed. By the brink of the era of Sarmatians, as a protective amulet, they used, with the rare exception, an arrow of arrows, which by their type were at home at the same time. After this case, in almost all of a few cases, these were archaic, ancient specimens. Interpretation of single arrows as amulets is not always unambiguous. Such arrows, apparently, could also serve as an ornament, a small instrument. Nevertheless, the surrounding things, for the most part, were sacred. Most often, along with the edges of the broken mirror, pieces of chalk and spindle was placed. Owing to the surrounding things, the possible semantics of the individual winders of arrows was installed - the glittering of illnesses and misfortunes, the protection from a "bad eye", a general protective value. There were occasions when the single edges of the arrows were separate from the main arsenal.

In this case, its type is different from the swagger set. The vast majority of women, along with which single arrows were found, were either mature or elderly. The average age of the deceased is between 37 and 43 years. Most of the complexes were single. Single arrow of arrows are found not only in women's complexes, such cases are often recorded in the burial of men, mostly mature, rarely in adolescents and children. Apparently, the semantics of a single shot of arrows in men's and women's graves had a similar character. The origins of this interesting custom in the nomads to trace difficult enough. Archaeological evidence of the use of the bow of arrows as symbols or amulets is still found in the Sauromatic day. It was a generally nomadic phenomenon.

Keywords: Sarmatians, woman, weapons, semantics, symbol, warrior.

Список публікацій здобувача:

Статті у наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

1. Шевченко О.Б. Жінка у сарматському суспільстві – історіографія питання /О.Б. Шевченко // Записки історичного факультету. — Одеса, 2010. — Вип. 21. — С. 64—82.
2. Шевченко О.Б. Сарматська жінка за даними наративних джерел / О.Б. Шевченко // Записки історичного факультету. — Одеса, 2011. — Вип. 22. — С. 38—58.
3. Шевченко О.Б. Жіноче жрецтво – савромати (Південне Приуралля) / О.Б. Шевченко // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2012. — № 19 (171). — С. 110—117.
4. Шевченко О.Б. Савроматські жінки та війни (за матеріалами савроматських могильників Південного Приуралля) / О.Б. Шевченко // Науковий вісник. Одеський національний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2012. — № 20 (172). — С. 203—210.

5. Шевченко Е.Б. Раннекочевнические женские погребения с оружием из Южного Приуралья (VI—IV вв. до н.э.) / Е.Б. Шевченко // Нижневолжский археологический вестник. — Волгоград, 2013. — Вып. 13. — С. 25—33.

6. Шевченко О. Жіночі поховання з предметами озброєння у сарматів Північного Причорномор'я / О. Шевченко // Емінак. — № 3 (19). — Том. 2. — С. 26—32.

7. Шевченко Е.Б. Воинственность женщин в среде ранних кочевников (по данным письменных свидетельств) / Е.Б. Шевченко // Stratum plus. — 2018. — № 3. — С. 149—165.

Статті у інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

8. Шевченко О. Роль жінки у сарматському суспільстві / О. Шевченко // Матеріали 63-ї звітної студентської наукової конференції історичного факультету Одеського національного Університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2007. — С. 76—80.

9. Шевченко Е.Б. Военное дело савроматских (сарматских) женщин по письменным источникам / Е.Б. Шевченко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: стат. та матеріали II Міжнар. наук. – прак. конф., присвяченої пам'яті професора Г.Л. Бондаревського (12—13 квітня 2011 р., м. Луганськ) / Під. ред. М.С. Бурьяна. — Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. — С. 642—648.

10. Шевченко О. Значення жінки у суспільстві сарматських племен (свідчення античних авторів – загальні тенденції) / О. Шевченко // Наука і освіта: крок у майбутнє. Матеріали VI Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», присвяченої 145-річчю від дня народження Р.Ф. Кайндля. Чернівці, 29 квітня 2011 р. — Чернівці - Вижниця: Черемош, 2011. — С. 543—546.

11. Шевченко Е. Антропологические свидетельства участия сарматских женщин в военных действиях / Е. Шевченко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. — С. 86—87.

12. Шевченко О. Участь жінок у військових діях: ранньосарматська культура (Південне Приуралля) / О. Шевченко // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 65-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 20 квітня 2012 р.). — Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. — С. 39—42.

13. Шевченко Е.Б. Военная активность сарматских женщин — антропологические свидетельства / Е.Б. Шевченко // Актуальные проблемы современных социально-гуманитарных наук: материалы Всероссийской научно-практической конференции, 10—11 декабря 2011 г. / сост. С.К. Булдаков, А.А. Турыгин, Е.А. Чугунов; отв. ред. С.К. Булдаков. — Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, 2012. — С. 233—239.

14. Шевченко Е.Б. «Амазонки» Южного Приуралья в савроматское время: миф или реальность (историографический обзор) / Е.Б. Шевченко // Война и военное дело в скифо-сарматском мире: материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А.И. Мелюковой (с. Кагальник, 26—29 апреля 2014 г.) / отв. ред. д.и.н. С.И. Лукьяшко. — Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2014. — С. 407—417.

15. Шевченко О.Б. Предмети озброєння у жіночих похованнях сарматів: проблема інтерпретації / О.Б. Шевченко // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. — Київ: Стародавній світ, 2017. — С. 70—73.

16. Шевченко О.Б. Захисні амулети з наконечників стріл у жіночих похованнях сарматів / О.Б. Шевченко // Античный Никоний и мир племен Северо-Западного Причерноморья. Материалы «круглого стола», посвященного юбилею Н.М. Секерской и 60-летию начала раскопок Никония (Одесса, 18 мая 2017 г.). — Одеса: Ирбис, 2018. — С. 77—86.

17. Шевченко О.Б. Сарматські «амазонки»: чинники, що спонукали появу історіографічного міфу, та реальність сьогодення / О.Б. Шевченко // Стародавнє Причорномор'я. Випуск XII/ Голов. ред. І.В. Немченко. — Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. — С. 603—609.

18. Шевченко О.Б. Ритуальна функція використання предметів озброєння у жіночих похованнях сарматів – списи, мечі, сокири / О.Б. Шевченко // Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи. Збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. — Одеса: ОНУ, 2018. — С. 224—231.

ЗМІСТ

ВСТУП	20
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Стан наукової розробки теми	25
1.2. Свідчення давніх авторів про участь савроматських та сарматських жінок у війні	45
1.3. Методичні засади та методика дослідження.....	53
РОЗДІЛ 2. ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ КОЧОВИКІВ IV—III СТ. ДО Н.Е.....	59
2.1. Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е	61
2.2. Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Поволжя IV—III ст. до н.е. 77	
РОЗДІЛ 3. ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ II—I СТ. ДО Н.Е	83
3.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля II—I ст. до н.е	83
3.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя II—I ст. до н.е... 87	
3.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.....	101
3.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я II ст. до н.е. — першої половини I ст. н.е.	110
РОЗДІЛ 4. ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ I — СЕРЕДИНИ II СТ. Н.Е.....	112
4.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля I — середини II ст. н.е	112
4.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя I — середини II ст. н.е.....	113

4.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння I — середини II ст. н.е.....	120
4.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я I — середини II ст. до н.е.....	123
РОЗДІЛ 5. ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТИВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ II—IV СТ. Н.Е.....	128
5.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля другої половини II—IV ст. н.е.	128
5.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя другої половини II—IV ст. н.е.	130
5.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння II—IV ст. н.е.	134
5.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я II—IV ст. н.е.....	143
РОЗДІЛ 6. ЗБРОЯ У ЖІНОЧИХ ПОХОВАННЯХ САРМАТИВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	145
6.1. Утилітарна функція - військові поховання.....	145
6.2. Ритуальна функція використання зброї.....	157
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	179
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	205
ДОДАТКИ.....	207
Додаток А. Ілюстрації.....	208
Додаток Б. Таблиці.....	266
Додаток В. Таблиці.....	267
Додаток Д. Таблиці.....	277
Додаток Е. Таблиці... ..	294
Додаток Ж. Таблиці.....	299
Додаток З. Таблиці.....	305
Додаток К. Таблиці.....	320
Додаток Л. Таблиці.....	332

Додаток М. Таблиці	333
Додаток Н. Таблиці	341
Додаток П. Таблиці	346
Додаток Р. Таблиці	353
Додаток С. Таблиці	357
Додаток Т. Таблиці	361
Додаток У. Таблиці	367
Додаток Ф. Таблиця	370

ВСТУП

Актуальність дослідження. У вивченні сарматської культурно-історичної спільноти спостерігаються тенденції переходу з глобальних досліджень до більш вузьких питань. Багато теорій, що тривалий час панували у науці, переглядаються. Це пов'язано з накопиченням археологічного матеріалу, удосконаленням та залученням суміжних дисциплін. Нова джерельна база потребує переосмислення. Впливають на стан проблеми і здобутки попередніх наукових поколінь. Кожне пізніше дослідження, підсумовуючи різні питання, водночас ставило нові.

Незважаючи на те, що довгий час проблема жіночих поховань зі зброєю у сарматів вважалася вирішеною, саме розширення джерельної бази за рахунок нових досліджень показало, що більшість з аспектів цього явища потребують подальшої розробки. Цей процес найкраще ілюструє поява останніми роками значної кількості студій з даної тематики, серед яких окреме місце посідають публікаційні роботи. Цікавим є вивчення та аналіз стану наукової розробки теми. Критичне осмислення ключових робіт дозволило зрозуміти появу тих чи інших тенденцій, побачити основні проблеми та питання, що потребують вирішення.

Стосовно вивчення відповідних писемних джерел у науці продовжують панувати тенденції, притаманні початку минулого століття. Більшість досліджень обмежується їх переліком та використанням інформативних можливостей. Між тим, нарізла необхідність визначення первинних сюжетів з компілятивних творів та часу їх появи. Перегляду потребує і співвідношення писемних та археологічних джерел.

Аналіз розвитку методологічних аспектів надав можливість розробки власної методики. Незважаючи на велику кількість археологічних пам'яток сарматів та наукових робіт, присвячених різноманітним аспектам проблеми, у

науці до теперішнього часу відсутнє узагальнююче дослідження, що мало б відповідати сучасному стану джерельної бази.

Всебічне дослідження різних аспектів жіночих поховань зі зброєю у сарматів дозволяє не лише вирішити питання участі жінок у війні, але з'ясувати хронологічні та регіональні особливості, визначити семантику розміщення зброї біля похованої. З огляду на це, значний інтерес становлять великі могильники, які надають можливість для порівняння жіночих поховань з озброєнням з синхронними чоловічими комплексами. Крім того, сучасні можливості дозволили отримати репрезентативні вибірки, здатні надійно ілюструвати загальносарматські явища.

Нагальна необхідність саме комплексного вивчення та систематизації усього масиву жіночих поховань зі зброєю у сарматській культурно-історичній спільноті і у хронологічному, і у просторовому вимірах зумовила актуальність запропонованого дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Дисертацію виконано в рамках наукових тем Кафедри археології та етнології України: «Реконструкція палеоландшафтів і розселення людини в Північному Причорномор'ї за останні 20 тис. років» 2007—2011 рр. (номер державної реєстрації 0107U08001); «Дослідження давньої історії Північно-Західного Причорномор'я: міждисциплінарний підхід». 2012—2016 рр. (номер державної реєстрації 0112U005265).

Метою дослідження є аналіз та систематизація жіночих поховань зі зброєю сарматської культурно-історичної спільноти.

Мета роботи зумовлює такі **завдання**:

- проаналізувати наявний масив наукової літератури, де певною мірою розглядалось питання жіночих поховань зі зброєю у сарматів;
- розглянути відомі праці античних авторів, визначити першоджерела та компілятивні твори;

- розробити методику дослідження археологічного матеріалу з метою визначення утилітарної та ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання;

- створити вибірки сарматських поховальних комплексів з антропологічним визначенням статі похованих, відповідно до територіальних та хронологічних меж;

- згідно авторській методиці провести індивідуальний аналіз кожного окремого жіночого поховання, що містить зброю, та визначити його семантику;

- систематизувати, проаналізувати весь масив комплексів з утилітарною та ритуальною функцією покладення зброї.

- співвіднести відомості писемних джерел з археологічним матеріалом.

Предмет дослідження — Жінка в культурно-історичній спільноті сарматів.

Об'єкт дослідження — жіночі поховання зі зброєю сарматської культурно-історичної спільноти.

Методологічну основу дисертації складає комплексний підхід до вивчення матеріалу. Дослідження здійснювалося з широким залученням статистичних методів обробки значного за обсягом масиву пам'яток. Крім того, у процесі написання роботи використані загальноісторичні методи пізнання (порівняльного аналізу та синтезу, логічний, хронологічний, метод аналогій та типологічний).

Хронологічні межі дослідження - IV ст. до н.е. — IV ст. н.е. - охоплюють усі періоди розвитку сарматської культурно-історичної спільноти: ранній, середній та пізній.

Територіальні межі охоплюють Південне Приуралля, Поволжя, Подоння та Північне Причорномор'я.

Джерельною базою дослідження є сукупність писемних, археологічних та етнографічних джерел, основну частину якої складають археологічні матеріали (2393 поховання із 221 могильнику).

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання отриманих результатів для написання узагальнюючих робіт, присвячених дослідженню сарматської культурно-історичної спільноти, а також ролі жінки у кочових спільнотах. Розроблена методика може бути використана для подібних досліджень інших кочових культур.

Наукова новизна роботи полягає у:

Вперше:

- здійснено аналіз усього масиву сарматських жіночих поховань зі зброєю на підставі антропологічного визначення статі похованих;
- розроблено авторську методику для визначення утилітарної або ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання;
- визначено поховання з ритуальним значенням зброї, окреслено загальну картину.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення загальної картини участі сарматських жінок у війні;
- вивчення причин появи історіографічного міфу про неодмінну войовничість сарматських жінок;
- визначення причин, що змушували жінок кочовиків братися за зброю.

Уточнено:

- першоджерела писемних свідочств легендарного характеру;
- час появи первинних сюжетів наративних свідочств;
- співвідношення археологічного матеріалу з відомостями писемних джерел.

Особистий внесок здобувача. Автором під час розгляду попередніх робіт, було розроблено особисту методику для аналізу жіночих поховань зі зброєю у кочовиків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були виголошені у вигляді доповідей та повідомлень на засіданнях кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та відділу археології раннього

залізного віку ІА НАНУ, міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференціях в Україні: м. Одеса (2007, 2008, 2018 рр.), м. Луганськ (2011 р.), м. Чернівці (2011 р.), м. Харків (2011, 2012 рр.) м. Київ (2017 р.) та Росії: м. Кострома (2012 р.), м. Ростов-на-Дону (2014 р.). На вченій раді Одеського Археологічного музею НАНУ.

Публікації. За темою роботи опубліковано 18 наукових статей, п'ять з яких – у фахових виданнях України, 2 – у закордонних фахових виданнях.

Обсяг та структура роботи. Відповідно до сформульованих завдань, структура роботи складається зі вступу, шістьох розділів та висновків (178 стор.). Додатки до дисертації розділено на два блоки: малюнки (57 стор.), таблиці (104 стор.). Список використаної літератури складається із 253 позицій. Загальний обсяг дисертації складає 368 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ. МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Початок наукової розробки теми припадає на першу чверть минулого століття, і нараховує, таким чином, вже майже столітню історію. У рамках її досить упевнено простежуються головні наукові тенденції окремих часових періодів. Залежали вони від переважаючого джерела, яке використовували дослідники, та головного питання, що вони перед собою ставили. Слід враховувати, що хронологічні рамки є досить умовними, адже деякі дослідження мали суміжний характер.

Перший період хронологічно відповідає початку минулого століття і тривав до 1947 року. Як головне джерело у цей час використовувались писемні джерела, які, здебільшого, були присвячені савроматам. Тому буде цілком логічним назвати його «наративно-савроматський». Другий період починається з 1947 року і тривав до 1990 року. Переважаючим джерелом у цей час вже стають археологічні матеріали, а одне з головних питань, яке ставили перед собою дослідники — чи існував у сарматів матриархат або його пережитки. Тому є цілком слушним назвати його «археологічно-матріархальний». Третій період розпочався з 1990 року та триває досі. У цей час дослідники вже користуються сукупністю джерел різного характеру, а також відомостями з суміжних дисциплін. Одне з головних питань — це семантика зброї у жіночих похованнях кочовиків. Крім того, на перший план вже виступають безпосередньо сармати. Тому є слушним назвати цей період «міждисциплінарно-сарматський».

1.1.1. Наративно-савроматський період — (1918—1947 рр.).

Цей період є досить тривалим за часом, але за кількістю досліджень він поступається пізнішим. Проте саме у цей час було поставлено питання про участь савроматських жінок у війні. Були визначені писемні свідоцтва, які як головний доказ войовничості савроматських жінок запанували у науці на довгий час. При цьому мова, здебільшого, йшла про савроматів, а сармати згадувались лише посередньо.

Одним з перших, хто звернув увагу на цю особливість побуту кочовиків, був М.І. Ростовцев. У своїй праці «Эллинство и иранство на юге России» автор зазначав, що його висновки у переважній більшості є гіпотетичними [Ростовцев 1918, с. 5]. Незважаючи на те, що археологічний матеріал у той час був досліджений мало, багато припущень дослідника знайшли своє підтвердження вже у наш час. М.І. Ростовцев вважав: «Що легенда про амазонок на берегах Азовського моря, їх зв'язок з савроматами, безумовно, зумовлена тим, що низка існуючих тут у більш пізній час племен зберегли у своєму ладі виняткову роль жінок, які виступали не тільки як воїни, але й як ватажки та войовничі цариці цілих племен» [Ростовцев 1918, с. 29]. Втім, дослідник зазначав, що точних доказів для цього припущення навести неможливо [Ростовцев 1918, с. 30]. М.І. Ростовцев не виключав, що довга боротьба скіфів з кіммерійцями завершилася не стільки рішучою перемогою скіфів, скільки підкоренням скіфам низки кіммерійських чи тих племен, які були підкорені кіммерійцями та злились з ними. Племена ці — пізніші сінди, меоти та савромати — зберегли певну самостійність та увійшли у тісне спілкування зі скіфами, поступово засвоївши їх культуру. Зберегли вони, однак, низку особливостей побуту, серед яких основним та найбільш вражаючим для греків було їхнє підкорення правлінню жінок (гінекократія) та значна роль, яку жінки відігравали в їх військовому та політичному житті, що вони, імовірно, перейняли від кіммерійців [Ростовцев 1918, с. 33—34]. На користь своїх припущень автор використовував не тільки наративні джерела, а й топографічні назви давнини. Втім, на думку М.І. Ростовцева, легенди мали анекдотичний характер, до яких було закладено лише долю історичної дійсності. Більш реальними свідченнями

автор вважав відомі вже в історичний час розповіді про яксаматку Тіргатао та сарматку Амагу [Ростовцев 1918, с. 123]. Що ж до безпосередньо сарматів, то дослідник підкреслював, що жоден з античних письменників, оповідаючи про сарматів на основі відомостей «з перших рук», не згадує про те, що було для грека головною ознакою савроматів — про роль жінок. Лише там, де оригінальні свідчення були піддані літературній обробці, на сарматів переноситься те, що складало у старій легенді особливість савроматів [Ростовцев 1918, с. 128]. Після цієї праці, де дослідник лише торкнувся питання участі жінок сарматів у війні, у вітчизняних наукових колах протягом 30 років зацікавленість даною проблемою дещо вщухає. Але у подальший період, при вивченні писемних джерел, саме на це дослідження М.І. Ростовцева посилялась більшість дослідників.

Не можна обминути увагою і працю М.О. Косвена «Амазонки. История легенды», що вийшла у 1947 році. Автор підготував збірку різноманітних легенд, обмежившись найбільш інформативними. Дослідник припускав, що легенда про амазонок у тих чи інших її версіях існувала у народів Давнього Сходу, проте нічого не відомо про відображення цієї легенди у давніх літературних пам'ятках Єгипту, Месопотамії та Малої Азії. Літературна історія легенди про амазонок починається з Давньої Греції [Косвен 1947, с. 33]. До збірки потрапили і найвідоміші легенди про савроматських амазонок.

У переважній більшості, саме завдяки цим дослідженням пізніше було зумовлено інтерес до археологічного матеріалу, що, у свою чергу, було викликано саме вивченням та систематизацією наративних свідоцтв.

1.1.2. Археологічно-матріархальний період – (1947—1990 рр.).

Переломний момент у вивченні савроматських і сарматських жіночих поховань зі зброєю настав у 1947 році, коли вийшла хрестоматійна праця Б.М. Гракова «ГΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (Пережитки матриархата у сарматов)» [Граков 1947, с. 100—121]. Перш ніж перейти до її детального аналізу, на мою думку, необхідно висловити декілька слів на захист самого дослідника, оскільки у наш час його праця була піддана нищівній критиці.

Насамперед, необхідно згадати, що саме Б.М. Граков першим поставив питання участі савроматських та сарматських жінок у війні на прикладі археологічного матеріалу. Без даної праці не було б розгорнуто жвавої дискусії між багатьма дослідниками, яка додала численні наукові факти, що істотно вплинули на подальший розвиток проблеми. Крім того, знаючи про помилки попередників, дослідники мають змогу їх не повторювати. Це нормальний процес розвитку наукових питань у будь-якій сфері. У своєму дослідженні автор навів кілька найвідоміших свідочств давніх авторів про войовничість савроматських жінок. Ці відомості Б.М. Граков упевнено визнає реальними, спираючись на думку М.І. Ростовцева. Однак останній, як було зазначено вище, щодо цього займав більш обережну позицію [Ростовцев 1925, с. 86]. Однією з головних задач Б.М. Гракова було, на відміну від М.І. Ростовцева, довести історичну спорідненість між савроматами та сарматами [Граков 1947, с. 101]. На користь своєї теорії автор використовував численні докази, у тому числі існування жіночих поховань з озброєнням в обох культурах. Згідно власної хронології, Б.М. Граков навів низку поховань, які він визнав жіночими на підставі поховального начиння. До жіночого начиння поховань VI—IV ст. до н.е. дослідник відносив: намистини, дзеркала, мушлі, ложечки з кістки та кам'яні блюда. На той час ці речі більшістю дослідників дійсно вважались жіночими. Однак з часом, на підставі антропологічних визначень та спеціальних досліджень було доведено, що подібне поховальне начиння зустрічається і у чоловічих похованнях. Крім того, вибірка, яку навів Б.М. Граков, містила пограбовані поховання, нерідко знайдені та досліджені випадковими людьми. Деякі з комплексів містили лише поодинокі вістря стріл. На сьогодні стало цілком очевидно, що жоден з наведених комплексів некоректно використовувати на користь ідей Б.М. Гракова. Що ж до вибірки поховань IV—II ст. до н.е., то тут ми зустрічаємо жіночі поховання зі зброєю у яких стать похованого було визначено антропологами. Причому автор акцентував на цьому увагу. Втім, Б.М. Граков у більшості випадків, продовжував використовувати визначення статі померлих за поховальним начинням. На

підставі непевних аналогій, до суто жіночих ознак він відносив алебастрові флакони. Потрапили у вибірку і колективні пограбовані комплекси, де неможливо точно визнати кому з похованих належав той чи інший інвентар. Крім того, продовжують зустрічатися і недоліки, властиві вибірці попереднього часу. Б.М. Граков визнавав, що зрідка зустрічаються поховання жінок-воїнів, крім того, сарматки виконують обов'язки жриць. І, що найголовніше, рід сармати вели за материнською лінією. Дослідник погоджувався з поясненнями давніх авторів, що пережитки матріархату у сарматів були пов'язані з їх відсталістю у порівнянні зі скіфами [Граков 1947, с. 119]. Аналізуючи період з кінця II ст. до н.е. по II ст. н.е., Б.М. Граков відзначав збільшення кількості відкритих комплексів та зменшення на їхньому тлі кількості поховань жінок-воїнів [Граков 1947, с. 120]. Автору було відомо лише два комплекси Суловського могильника, де стать похованих було визначено «ретельним способом» (яким саме не пояснюється). Подібні свідчення дослідник вважав пережитками материнських інститутів, які збереглися на тлі встановлення патріархального роду [Граков 1947, с. 120]. Б.М. Граков вважав, що пізніший період II—IV ст. н.е. розвивався на тлі попередніх, прийнявши та уніфікувавши раніше встановлені форми побуту та ритуалу і додавши ряд нових деталей [Граков 1947, с. 121]. Втім, на досить велику кількість сарматських комплексів, відомих на той час, поховання жінок-воїнів не фіксуються. На думку дослідника, у компетенції жінки залишилось лише щось з домашнього культу. Б.М. Граков впевнено визнавав, що патріархальний початок остаточно переміг материнський [Граков 1947, с. 121].

Таким чином, поховання жінок зі зброєю у роботі Б.М. Гракова були одним з головних аргументів на користь його теорій. Втім, лише одиниці з наведених комплексів він упевнено вважав жіночими завдяки антропологічним визначенням статі похованих. Однак, деякий акцент на дослідженнях саме антропологів, який все ж таки простежується, дозволяє припустити, що автор вже тоді розумів важливість цього аспекту. Перш ніж перелічені вище недоліки стали очевидними для науковців, сплигло багато часу. Навіть у роботах кінця

минулого століття можна зустріти посилання на Б.М. Гракова, автори яких не сумніваються у вірності його теорій.

У 1959 року В.П. Шилов, публікуючи матеріали Калиновського могильника, відзначав, що у жіночих похованнях, за хронологією Б.М. Гракова савроматського та прохорівського часів, зустрічається зброя. В.П. Шилов не погоджувався з автором хронології, вважаючи, що зброя у жіночих похованнях не є доказом на користь існування у сарматів пережитків матриархату. Науковець зазначав, що існують жіночі поховання з озброєнням часів Золотої орди — періоду, коли вже важко казати про наявність пережитків матриархату. Відомі також жіночі поховання з озброєнням в інших районах та у різний час. На думку В.П. Шилова, таким чином, наявність зброї у жіночих похованнях сарматів свідчить лише про те, що сарматські жінки разом з чоловіками або самотійно, брали участь у битвах чи полюванні [Шилов 1959, с. 432].

У 1964 році виходить у світ хрестоматійна праця К.Ф. Смірнова «Савроматы. Ранняя история и культура сарматов». І, хоча в ній йдеться переважно про ранніх кочовиків VI — початку IV ст. до н.е., обминути увагою цю працю неможливо. Спираючись на свідчення давніх авторів, дослідник припускав, що савроматські жінки разом з чоловіками складали племінне ополчення та активно брали участь у захисті своїх земель чи у великих грабіжницьких походах. У мирний же час вони вели звичний спосіб життя [Смирнов 1964, с. 201]. К.Ф. Смірнов вважав, що Б.М. Граков навів численні та переконливі археологічні факти, які засвідчують особливе становище савроматських жінок. Водночас, він не погоджувався з В.П. Шиловим, зауважуючи, що у савроматів достовірно жіночих поховань з озброєнням чи кінською зброєю значно більше (не менш як 20 % від усіх могил з озброєнням та кінською зброєю), ніж у інших давніх народів. Автор і у пізніших працях не змінив своєї думки. Яскравим доказом є його робота «"Амазонка" IV века на Дону» [Смирнов 1982, с. 120—131]. У публікаційних роботах дослідника, зустрічались військові поховання, які автор визнавав жіночими лише за складом поховального начиння (що, як виявилось згодом, було помилковим). У

зв'язку з цим багато висновків, зроблених у свій час науковцем, втратили свою силу.

Дискусію продовжив А.М. Хазанов у своїй праці «Материнский род у сарматов» яка вийшла у 1970 році. Дослідник зазначав, що на дискусію з приводу сарматської гінекократії негативно впливають два моменти. По-перше, у ній недостатньо враховуються сучасні точки зору з приводу материнського роду. У результаті і прибічники, і противники існування сарматської гінекократії іноді базують свої аргументи на застарілій основі. По-друге, має місце помітна термінологічна невизначеність [Хазанов 1970, с. 138—139]. Стосовно жіночих поховань з озброєнням у сарматів А.М. Хазанов стає на бік К.Ф. Смірнова, вважаючи сильним аргументом наведену останнім цифру у 20 %. Посилаючись на археологічний матеріал, А.М. Хазанов конкретизує його. Автор говорить, що найбільша кількість жіночих поховань з озброєнням датується VI—IV ст. до н.е. (савроматська доба за Б.М. Граковим). Втім, і у IV—II ст. до н.е. вони зустрічаються досить часто [Хазанов 1970, с. 141]. На думку дослідника, домінуючим видом озброєння у цих похованнях були стріли. Мечі та кинджали зустрічаються не часто, а списи — зовсім рідко. А.М. Хазанов вважав, що, у повній відповідності до античної писемної традиції, сарматські жінки-воїни, насамперед, були лучницями. На цій підставі він робить висновок, що до рукопашного бою вони ставали зрідка, а брали участь у битвах у рядах легкоозброєної кінноти [Хазанов 1970, с. 142]. Згідно автора, кількість жіночих поховань з озброєнням значно зменшується в останні століття до н.е., а, починаючи з I ст. н.е., вони вже поодинокі і зброя в них має скоріш символічне значення, ніж реальне. Зазвичай це лише кілька вістер стріл. Однак А.М. Хазанов підкреслював, що у деяких випадках стара традиція продовжувала жити, оскільки окремі жінки-воїни все ж таки зустрічаються [Хазанов 1970, с. 142]. У своїй відомій праці «Очерки военного дела сарматов», що вийшла у слідуючому році, А.М. Хазанов лише коротко згадує про цю особливість сарматської військової організації [Хазанов 1971, с. 67].

У 1973 році, публікуючи матеріали Єлізаветівського могильника, Й.В. Брашинський звертає увагу на жіноче поховання з озброєнням скіфського часу [Брашинский 1973, с. 54—62]. Стаття похованої було визначено антропологом. Автор зазначав, що це перше поховання «амазонки» на Нижньому Дону. Комплекс дослідник датував другою чвертю — серединою V ст. до н.е. та вважав найранішим у низці жіночих поховань з озброєнням [Брашинский 1973, с. 61].

У 1983 році вийшла монографія В.Є. Максименко «Савроматы и сарматы на Нижнем Дону», в якій розглядались пам'ятки Подоння з VI по II ст. до н.е. Автор звернув увагу на поодинокі архаїчні вістря стріл у жіночих похованнях, підозрюючи, що це могли бути захисні амулети [Максименко 1983, с. 67]. До того ж В.Є. Максименко зазначав, що у похованнях перехідного та савроматського часу на Дону, особливо в його східних районах, у жіночих похованнях часто зустрічається зброя [Максименко 1983, с. 87]. Втім, у більшості випадків стаття похованих була визначена за поховальним начинням.

У своїй роботі «Амазонки в античной традиции», що вийшла у 1988 році, Т.О. Скрипник вважала, що греки переносили амазонські легенди на савроматів через те, що могли їх безпосередньо спостерігати [Скрипник 1988, с. 29—30]. Однак авторка, аналізуючи писемні джерела, у більшості випадків, користувалася висновками своїх попередників, здебільшого М.І. Ростовцева. Таким чином, до теми не додавалось нічого нового. Тут спостерігається вже стійка тенденція повної довіри писемним джерелам.

Таким чином, наведений період характеризується такими тенденціями:

- як одне з головних джерел продовжують використовуватися писемні свідчення, до яких спостерігається майже повна довіра (особливо у західних дослідників);
- на перший план вже виступають археологічні джерела, які дослідники починають активно використовувати як доказ своїх теорій;

- втім, як і у попередній період, питання участі жінок у військових діях і безпосередньо жіночі поховання зі зброєю залишаються лише ланкою більш глобальних досліджень;

- автори все частіше торкаються не тільки савроматів, а й сарматів. Поступово останні виходять на перший план;

- стаття небіжчиків визначається переважно за поховальним начинням, у результаті чого було отримано досить високі показники войовничості жінок, які у подальшому не підтвердились (20 % К.Ф. Смірнова);

- більшість досліджень на довгий час, і навіть на сьогодні, стали хрестоматійними;

- весь період характеризується яскравою дискусією науковців, яка мала значний вплив на розвиток питання, але у руслі пережитків матриархату;

- саме у цей час з'являється думка, що поодинка зброя могла використовуватися як символ.

1.1.3. Міждисциплінарно-сарматський період — (1990 р. по наші дні).

Приблизно у тому ж самому руслі, що і більшість досліджень з попереднього періоду, була написана перша половина праці Т.В. Мірошиної «Амазонки у сарматов и проблема матриархата», що вийшла у 1990 році. [Мирошина 1990, с. 159—176]. Але після аналізу писемних джерел, авторка переходить до археологічного матеріалу. Наводячи таблицю, складену у свій час К.Ф. Смірновим, у якій дослідник представляв жіночі поховання зі зброєю савроматського часу, Т.В. Мірошина відзначає, що ці відомості слід вважати приблизними через відсутність у більшості поховань антропологічних визначень (Додаток Б, табл. 1). Крім того, кількість поховань з озброєнням для статистики є недостатньою [Мирошина 1990, с. 168]. Методично невірним є також і те, що К.Ф. Смірнов вираховував відсоток озброєних жінок не з кількості усіх жіночих поховань, а з кількості усіх поховань з озброєнням та кінською зброєю, у тому числі чоловічих [Мирошина 1990, с. 168]. Авторка зазначає, що більша частина жіночих поховань з озброєнням, згідно К.Ф. Смірнова, знайдена у Приураллі (36 %). У Поволжі цих поховань набагато

менше (23 %). Т.В. Мірошина вдало ілюструє ситуацію у Поволжі на прикладі Калиновського могильника, де були здійснені повні антропологічні визначення (Додаток Б, табл. 2). Зважаючи на отримані відомості, Т.В. Мірошина зазначає, що усі відкриті жіночі поховання з озброєнням належать до часу після Геродота (кінець V — початок II ст. до н.е.). Авторка підкреслює, що поки що не знайдено жодного жіночого поховання з озброєнням періоду VI — початку V ст. до н.е. [Мірошина 1990, с. 169]. Здійснивши порівняльний аналіз з суміжними народами, Т.В. Мірошина прийшла до таких висновків. За кількістю озброєних жінок найбільш близькими є скіфи та савромато-сармати (25—37 % та 38 %). У Середній Азії, де згідно джерелам, було багато кінних лучниць, особливо у саків, їх поховання відзначались не зброєю, а кінською вуздою. Традиції участі жінок саків, савроматів та скіфів у війні були однаковими, але у поховальному обряді вони відрізнялись [Мірошина 1990, с. 170]. У цій праці спостерігається принципово новий підхід до самої методики подібних досліджень. Постійно приділяється увага на більшу достовірність вибірки, де використовуються комплекси з антропологічними визначеннями, та на способи підрахунку. Проводиться порівняльний аналіз з суміжними народами. Саме цю роботу можна вважати початком нового, більш критичного підходу до вивчення жіночих поховань зі зброєю у кочовиків.

У 1991 році виходить у світ відома праця О.Є. Фіалко «Погребения женщин с оружием у скифов» [Фіалко 1991, с. 4—18]. Цю роботу, стосовно питання жіночих поховань з озброєнням у скіфів, цілком виправдано можна вважати базовою. Авторка вводить до наукового обігу поховання скіфських жінок з озброєнням з території Північно-Західного Приазов'я, аналізує весь масив подібних комплексів, відкритих у степовій та лісостеповій Скіфії. На думку О.Є. Фіалко, часті військові походи чоловіків та легка відчуженість худоби стимулювали певну мілітаризацію скіфських жінок. Подібну думку, у подальшому, стали застосовувати і для інших кочових народів, у тому числі і сарматів.

До проблеми інтерпретації джерел звертається С.О. Яценко у своїй праці «Статус женщины в сарматском обществе: проблемы интерпретации источников», що вийшла у 2001 році [Яценко 2001, с. 244—252]. На думку автора, становище жінки у кочовиків визначалось кількома факторами: недостатністю чоловіків через їх часту загибель; основна важка робота припадала на жінку; активне життя до заміжжя, і покірنا дружина після; перевага жінок серед рабів; погані гігієнічні умови [Яценко 2001, с. 244]. С.О. Яценко вважає, що інтерес сарматознавців та антикознавців до становища жінок у сарматів та аланів, з самого початку був вельми однобічним та помітно міфологізованим (при поганій вивченості більшості фактів, що реально відносяться до цієї теми) [Яценко 2001, с. 245]. Проаналізувавши сукупність усіх відомостей, дослідник прийшов до думки, що у сарматів існувала міцна експлуатація жінок за рахунок додаткового притягнення їх до військових авантур та колективного полювання [Яценко 2001, с. 246].

Відносно вивчення археологічного матеріалу С.О. Яценко говорить про труднощі, пов'язані з відсутністю антропологічного визначення статі похованих із старих розкопок [Яценко 2001, с. 247]. Доля жінок-воїнів серед молодих сарматок помітно менша, ніж у скіфів. Не виключено, що сармати мобілізували і заміжніх молодих жінок. Припущення, що у більш пізніх сарматських культурах жінки-воїни зникають, не виправдалось. Протягом усієї сарматської доби жінки-воїни використовували, головним чином, легку зброю (лук зі стрілами, аркан, сокиру). У пізньосарматську добу знатні дами іноді використовували клевець або навіть меч вершника [Яценко 2001, с. 249]. Підводячи підсумки, автор говорить, що «жіноча» тема у сарматів заслуговує набагато більшої уваги та може розроблятися більш змістовно, на сучасному рівні [Яценко 2001, с. 252].

С.О. Яценко продовжує свої дослідження у праці «Сарматские женщины-воительницы: историографический миф и археологическая реальность», що вийшла 2015 року. Автор говорить, що у числі стійких історіографічних міфів довго існувало у побуті уявлення про «пережитки матріархату» у ранніх

кочовиків – савроматів та сарматів, які нібито проявились у широкій участі жінок у війнах. Причинами цього були ідеологічні постулати та надмірна довіра до греко-римських авторів. Розглянуті С.О. Яценко приклади розміщення жіночих поховань з озброєнням у контексті планіграфії могильників пізньосарматського часу, демонструють, на думку автора, різний статус цих жінок в залежності від впливу їх родини до заміжжя, особистих заслуг та обставини смерті, а також військової ситуації, з якою зітkalась їх община. Усе це далеко від абстрактних міркувань «про зниження ролі жінки у військовій сфері» [Яценко 2015, с. 15]. Вдається дослідник і до більш детальних аспектів, вивчаючи костюм жінок-воїнів у ранніх кочовиків [Яценко 2015, с. 47—56].

В.І. Гуляєв у своїй роботі «"Амазонки" на Среднем Дону», що вийшла 2002 року, на прикладі поховань з могильників поблизу сіл Тернове та Колбіно, вводить у науковий обіг поховання жінок-воїнів з Середнього Дону. Більш ранні публікації цих комплексів зустріли критику через те, що ці жіночі поховання (йшлося про кургани № 6 та № 5 біля с. Тернове) були значно зруйновані грабіжниками, і від скелетів майже нічого не збереглося. На свій захист автор говорить, що постійна присутність у складі експедиції професійного антрополога та поява у 80-х—90-х роках у світовій науці нових та вельми ефективних методів антропологічного аналізу дозволили, навіть зважаючи на негативні фактори, виявити та надійно ідентифікувати п'ять жіночих поховань зі зброєю [Гуляєв 2002, с. 126]. На жаль, усі представлені комплекси були сильно пограбованими. Неможливо було проаналізувати місце розташування зброї по відношенню до скелета. Крім того, набір озброєння, що зберігся у деяких комплексах, було представлено поодинокими або навіть фрагментованими вістрями стріл.

Дослідженням жіночих поховань з озброєнням у курганах Єлизаветівського могильника займалися В.П. Копилов, Е.В. Яковенко та С.Ю. Янгулов. Згідно антропологічних визначень, а також за складом поховального начиння, було визначено 89 (44,9 %) жіночих поховань. Завдяки комплексному аналізу серії поховань оброблених антропологами, було

визначено предмети поховального начиння, які зустрічаються винятково у жіночих комплексах – прясельце, веретено, голка або проколка, посудини для пахощів, дзеркало, сережки та скроневі підвіски, намисто, каміння для праці а також мушлі каури. Керуючись отриманими критеріями, автори визначили 28 жіночих поховань зі зброєю, що склало 31,5 % від загальної кількості жіночих одиночних поховань Єлизаветівського могильника. Частина з цих комплексів дослідники віднесли до родової верхівки суспільства. На думку авторів, парні поховання чоловіка та жінки (зі зброєю біля обох небіжчиків) свідчать про рівне та незалежне становище тієї категорії жінок, які брали активну участь у військовій організації скіфів Нижнього Дону [Копылов 2004, с. 53—57].

У 2006 році вийшла праця Т.В. Богаченко «Проблема интерпретации погребений «женщин с оружием» и обряды инициации» [Богаченко 2006, с. 247—259]. Авторка зазначає, що поховання жінок, у яких присутня зброя, зустрічаються на величезній території та охоплюють час від доби бронзи до середньовіччя. Однак стан самої джерельної бази та її досліджень не дозволяє говорити про те, що проблема соціологічної інтерпретації близька до розв'язання [Богаченко 2006, с. 247]. Одним з вузлових аспектів інтерпретації жіночих поховань з озброєнням, на думку дослідниці, (окрім питань про можливості соціальних реконструкцій по похованнях взагалі; про достовірність, надійність визначення статі похованого та ін.), є питання про семантику зброї у жіночих похованнях [Богаченко 2006, с. 248]. Т.В. Богаченко виступає проти багатьох дослідників, які припускають наявність у давніх кочових суспільствах «жіночих військових ініціацій» або «жіночих молодіжних воєнізованих загонів ініціації», поховання учасниць яких на їх думку, і містять зброю [Фиалко 1991, с. 4—18; Гуляев 2000, с. 38—50; Гуляев 2002, с. 125—134]. Виходячи з відомих в етнографії специфічних характеристик обрядів ініціацій, авторка вважає подібні явища теоретично неправдоподібними. Т.В. Богаченко зауважує, що реально усі етнографічні відомості про військові табори стосуються лише чоловіків. На думку авторки, необхідно бути обережними у зіставленні міфів з ініціацією [Богаченко 2006, с. 253].

Методологічним аспектам проблеми вивчення жіночих поховань зі зброєю присвячена спільна праця Т.В. Богаченко та В.Є. Максименка [Богаченко 2008, с. 48—61]. Автори зазначають, що у нечисленних спеціальних працях алгоритм дослідження найчастіше виглядає таким чином: констатувався факт наявності поховання з «жіночим» начинням та деякою зброєю; у кращому випадку — стать похованого визначалась антропологом; жінка оголошувалась воїном та автором пропонувалась деяка версія про те, яким чином у суспільстві з'явилися жінки-воїни. При такому підході дослідники виявлялись дуже уразливими для критики [Богаченко 2008, с. 48]. На погляд авторів, є кілька основних вузлових аспектів інтерпретації жіночих поховань зі зброєю: питання про можливості соціальних реконструкцій за матеріалами поховань; питання про достовірність (надійність) визначення статі похованого; питання про те, що означає зброя у жіночій могилі [Богаченко 2008, с. 48]. Дослідники підкреслюють, що визначення статі похованого за начинням є сумнівним, особливо у комплексах зі зброєю. При аналізі необхідно брати лише ті поховання, для яких здійснено антропологічне визначення, що значно би збільшило достовірність та об'єктивність. Але при таких вимогах значно звужується коло джерел [Богаченко 2008, с. 49]. Не менш важливим є питання про те, які поховання слід вважати зі зброєю — тобто питання про кількість та якість зброї у могилі. На думку авторів, необхідно приділяти увагу не лише кількості зброї у похованні, але й її складу, розташуванню, співвідношенню з іншим начинням, та іншим факторам [Богаченко 2008, с. 50].

Як приклад альтернативного дослідження, автори запропонували вибірку жіночих поховань зі зброєю доби раннього заліза на Дону, винятково з антропологічним визначенням статі похованих. У результаті було виявлено ряд достовірних жіночих поховань зі зброєю. Серія датується від VI ст. до н.е. до II ст. н.е. Навіть така обмежена вибірка дає уявлення про надзвичайну різноманітність обряду «жінка – зброя» [Богаченко 2008, с. 54]. Наявність зброї у похованні само по собі мало говорить про високий чи низький статус похованої жінки. Вік похованих «жінок зі зброєю» коливається приблизно від

20 до 55 років. Однак слід враховувати погрішність при визначенні антропологами віку померлих. Зброя представлена стрілами, списами, дротиками, кинджалами (мечами), зустрічається також обладунок. Набір озброєння різниться за могильниками. Іноді місце розташування зброї, вочевидь, відображає те місце, де його носили за життя (біля руки, вздовж ноги та ін.). В інших випадках така інтерпретація сумнівна (у головах, в ногах, за межами домовини та ін.). Питання про те, як інтерпретувати зброю у жіночих похованнях, не має однозначного рішення. Автори по пунктах наводять запропоновані різними дослідниками інтерпретації: а) зброю у жіночих похованнях можна розглядати як талісман, амулет. На користь цього може свідчити те, що у багатьох жіночих похованнях знаходять поодинокі вістря стріл, причому вони розташовані у різних частинах поховання; б) зброя могла бути відображенням соціальної значимості жінки; в) зброя є свідченням участі жінки у війні; г) зброя могла призначатися померлому чоловіку жінки. Подібні випадки зафіксовані етнографією у багатьох народів; д) зброя у жіночому похованні могла бути даниною кохання та поваги живих родичів-чоловіків; є) зброя призначалась для захисту жінки на шляху у потойбічний світ, якщо вона не була під захистом чоловіка; ж) перед нами може бути не поховання «жінки зі зброєю», а поховання з повністю зруйнованим чоловічим скелетом [Богаченко 2008, с. 54—55]. Однак Т.В. Богаченко та В.Є. Максименко зауважують, що практично по кожному пункту можна навести заперечення. Першим двом пунктам суперечать поховання жінок з повною паноплією або, принаймні, з декількома видами озброєння. Пункту «г» (та пункту «є») суперечать знахідки парних поховань чоловіка та жінки, де обидва покійних мають зброю. Для вирішення питання, на думку авторів, необхідно зібрати, систематизувати та проаналізувати, по можливості, весь масив жіночих поховань. Оскільки лише на цьому тлі стане можливим визначення особливостей та закономірностей поховань жінок зі зброєю; необхідно також зіставити їх із матеріалами з чоловічих поховань зі зброєю та без неї. Має значення зіставлення не лише у

цілому, але, насамперед, по могильниках та локальних варіантах культур при масових антропологічних визначеннях [Богаченко 2008, с. 56].

Т.В. Богаченко розвиває свої ідеї у пізніших працях. Однією з головних цілей авторки був ретельний аналіз археологічного матеріалу раннього залізного віку на території євразійських степів та відношення їх до відомостей давньої писемної та епічної традицій, а також до етнографічних реалій синполітейних суспільств [Богаченко 2011]. Т.В. Богаченко відзначає, що в усіх працях присвячених цьому питанню, підрахунок проводився на основі використання відомостей з поховань, більшість з яких не було досліджено антропологами. Тому і кінцеві результати уявляються незадовільними. Авторка наводить перелік сарматських жіночих поховань зі зброєю на території України. Але таких поховань виявилось одиниці [Богаченко 2011, с. 165].

Яскравим прикладом застосування математичних методів є праця М.С. Стрижак, присвячена питанню диференціації жіночих та чоловічих комплексів у «савроматській» культурі Південного Приуралля та Нижнього Поволжя [Стрижак 2006, с. 35—49]. Однією з головних задач авторки було з'ясувати, чи можливо, у принципі, визначення статі похованого на підставі складу поховального начиння. Варто відзначити, що у вибірці дослідниці використовувала лише ті комплекси, у яких стать похованого було визначено антропологічним шляхом. Для вирішення поставлених завдань М.С. Стрижак були побудовані таблиці зустрічаємості різних категорій начиння у чоловічих та жіночих похованнях, потім застосовувались методи кластерного аналізу для визначення груп поховань з «подібними» наборами [Стрижак 2006, с. 36]. У результаті було отримано так званий жіночий набір — намистини, дзеркало, мушля grifea, мушля, галька та посудина для туалету. І чоловічий — вістря стріл, гачок для сагайдака, кинджал, брусок, камінь окремо, ложечка з кістки та підвіска з клику кабана [Стрижак 2006, с. 38]. Однак у подальшому, аналізуючи окремо кожен категорію начиння, авторка не один раз зазначає, що ці речі зустрічаються у похованнях обох статей. Для «савроматської» доби відомо лише одне жіноче поховання з антропологічними визначеннями, де було

знайдено зброю. Подібне спостереження повністю спростовує висновки Б.М. Гракова та його наступників, які здебільшого визначали стать похованого самотійно, за складом поховального начиння. У результаті М.С. Стрижак прийшла до висновку, що будь-які визначення статі похованого мають лише ту чи іншу міру достовірності та не дають гарантованого результату. Тому слід надавати перевагу антропологічним визначенням [Стрижак 2006, с. 41].

Подібна методологія була запропонована значно раніше К.П. Бунятян для скіфських поховань [Бунятян 1982, с. 136—184; 1985]. На сьогодні такий підхід визнається правомірним у тому випадку, якщо отримані результати поширюються не на культуру у цілому, а лише у межах одного могильника [Богаченко 2011, с. 155].

Мною також була здійснена спроба застосувати подібний метод для пам'яток ранніх кочовиків Південного Приуралля [Шевченко 2013, с. 25—33]. Проте цю працю навряд чи можна визнати вдалою. Виділити на базі поховань з антропологічним визначенням статі похованих чоловічий та жіночий набір не склало якихось труднощів. Але застосування на практиці показало, що більшість поховань з упевненістю неможливо віднести до тієї чи іншої групи. Значну кількість комплексів довелося віднести до групи ризику [Шевченко 2013, табл. 2].

Звернув увагу на сарматські жіночі поховання з території України і О.В. Симоненко у своїй праці, присвяченій озброєнню та спорядженню бойового коня з сарматських пам'яток цієї території. Автор зазначає, що на території дослідження нема жодного сарматського жіночого поховання з озброєнням [Симоненко 2015, с. 251]. На думку дослідника, поховання жінок зі зброєю не є суто сарматським явищем, і це підтверджують численні дослідження. Тим більше, подібні поховання не відображають якихось пережитків матріархату. Кочове суспільство доби раннього заліза, без сумніву, було «патріархальним». Втім, О.В. Симоненко погоджується з Є.П. Бунятян, що в силу специфіки способу життя номадів, коли дуже часто чоловіки кочували з чeredою, брали участь у далеких набігах та війнах, гинули у боях, жінки

кочового суспільства були змушені вміти володіти зброєю у випадку необхідності захищати себе і рід [Симоненко 2015, с. 251]. Не виключена також, на думку дослідника, можливість існування у сарматів певних вікових груп, під час перебування у яких дівчат навчали володіти зброєю, їздити верхи та іншим чоловічим справам [Симоненко 2015, с. 251]. Підсумовуючи, О.В. Симоненко зазначає, що участь жінок у війні у кочовиків, у тому числі і у сарматів, практикувалася лише у крайніх випадках — під час відбивання нападу ворога з численною перевагою або за відсутності воїнів-чоловіків [Симоненко 2015, с. 252].

З досліджень останнього часу слід відзначити статтю О.Є. Фіалко «Амазонки во времени и пространстве» [Фіалко 2015, с. 46—100]. У роботі було розглянуто археологічні джерела різного часу. Здійснено своєрідний вертикальний зріз бази джерел, що співвідноситься, насамперед, з територією Східної Європи. Слід відмітити, що до вибірки потрапили і жіночі поховання, в яких зброї зафіксовано не було, але на кісткових залишках небіжчиць були присутні сліди військових поранень. Розглядається у роботі і серія найяскравіших поховань «амазонок» у пам'ятках савроматського та сарматського часу [Фіалко 2015, с. 72—77]. Що ж до поодиноких вістер стріл, які інтерпретують по-різному, дослідниця вважає, що кількість стріл могла бути зумовлена і певним соціальним статусом, і мірою пограбування комплексу. Не заперечує О.Є. Фіалко і використання поодиноких стріл як амулетів [Фіалко 2015, с. 77]. Головна думка дослідження О.Є. Фіалко полягає у тому, що жінки-воїни реально існували — при цьому це не вузько локальне або вузько хронологічне, а загальноісторичне явище. А причинами, що спонукали жінок братися за зброю, є військові конфлікти, які виникали майже скрізь, де мешкала людина, починаючи з періоду раннього палеоліту та закінчуючи 21 століттям [Фіалко 2015, с. 91].

В останні роки вийшла також колективна праця В.П. Глебова та І.В. Толочко «Женские погребения с оружием на Нижнем Дону в эпоху позднего эллинизма: Танаис и сарматы» [Глебов 2016, с. 44—84]. Стаття

присвячена знахідкам зброї у жіночих похованнях нижньодонських могильників, боспорського Танаїса та степових курганів ранньосарматської доби. Зброя у жіночих похованнях цього регіону, на думку авторів, є не стільки свідченням реальної участі цих жінок у бойових діях (хоча іноді це, безумовно, і могло мати місце), скільки показником якогось особливого статусу цих жінок у роді чи родині. Дослідники вважають, що прийшов час визнати, що знахідки зброї у жіночих похованнях — не феномен, а закономірність, за якою стоять якісь загальні етапи розвитку давніх суспільств [Глебов 2016, с. 44—84]. На думку авторів, немає підстав вважати посмертне озброєння жінок з Танаїсу неодмінно сарматським впливом. Традиційну гіпотезу про належність жіночих поховань з озброєнням лише савроматам або сарматам давно слід визнати застарілою [Глебов 2016, с. 50]. Дослідивши ряд жіночих поховань зі зброєю у ранніх сарматів Нижнього Подоння II—I ст. до н.е., автори виявили, що такі комплекси нечисленні. До того ж слід враховувати, що у деяких випадках є розбіжності або сумніви у визначенні похованих як жінок. Таким чином, археологічні матеріали не дозволяють казати про прошарок «жінок-воїнів» у сарматському суспільстві цього періоду [Глебов 2016, с. 60].

Таким чином, наведений період характеризується такими тенденціями:

- усвідомлення важливості антропологічних визначень статі похованих.
- Водночас суттєвій критиці піддаються роботи, де такі визначення не були проведені;
- перші спроби критичного підходу до робіт авторитетних попередників;
 - практика використання методів точних наук;
 - становлення провідної теорії, згідно якої жінки кочовиків брались за зброю через часту загибель або відсутність чоловіків;
 - зменшення кількісних показників войовничості савроматських та сарматських жінок;
 - усвідомлення необхідності проведення більш ретельного спеціального дослідження на базі масового матеріалу;
 - приділяється значна увага методологічним аспектам;

- жінка-воїн – панкультурне явище;

Таким чином, питання жіночих поховань з озброєнням як окремої проблеми, почало поступово виокремлюватись з досліджень більш загального характеру. Довгий час подібні комплекси використовувались лише як один з аргументів на користь тих чи інших постулатів. Озброєння біля померлої жінки розглядалось переважно однобічно. Але з накопиченням археологічного матеріалу та застосуванням досягнень суміжних дисциплін стало очевидним, що ця проблема потребує окремого більш детального дослідження спеціального характеру.

Перші спроби почались з другої половини ХХ століття під час публікацій матеріалів могильників або окремих поховань, де фіксувався сам факт наявності озброєння у жіночих похованнях. Саме дослідження антропологів поступово змусили навіть найбільших скептиків визнати факт існування у сарматській культурно-історичній спільноті подібних комплексів. Схожим чином розвивалася проблема, щодо жіночих поховань з озброєнням, і у дослідженнях інших народів, насамперед, скіфів.

Проте, розвиток проблеми лише відкривав нові питання при вирішенні тих чи інших аспектів теми. Однією з найбільших проблем стали критерії визначення статі похованих. Більшість матеріалів зі старих розкопок не мали належної антропологічної бази. І далеко не всі сучасні матеріали мали антропологічні визначення. Визначення статі похованого так званим «археологічним» шляхом наочно показало можливість помилки, і як наслідок, дослідження, що базувались на такому принципі, перестали бути достовірними. Втім, не бажаючи втратити значній пласт матеріалу, вчені жертвували якістю на користь кількості.

Майже не просунулось у вирішенні питання вибору критеріїв для визнання того чи іншого жіночого комплексу військовим на рівні з похованнями воїнів-чоловіків. До сьогоднішнього часу не вироблено чітких алгоритмів, необхідних при дослідженні таких неординарних комплексів.

Визнання утилітарної або ритуальної функції зброї у жіночих похованнях відбувається переважно на інтуїтивному рівні.

1.2. Свідчення давніх авторів про участь савроматських та сарматських жінок у війні

Наративні джерела щодо войовничості савроматських жінок, на перший погляд, доволі численні та різноманітні. Проте, впевнено простежується лише декілька окремих сюжетних ліній. Тією чи іншою мірою, аналіз писемних джерел, стосовно цього питання, вже мав місце у дослідженнях П.К. Услара [1881], В.Ф. Міллера [1992], В.П. Бузескула [1910], М.І. Ростовцева [1918; 1925], В.П. Карпова [1936], С.Я. Лур'є [1947], К.К. Зельїна [1948, с. 208—225], Л.А. Єльницького [1949], М.С. Боднарського [1953], К.Ф. Смірнова [1964], І.В. Кукліної [1970, с. 217—232], Д.О. Мачинського [1971, с. 30—54], А.І. Доватура [1982], М.В. Скржинської [1986, с. 84—94; 1991], Т.О. Скрипник [1988, с. 29—39], М.В. Агбунова [1992], Ф. Бозі [1994, с. 34—39], Т.В. Богаченко [2011].

Не зважаючи на значну і тривалу увагу дослідників, вивчення свідчень давніх авторів практично не просунулось за рамки перших постулатів. Це пов'язано з дещо некоректним відношенням до самого джерела. Зазвичай, вивчаючи те або інше свідчення, науковці здійснювали вичерпний аналіз побутових подробиць життя номадів щодо участі жінок у війні, не приділяючи достатньої уваги самому джерелу. Після чого отримані відомості, незважаючи на деякі невідповідності, «підтягувались» до археологічного матеріалу, у результаті чого автор отримував бажане підтвердження однієї групи джерел іншою.

Досвід численних праць показав необхідність аналізу всієї сукупності відповідних наративних свідчень, потребу визначення першоджерела певного сюжету, шляхи його формування, визначення залежних, тобто компілятивних творів та їх характеристики. Крім того, слід звернути увагу на відомості про

самого давнього автора, мету і завдання, які він переслідував, жанр самого твору. Існує також необхідність проаналізувати, наскільки дозволяє наукова дійсність, вірогідні джерела та час появи того чи іншого сюжету, що у свою чергу, дозволить у якійсь мірі наблизитись до історичного часу появи певного свідoctва.

Найдавніше свідoctво, яке датується серединою V ст. до н.е., дійшло до нашого часу у IV книзі «Історії» Геродота (Додаток В). Розповідається про походження савроматів від шлюбу амазонок зі скіфськими юнаками, які, відділившись від свого роду, переселились на північ від Меотиди. Успадкувавши войовничість амазонок, жінки савроматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять весь час верхи і разом із своїми чоловіками і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки. Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є ворога. Буває так, що деякі з них помирають не одружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм [Білецький 1993, с. 191—193].

Погляди вчених щодо походження цього свідoctва можна розділити на кілька ключових версій. Так, більшість вважає, що головним джерелом інформації про Скіфію для «батька історії» були його особисті спостереження при відвідуванні Північного Причорномор'я та розповіді місцевих мешканців [Лурье 1947, с. 117—120]. На думку інших, ця легенда не була створена самим Геродотом, а являла собою продукт міфотворчої діяльності греків Північного Причорномор'я, необхідний для пояснення деяких етнографічних фактів [Миллер 1992, с. 87; Скрижинская 1991, с. 41—44]. І остання версія, яку хотілось би виокремити, зводиться до того, що важливим свідoctвом туземного походження цього міфу є його локалізація, а також термін, яким грецький історик називає амазонок. Геродот пише, що скіфи називають амазонок «ойорпата», що у перекладі на еллінську мову означає «мужовбивці», судячи з наявних іранських коренів, які вбачаються в цьому слові [Абаев 1949, с. 172, 176, 188]. Однак, на думку Т.В. Богаченко, для того, щоб робити впевнені висновки про те, що конкретно означало це слово для скіфів і савроматів,

недостатньо прямих даних [Богаченко 2011, с. 86]. Геродот, безумовно, користувався і писемними джерелами. Багато в чому він зобов'язаний своїм попередникам — логографам [Бузескул 1910, с. 113, 142].

Незважаючи на значну варіабельність думок, ситуація, що склалася, не є безнадійною, оскільки існує незалежне джерело, що дозволяє значно просунутись у пошуках істини. Мова йде про вазовий живопис зі сценами амазономохії. Малюнки на античних вазах дають змогу встановити у грецькій міфології існування мотиву зв'язку амазонок з народами Північного Причорномор'я з початку VI ст. до н.е. — з періоду заснування більшості іонійських колоній у цьому краї. Однак, якщо найдавніше писемне свідoctво належить до середини V ст. до н.е., то вазовий живопис дозволяє зафіксувати існування легенди майже на півтора століття раніше [Скржинская 1986, с. 84—94].

З приводу історичності свідoctва Геродота думки більшості дослідників співпадають, вирізняючись лише різноманіттям формулювань. У цілому їх можна звести до того, що розповідь про походження савроматів являє собою грецьку новелу, яка виникла у результаті злиття грецьких оповідань про амазонок та скіфських свідoctв про плем'я савроматів [Услар 1881, с. 506—507; Миллер 1992, с. 87; Ростовцев 1918, с. 29; Доватур 1982, с. 363; Скрижинская 1991, с. 40; Гаркавец 2005, с. 73].

Традиційно вважається, що паралель оповіданню Геродота, але з деякими відмінностями, складає уривок, який ми знаходимо у Псевдо-Гіппократа. Автор розповідає: «В Європі є скіфський народ, який живе навколо озера Меотіди і який вирізняється від інших народів. Назва його — савромати. Їх жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики, сидячи верхи і б'ються з ворогами, поки вони є в дівоцтві, а заміж вони не виходять, доки не вб'ють трьох ворогів, і оселяються на життя з чоловіками не раніше, ніж не здійснять звичаєві жертвоприношення. Та, яка вийде заміж, перестає їздити верхи, поки не з'явиться необхідність усім до одного виступати у похід. У них нема правої груді тому, що ще у ранньому дитинстві матері їх, розжаривши заготовлений

саме з цією метою мідний інструмент, прикладають його до правої груді і випалюють так, що вона втрачає здатність вирости, і вся сила й буяння соків переходять на праве плече й руку» [Латышев 1947, (2) с. 295].

Під ім'ям Гіппократа збереглося біля 60—70 творів на іонійському діалекті, які склали так званий «Гіппократів корпус». Твори ці, які мають відношення до різних медичних шкіл, були написані наприкінці V і у першій половині IV ст. до н.е., а деякі і набагато пізніше. Дослідники встановили, що самому Гіппократу належать 11 або 18 творів збірки, інші переважно його синам та зятю [Гаркавец 2005, с. 82]. Роки життя власне самого Гіппократа встановлюються приблизно 460—377/356 рр. до н.е. Таким чином, хронологічний проміжок, у якому міг бути записаний даний уривок, визначається доволі широко і невпевнено.

На думку М.І. Ростовцева, повідомлення Псевдо-Гіппократа заслуговують на серйозну увагу, оскільки, будучи паралеллю оповіданню Геродота, вони запозичені з інших джерел і дають, таким чином, чудову можливість для перевірки відомостей Геродота [Ростовцев 1925, с. 18, 22].

Цілком імовірно, що і Геродот, і Псевдо-Гіппократ використовували одне й те саме джерело, однак останній звернув більше уваги на матеріали, які цікавили лікаря, і дещо перебільшив кількість ворогів, яких слід було вбити савроматським жінкам. Крім того, деякі звичаї, що мали відношення до амазонок грецької традиції, автор автоматично переніс на савроматських жінок. Не виключено також, що уривок, наведений у творі Псевдо-Гіппократа, було запозичено у самого Геродота. Адже найраніші твори «Гіппократова корпусу» було створено приблизно у 410 році до н.е.

Після свідoctва Псевдо-Гіппократа, писемні згадки про зв'язки савроматів з амазонками знаходять у авторів вже значно більш пізнього часу. Причому, слід одразу ж підкреслити, що ці доволі численні наративні свідoctва зазвичай представляють собою компілятивні уривки або короткий переказ легенди Геродота. Не змінюється ситуація і у період раннього середньовіччя.

Подібні відомості містяться у таких творах: «Землеопис» безіменного автора, написаний близько 90 р. до н.е., «Землеопис» Псевдо-Скімна, «Збори чудових звичаїв» Миколи Дамаського, «Землеопис» Помпонія Мели, «Неймовірні сказання» Ісігона Нікейського, «Природна історія» Гая Плінія Секунда Старшого, «Прислів'я олександрійців» Плутарха Херонейського, «Опис Ойкумени» Діонісія Олександрійського Перієгета, «Стромати» Климента Олександрійського, «Опис земного кола» Руфія Феста Авієна та «Землеопис» Прісціана (Додаток В, табл. 1).

На жаль, всі перераховані вище наративні джерела не додають інформативно нічого нового до того, що відомо у Геродота або Псевдо-Гіппократа. Єдиним винятком з цього ряду є свідoctво Помпонія Мели. Автор оповідає таке: «Узбережжя, що проходить вигином від Боспору до Танаїсу, заселяють меотики, фати, сірахи, фікори і, найближче до гирла ріки, іксамати». У них жінки займаються тими ж справами, що і чоловіки, і, навіть не звільняються від військової служби. Чоловіки служать у піхоті і в битві кидають стріли, а жінки вступають у кінні сутички і б'ються не залізною зброєю, а накидають на ворогів аркани і умиротворяють їх затягуванням. Вони виходять заміж не для того, щоб вважатися гідними для заміжжя, справа не у віці: ті, яким не вдалось вбити ворога, залишаються у дівочстві [Латышев 1949, (1) с. 275].

Про життя та творчість Помпонія Мели практично нічого невідомо. В невеликій книзі ми маємо єдиний у римській літературі цілісний посібник з географії, написаний близько 44 р. н.е. Джерелам, якими користувався Помпоній Мела, велику увагу свого часу приділив М.І. Ростовцев. Дослідник відзначав: «Ніде у Помпонія Мели немає й натяку, за винятком третьої книги, яка стоїть в різкому протиріччі до перших двох і, вочевидь, сягає до часу порівняно близькому до географа, на ту картину розселення племен по північному берегу Чорного моря, яку надавали географи елліністичного часу. В уявленні Помпонія Мели немає ні фракійців, ні кельтів, ні бастарнів, ні сарматів. Від Дунаю до Дону — скрізь Скіфія. Причому у географічній і

етнографічній їх характеристиці Помпоній Мела у багатьох пунктах надзвичайно близький до Геродота (характеристика Дніпра), багато в чому повторює особливості Ефора (сармати — гінекократоумени). Але багато в чому не покривається Геродотом і не співпадає з тим, що ми знаходимо у Ефора». Складається, таким чином, повна і добротна, але без сумніву архаїчна картина північного узбережжя Чорного моря, більш близька до Геродота, ніж до письменників елліністичного часу. Можна вважати, що джерелом Помпонія Мели був географ, який у II—I ст. до н.е. навів опис Понту, головним чином звертаючись до старої доефорівської літератури. Оновив її тільки в частині стосовно Криму, тими повідомленнями, які йому стали відомі [Ростовцев 1925, с. 45—48]. Подальші розвідки у даному питанні різних дослідників, у цілому, мало чим відрізнялись від концепції М.І. Ростовцева [Боднарский 1953, с. 176; Агбунов 1992, с. 66; Богаченко 2011, с. 62—63].

Цікаве спостереження з приводу історичності свідoctва, що ми розглядаємо, висказав Є.В. Вдовченков. Дослідник відзначає, що «Згадування про аркан як зброю сарматських жінок зустрічається в літературі вперше. Помпоній Мела був сучасником сарматів. На рубежі н.е. різко зростає інтерес римлян до Північного Причорномор'я і інформація автора могла походити з сучасних йому джерел. Таким чином, жінки у сарматів дійсно могли брати участь у битвах і воювати верхи» [Вдовченков 2013, с. 287—294]. До подібного припущення автор прийшов у результаті дослідження курганного могильника Новий, де у 6 % сарматських жіночих поховань (визначення антрополога) була зафіксована різноманітна зброя.

Цікавий зовсім інший сюжет про амазонок, з посиланням на Ефора, зберігся у творі Стефана Візантійського. Автор наводить такі відомості: «Амазонки — жіноче плем'я у Термодонта, як говорить Ефор, нині їх називають савроматідами. Про них розповідають, що фізичною силою вони перевершують чоловіків і пояснюють це кліматичними властивостями місцевості, яка наче зазвичай породжує жінок більш сильних і рослих, ніж чоловіків, але я вважаю, що загальні для всіх властивості наявні вже в самій

природі, так що наведена причина необґрунтована. Більш правдоподібна та, яку наводять їх сусіди: савромати ще у давнину відправились походом в Європу, але усі там загинули і жінки їх залишились самі..., коли в них хлопчики підросли, то повстали проти жінок, але коли останні перемогли, то чоловіче населення втекло у густі хащі і там загинуло, побоюючись помсти зі сторони молодших, жінки вирішили переламати у них кістки і всіх зробити кульгавими. Називались вони також савропатідами, тому що розтоптували ящірок і їли їх, або савроматідами тому, що жили в Савроматській Скіфії... » [Латышев 1948, (3) с. 314].

Можна погодитись з Т.В. Богаченко, яка вважає: «що не зважаючи на посилання на Ефора на початку тексту, у нас нема підстав приписувати останньому все оповідання. При порівнянні з подібними свідоцтвами, які наявні у Псевдо-Скілака та Псевдо-Скімна, які вони наводять також з посиланням на Ефора, ми бачимо збіг тексту тільки в словах про те, що амазонок тепер називають савроматідами. Весь інший текст зовсім відрізняється. З одного боку, це, вірогідно, може означати, що у Псевдо-Скілака і Псевдо-Скімна Ефору належать тільки вищезначені слова і, виходить, що свідоцтво про «жіноче правління» — не ефорівське. З іншого боку, основний текст Стефана Візантійського також не належить Ефору. Це компіляції різних свідоцтв, джерела яких автор не відкриває: в одному випадку він посилається на якихось розповідачів, у другому — на «сусідів савроматів» [Богаченко 2011, с. 100]. Таким чином, на сьогодні встановити точно джерела походження даного свідоцтва не вдалося. Подібний сюжет не було зафіксовано в жодного іншого автора. У зв'язку з цим і час появи даного сюжету не визначається.

У той же час знаковим є те, що автор називає савроматських жінок «савроматідами». Подібну назву ми вперше зустрічаємо у свідоцтві Платона. У своєму творі «Закони» останній пише: «...(говорить афінянин)... слухаючи давню легенду я впевнився, а відносно до нашого часу, власне кажучи, навіть знаю, що між народами, які оточують Понт, є незліченна сила жінок, яких називають савроматідами і які не тільки їздять верхи, але й володіють луками

та іншою зброєю і вправляються у застосуванні їх нарівні з чоловіками...» [Латышев 1947, (2) с. 318].

Щодо історичності цього свідчення, то точки зору дослідників розподілились. Так, Ф. Бозі вважає, що впевнене свідчення Платона про те, що він твердо знає про войовничість савроматських жінок, дозволило деяким вченим вважати його реальним спостереженням інформатора Платона побуту савроматів, і, таким чином, свідчити про те, що у IV ст. до н.е. цей побут зберігав ще подібні звичаї жінок [Бози 1994, с. 22—23]. Т.В. Богаченко однак, прийшла до думки, що слова Платона відображають не конкретні етнографічні образи реальної дійсності, а стійкий канон в описі савроматів у грецьких авторів. Дослідниця вважає, що цей уривок у Платона повністю відповідає Геродоту (або його джерелу і, навіть, найскоріше, його послідовникам). «Те, що Платон творчо підійшов до використання широко відомого грекам матеріалу, свідчить про його талант літератора та філософа, вміння використовувати досягнення попередників для вираження і доведення своїх ідей, а не про те, що у IV ст. до н.е. греки безпосередньо спостерігали військові ігри савроматок» [Богаченко 2011, с. 97].

Вирішенню питання історичності свідчення у значній мірі сприяють археологічні матеріали савроматської культури IV ст. до н.е. «Савромати Геродота», тобто «класичні» савромати грецької традиції, локалізуються в області Танаїсу, у його пониззі та навколо Меотиди. Тому логічно було б шукати певні матеріальні підтвердження войовничості їх жінок саме тут, на Нижньому Доні. Найбільша кількість жіночих поховань зі зброєю, підтверджених антропологами, припадає саме на IV ст. до н.е. і у цьому регіоні, і у Поволжі, і у Південному Приураллі. І, якщо дотримуватися схеми "писемні свідчення визнаються історичними, якщо вони підтверджуються археологічним матеріалом відповідного часу", то свідчення Платона ми маємо право визнати як таке, що відповідає реальній дійсності.

Таким чином, з численних свідчень давніх авторів, по суті виокремлюються лише дві сюжетні лінії. Одна з них розповідає про

походження савроматського племені від шлюбу скіфських юнаків з амазонками, у результаті чого жінки цього племені традиційно ведуть войовничий спосіб життя. Вазовий живопис дозволяє припустити, що ця літературна традиція сягає початку VI ст. до н.е., коли грецькі легенди про амазонок стали пов'язувати із савроматами. У зв'язку з цим необхідно співвідносити дане свідчення з археологічним матеріалом савроматської культури того часу. На сьогодні у пониззі Дону нам відомо лише одне жіноче (за антропологічним визначенням) поховання зі зброєю, яке датується першою третьою VI ст. до н.е. (поховання на поселенні Малахов Єрик II). При похованні (25—30 років) був виявлений сагайдачний набір з шістьох вістер стріл [Богаченко 2011, с. 159]. Отже наявний археологічний матеріал не підтверджує історичність легенди Геродота.

Друга сюжетна лінія розповідає, що у результаті загибелі усього чоловічого населення, яке пішло у похід, влада у савроматів перейшла до жінок. Встановити джерела і час появи даного сюжету на сьогодні не вдалося. І лише філософ Платон, який жив у IV ст. до н.е., впевнено говорить про те, що він не лише чув, але й знає про жінок-воїнів, що проживають навколо Меотиди. Це свідчення підтверджується значним археологічним матеріалом.

1.3. Методичні засади та методика дослідження

Під час роботи над дисертацією були застосовані **загальнонаукові та загальноісторичні методи.**

Системний метод, для якого є типовим дослідження у напрямку від властивостей та відносин до безпосередньо речей. Саме системність дозволила забезпечити представництво необхідних джерел. При проведенні системного аналізу стосовно нашого дослідження, необхідно було враховувати такі фактори: демографічний, загальну характеристику озброєння, міру мілітаризації населення. Саме метод системного аналізу дозволив побачити загальну картину військової справи сарматів. А на широкому тлі побачити

відхилення, або їх відсутність. Для нашого дослідження цей метод можна визнати базовим. Адже без розуміння загальної картини окремі випадки можуть уявлятися далекими від дійсності.

Метод історично-синхронного аналізу. Цей метод використовувався при реконструкції ситуації щодо зброї у жіночих похованнях інших кочових культур, як синхронних сарматам, так і тим, що їм передували. Основні прийоми методу використовувались також під час співставлення відомостей з писемних джерел та археологічного матеріалу відповідного часу.

Історично-порівняльний метод. Застосування цього методу у нашій роботі виявилось найбільш ефективним при розкритті суті явищ або під час пояснень отриманих фактів. Виявився базовим цей метод і під час залучень етнографічних паралелей.

Одним з тих, що найчастіше використовувався, виявився *історично-типологічний метод*. Завдяки йому можна було виявити загальне у сукупності окремих явищ та фактів. Без цього методу не вдалося б систематизувати окремі культурно-історичні ситуації, виявити певну динаміку.

З попереднім виявився тісно пов'язаний *історично-генетичний метод*, за допомогою якого вдалося здійснити аналіз розвитку явищ, що вивчаються.

Окрім цих методів, засобами пізнання стали також *індукція та дедукція, синтез та аналіз, пояснення, опис* та інші.

Соціально-наукові методи. Ці методи були застосовані для узагальнення та характеристики археологічних джерел – поховальних пам'яток сарматської культурно-історичної спільноти IV ст. до н.е. — IV ст. н.е. Адже початок дослідження було пов'язано з *атрибуцією та систематизацією* археологічного матеріалу, тобто організацією його у блоки – локальні варіанти. Які необхідно було розподілити за *хронологічною та географічною* прив'язкою. Облік максимальної кількості ознак об'єктів дозволив отримати сумарні характеристики пам'яток.

Під час аналізу послідовності змін культур застосовувався *хронологічний та стратиграфічний* методи.

Розроблена автором методика вивчення жіночих поховань зі зброєю у сарматів базується на *міждисциплінарному підході*, з урахуванням основних методів обробки та атрибуції археологічного матеріалу, його обробки *методами математичної статистики* та інтерпретації з позиції семіотики.

Методика дослідження сарматських жіночих поховань зі зброєю.

Одним з найбільш значущих ритуалів у житті давніх суспільств виступає поховальний обряд, кожна ланка якого була висвітлена традицією, що сягає своїм корінням у минуле. Поховальний обряд, будучи дією суто ритуальною, зумовлює можливість подвійної функції предметів, що використовуються у поховальній практиці. Тому не викликає сумнівів ритуальна функція кожного предмету поховального начиння, однак уявляється суттєвим і необхідним вирішення питання про їх семіотичний статус. Зброя не є винятком.

Функціональне призначення тієї чи іншої речі часом не викликає сумнівів у дослідників через уявну очевидність області їх застосування. Це часто зумовлено традиційним підходом у розумінні функцій предметів як винятково утилітарних, що веде до звуження інформації, яка видобувається з джерела. Однак, як відомо, у сучасній етнографії досить повно розроблена проблема семантики та функціонування речей в обрядовості, де обґрунтовується теза про поліфункціональність предметів, тобто низка предметів крім утилітарної, при певних обставинах, має ще і ритуальну функцію, яка не завжди ідентична першій [Байбуурин 1989, с. 3—86; Топорков 1989, с. 89—99]. У такій якості поховальний ритуал виступає як текст, а його ланки як знаки. Саме вивчення поховального ритуалу та його ланок і сприяють можливості визначення їх семантики. Однобічне сприйняття зброї у жіночих похованнях призвело до досить високих показників «амазонства» у сарматському суспільстві. Однак, поява однієї ознаки поховального обряду не завжди відповідає іншій: ритуал являє собою дискретний текст, його не слід сприймати як безперервну послідовність знаків. Ці обставини і повинні визначати підхід до аналізу семантики зброї у жіночих похованнях. Розгляд окремих ознак покладення речей цієї категорії, а не їх механічне поєднання, є найдоцільнішим.

Сарматська культура, як і будь-яка інша, містить у собі розподіл явищ на «світ фактів та світ знаків» [Лотман 1970, с. 14]. Поховальний ритуал є відображенням світогляду «про потойбічне життя» та його відносини «зі світом живих». Однак, при вивченні подібних явищ та спроб їх реконструкцій, слід брати до уваги, що уявлення сучасної людини, власне самого дослідника, можуть зовсім не співпадати з поглядами давнього населення.

Складання вибірки відбувалось за допомогою історично-порівняльного та історично-типологічного методів і математичної статистики.

До досліджень подібного роду потрібно залучати лише ті комплекси, в яких статі похованого визначено антропологічним шляхом, або завдяки генетичним визначенням. З загальної вибірки виокремлюються комплекси, що були порушені. Наступним кроком є підрахунок кількості скелетів, для яких можливо визначити індивідуальний склад поховального начиння. Парні та колективні поховання, в яких це здійснити неможливо, враховуються лише у загальних підрахунках. З отриманої кількості індивідів підраховується статеві-віковий склад вибірки для загальних статистичних підрахунків. В окремі групи слід виводити чоловіків, жінок, підлітків (з 10 до 16), дітей (до 10 років) а також скелети, статі яких визначити не вдалося.

Уявляється перспективним розгляд жіночих поховань зі зброєю з метою визначення, наскільки значущі у цьому аспекті відхилення від середньостатистичного поховання контрольної групи. Сам по собі підхід не є новим: варіанти більш-менш схожих методик відомі у археологічній літературі [Лебедев, 1973; Добролюбский, 1980, 1982; Алекшин, 1986; Цимиданов, 1995 та інш.].

Як контрольна група виступають синхронні чоловічі непорушені поховання відповідного могильника.

Ознаки, за якими проводиться порівняльний аналіз з контрольною групою:

1) У контрольній групі виявляється набір озброєння. При цьому, окремому аналізу підлягає кожний комплекс. Виявляються спільні риси та особливості;

2) У контрольній групі здійснюється типологічний аналіз кожного окремого виду озброєння;

3) У контрольній групі здійснюється аналіз місця фіксації кожного окремого виду озброєння. Для цього складається графічна схема.

Додатковою ознакою є аналіз у контрольній групі речей, що знаходяться поряд зі зброєю.

Після опрацювання відомостей з контрольної групи проводиться порівняльний аналіз за усіма ознаками з жіночими похованнями. За наявності або відсутності відхилень, визначається утилітарна або ритуальна функція покладення зброї у жіноче поховання.

За мірою семіотичності визначаються дві групи зброї. Якщо два пункти з трьох впевнено відповідають чоловічим комплексам, то жіноче поховання слід визнати військовим. Тобто, зброя у подібних випадках була покладена біля померлої жінки як утилітарна. Це свідчить, що немає підстав сумніватися у тому, що за життя померла була воїном. Якщо ж з трьох пунктів аналогії є лише по одному, або їх взагалі немає, то слід визнати, що зброєю у дане жіноче поховання було покладено з функцією ритуальною.

Як показує практика, в одному комплексі жінку могла супроводжувати зброя як утилітарної, так і ритуальної функцій водночас. Крім того, трапляються комплекси, в яких упевнено віднести зброю до утилітарної або ритуальної функції неможливо. Такі поховання визнаються спірними і враховуються лише під час загальних підрахунків.

Отже, суть розробленої методики зводиться до визначення сенсового навантаження зброї у жіночих похованнях, що перевищують показники контрольної групи (чоловічі поховання). Найбільш яскрава група ознак може характеризувати відхилення у складовому наборі озброєння (видові та кількісні

показники), у типологічному сенсі (відсутність типових аналогій), а також за місцем фіксації.

Усі засади методики було перевірено на практиці на матеріалах сарматської культурно-історичної спільноти.

Таким чином, застосування загальноісторичних та спеціальних методів при виконанні дослідження сприяло вирішенню поставлених нами задач та підвищило коректність отриманих результатів. З іншого боку, можна констатувати, що поза межами поля зору дослідників залишилось ще багато питань. Так, майже невисвітленими виявились аспекти, пов'язані з дослідженням складу озброєння та місця його фіксації порівняно з чоловічими похованнями. Мало уваги приділялося також речам, які оточували зброю. Жіночі поховання зі зброєю, у переважній більшості розглядались окремо. Тобто, потребують корегування уявлення про семіотику покладення зброї у жіночі поховання кочовиків. І, нарешті, відсутні монографічні дослідження, де були б проаналізовані, узагальнені та інтерпретовані жіночі поховання зі зброєю у сарматів.

РОЗДІЛ 2

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ КОЧОВИКІВ

IV—III СТ. ДО Н.Е.

Сарматська археологія виникла у радянській науці як самостійний напрямок наприкінці 40 років XX ст. на основі парадигми савромато-сарматської історико-культурної єдності [Граков 1947, с. 100—121]. Сама парадигма про тотожність та історичну спадкоємність савроматів та сарматів з'явилася в умовах домінування стадіальних уявлень про існування та зміни культур як винятково автохтонних процесів. Більш того, вона була загострена проти буржуазної теорії міграціонізму, застосованої до сарматів М.І. Ростовцевим, який був політичним ворогом радянського строю та науки, а його методи праці визначалися Б.М. Граковим як «порочні». Б.М. Граков написав свою статтю про єдину автохтонну савромато-сарматську культуру в складних умовах боротьби з космополітизмом, що у цей час починалася, коли від Б.М. Гракова керівництво ІМК вимагало викрити та ідейно розгромити когось з буржуазних вчених і тим самим продемонструвати вірність марксистської ідеології. Б.М. Граков грав своїми знаннями віртуозно, побудувавши статтю на прихованій іронії з приводу улюбленої марксистами темі матріархату [Зуев 2013, с. 512—513]. Згодом працями його учнів, було детально розроблено концепцію єдиної савромато-сарматської культурно-історичної спільноти, яка існувала від межиріччя Дона та Волги до Зауралля від VI ст. до н.е. до IV ст. н.е. [Смирнов 1964; Мошкова 1989].

У 1971 році зі своєю аналітичною працею про стосунок писемної традиції до проблеми появи сарматів на історичній арені у Північному Причорномор'ї виступив Д.О. Мачинський [Мачинский 1971, с. 30—54]. Він переконливо довів відсутність вказівок на тотожність савроматів та сарматів в античній літературній традиції. Його погляди повністю прийняв К.Ф. Смирнов, що

погодився вважати Приуралля та Зауралля зоною мешкання ісседонів [Смирнов 1977, с. 19]. Але, розуміючи, що такий висновок руйнує концепцію Б.М. Гракова, К.Ф. Смірнов висунув компроміс, який затвердився у вітчизняному сарматознавстві. Дослідник запропонував локалізувати історичних савроматів у межиріччі Дона та Волги, але у плані археології вважати усі древності Поволжя та Приуралля пам'ятками єдиної «савроматської» археологічної культури, що існує у двох локальних варіантах. Так у науці з'явилося подвійне поняття – історичних та археологічних савроматів [Зуев 2013, с. 513—514].

Не вдалося прибічникам ідей Б.М. Гракова відстояти і археологічну єдність «савроматської» культури Волго-Уральського регіону. М.О. Очир-Горяєвою було переконливо доказана культурна відмінність Задоння, Поволжя та Приуралля у VI—IV ст. до н.е. [Очир-Горяева 1998].

Довгий час прибічники граковської парадигми наполягали на тому, що зародження власне культури історичних сарматів відбулося «у надрах археологічної «савроматської» культури». Цей процес, на їх думку, відбувався у межах другої половини IV ст. до н.е. Але працями останнього десятиріччя переконливо доведено, що старожитностей прохорівського типу немає раніше другої половини II ст. до н.е. на усьому просторі від Приуралля до Північного Причорномор'я [Симоненко 2015; Глебов 2010; Клепиков 2002]. Спроби доказати, що у лісостеповій зоні Приуралля є старожитності прохоровського горизонту IV ст. до н.е., базуються тільки на вірності російських сарматознавців граківській парадигмі про єдність «савромато-сарматської» культури та на грі з поняттям «прохорівський горизонт старожитностей» в силу того, що цей могильник складається з двох груп різного часу V—IV та II—I ст. до н.е. [Зуев 2013, с. 520].

Імовірно, формування сарматської культури відбувалося, як вважав К.Ф. Смірнов, трохи раніше у глибині Середньої Азії. Але старожитності V—IV ст. до н.е. навряд чи є коректним називати савроматськими, і тим більш – сарматськими. Скоріш за все, вони залишені невідомими за етнонімами

номадами, чий культурний вигляд визначається скіфськими традиціями Євразійського поясу степів. У перші десятиріччя III ст. до н.е. вони зійшли з історичної арени як самостійні історичні суб'єкти, задовго до приходу у степи Приураллі та Поволжя сарматських орд [Зуев 2013, с. 520].

Автор вважає за доцільне включити пам'ятки кочовиків IV—III ст. до н.е. що мешкали на теренах Південного Приуралля та Поволжя у дослідження, з метою взяти участь у дискусії. Цікавою є можливість побачити, чи були тотожними культури кочовиків IV—III ст. до н.е., що мешкали на теренах Південного Приуралля та Поволжя. Також є доцільне провести порівняльний аналіз останніх з пізнішими сарматами. Цілком імовірно, що отримані результати зможуть стати однією з ланок ланцюга доказів прибічників тієї чи іншої парадигми.

2.1. Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 387 поховань, що походять з двадцяти могильників (Додаток Д, табл. 1). 113 комплексів виявились порушеними з різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховує 476 скелетів. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося простежити для 412 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків – 130, жінок – 143, підлітків – 19, дітей – 80 та стать 104 похованих визначити не вдалося (Додаток Д, табл. 2).

Загальна характеристика озброєння. Вістря стріл є найчисленнішою категорією озброєння, вони були зафіксовані у 135 поховальних комплексах. Набір стріл у непорушених похованнях, включає від одного до 278 екземплярів. Кинджали супроводжували 43 скелета, мечі — 42, для 17 померлих було покладено парний набір клинків. Не зважаючи на погану збереженість, неодноразово були зафіксовані фрагменти від сагайдака, усього 45 поховань. Нерідко, від останніх зберігались лише металеві гачки — 31 екземпляр. До

рідкісної категорії знахідок належить лук, його уламки було зафіксовано лише у п'яти похованнях. Інші види озброєння зустрічаються вкрай рідкісно. Вістря списа та дротик було зафіксовано у трьох похованнях, сокира та горит в одному.

Зброю було зафіксовано у 20 жіночих похованнях, що увійшли у вибірку. З них виявились порушеними такі комплекси: Мечет-Сай 6/10¹, Шумаєвський I, 7/1 (Додаток Д, таб. 3).

Лебедьовка. IV—III ст. до н.е. датується 63 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 69 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 18, жінок — 19, підлітків — чотири, дітей — дев'ять та статеву належність 21 скелета виявити не вдалося (рис. 1).

Різноманітний склад зброї було враховано для 24 похованих. Зброя супроводжувала 13 чоловіків, три жінки, одного підлітка, одну дитину, статі п'яти похованих визначити не вдалося, один випадок є суперечливим² (Додаток Д, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях, зазвичай, представлено кинджалом або мечем, а також вістрями стріл у кількості від 1 до 278 екземплярів. У рідкісних випадках міг бути тільки кинджал або вістря стріл (Додаток Д, табл. 3). У жіночих похованнях були зафіксовані лише вістря стріл (Додаток Д, табл. 3). Останні супроводжували 23 скелети. З них 13 чоловіків, три жінки, сім невизначених, і в одному комплексі набір стріл з сагайдака міг належати як жінці, так і дитині, що лежала поряд. Типологічний склад вістер у жіночих похованнях традиційний для цього періоду і не відрізняється від чоловічих наборів. Якщо розглядати схему розташування стріл у чоловічих похованнях окремо для Лебедівського могильника, то чіткої системи не спостерігається. Складається враження, що цей вид поховального начиння рідні небіжчиків розташовували цілковито у довільному порядку. Однак, можна, все ж-таки, визначити місце вздовж лівого стегна (рис. 2).

¹ Тут і далі в чисельнику дробі номер кургану, у знаменнику — номер поховання.

² У похованні 9/2 могильника Лебедівка V у могильній ямі знаходилося три скелети — озброєний чоловік, жінка та дитина. Розташоване, переважно, біля західної стінки начиння могло належати як жінці, так і дитині. Зі зброї тут знаходились: меч, вістря дротика, два гачки від сагайдака, уламки дерева, можливо від лука, сагайдак зі шкіри з 116 вістрями стріл [Железчиков 2006, с. 29].

Лебедьовка V, 9/3 — жінка 45—55 років. Поблизу лівого коліна було знайдено дев'ять бронзових втульчастих трилопатеких вістер стріл [Железчиков 2006, с. 13]. У контрольній вибірці, як у загальній, так і окремо для Лебедівського могильника, таке розташування стріл зустрічається (рис. 2). Іншої зброї зафіксовано не було (рис. 3).

Лебедьовка V, 9/5, скелет 6 — жінка 25—35 років. Поперек грудної клітини виявлено сагайдак зі шкіри з 36 бронзовими вістрями стріл. В інших похованнях даного могильника, що входять у вибірку, подібне розташування зброї не зафіксовано. Однак така ситуація була простежена для чоловічих поховань з могильнику Покровка. Поряд зі стрілами знаходився також залізний гачок від сагайдака [Железчиков 2006, с. 14].

Крім зброї у похованні було знайдено шийну гривну із залізного стрижня, покриту золотою фольгою. А також шматочок крейди біля черепа (рис. 4).

Лебедьовка VI, 34/1 — жінка 35—45 років. Вздовж східної стінки підбою, від рівня плеча до руки похованої розсипом лежало 30 бронзових втульчастих вістер стріл (рис. 2). У чоловічих похованнях загальної вибірки таке розташування стріл не зафіксовано (рис. 2). Іншої зброї не знайдено. Крім того, у похованні знаходились численні недорогі прикраси, прясельце та шило (рис. 5).

Таким чином, є достатньо підстав вважати, що зброя знайдена у жіночих похованнях Лебедівського могильника за життя померлих виконували свою пряму утилітарну функцію. При цьому слід зазначити, що серед озброєних жінок молодих (до 25 років) не було. Вік смерті варіював від 25 до 55 років. Крім зброї, поряд з жінками клали порівняно скромне начиння — прикраси, іноді знаряддя праці. Склад є типовим для рядових членів суспільства.

Мечет-Сай. IV—III ст. до н.е. датується 51 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 55 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 13, жінок — 19, підлітків — два, дітей — 19 та статеву належність вісьмох скелетів визначити не вдалося (Додаток Д,

табл. 3). Слід звернути увагу на демографічну ситуацію у даній кочовій групі. А саме велику смертність серед жінок та дітей (рис. 6).

Різноманітний склад зброї було враховано для 21 поховання. Зброя супроводжувала 10 чоловіків, шість жінок, одну дитину та статі чотирьох похованих визначити не вдалося (Додаток Д, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях різноманітний. У більшості випадків клинкову зброю супроводжували вістря стріл у кількості від 5 до 20 екземплярів (Додаток Д, табл. 3). У чотирьох чоловічих похованнях знайдені лише вістря стріл у сагайдаку або розсіпом. Кількість їх варіювала від одного до 56. В поодиноких випадках було зафіксовано парні клинки та лук. У жіночих похованнях фіксувалися лише вістря стріл у кількості від одного до 95. Розташовувались вони як розсіпом, так і у сагайдаку. У двох випадках стріли супроводжувались сагайдачними гачками. Присутність у поховальному начинні вістер стріл вдалося простежити для 20 скелетів. З них десять чоловіків, шість жінок, три невизначених та одна дитина (Додаток Д, табл. 3). Типологічний склад вістер стріл у жіночих похованнях традиційний для цього часу і не відрізняється від наборів чоловіків. У чоловічих комплексах стріли, за рідкісним винятком, розташовувались у ногах похованого чи вздовж лівого стегна (рис. 7).

Мечет-Сай 6/26 — жінка 45—55 років. Статева належність померлої визначена антропологом невпевнено [Смирнов 1975, с. 108]. Вістря стріл було зафіксовано у сагайдаку зі шкіри, який знаходився між лівою гомілкою похованої та стінкою підбою (рис. 7). Крім вістер стріл, у сагайдаку було знайдено ратища з берези, пофарбовані на кінцях червоною фарбою. Усього було знайдено 29 стріл з бронзи з виділеною та прихованою втулками [Смирнов 1975, рис. 37,9]. Місце розташування сагайдака вздовж лівої гомілки, у цілому, не суперечить традиціям цієї групи кочовиків. Імовірно, відноситься до зброї і залізний предмет, що погано зберігся — кільце або гачок, знайдений на сагайдаку.

Крім того, покійну супроводжували шило, прясельце, а також предмети туалету (рис. 8).

Мечет-Сай 7/8 — жіноче поховання. Вік невизначений. У ногах померлої виявлено сагайдак, де знаходилось 26 вістер стріл [Смирнов 1975, с. 121]. 23 вістря були виготовлені з бронзи та мали втулки, три екземпляри були залізними черешковими [Смирнов 1975, рис. 43,7]. Розташування сагайдака у ногах покійної, як було відзначено вище, є традиційним для даної кочової групи.

Крім того, померлу супроводжували предмети жіночого туалету, прикраси, прясельце та залізний ніж (рис. 9).

Мечет-Сай 7/10 — жінка віком близько 30 років. Чотири бронзових втульчастих вістря стріл розташовувались вздовж гомілки лівої ноги померлої [Смирнов 1975, с. 125, рис. 47,7]. Подібне розташування, у цілому, не суперечить контрольній групі. Іншої зброї у похованні не було. Крім зброї померлу супроводжували прикраси, ніж та горщик (рис. 10).

Мечет-Сай 8/5 парне — скелет № 1 — жінка похилого віку; скелет № 2 — жінка 25—30 років. Вздовж лівої ноги старшої жінки знайдено сагайдак з 10 бронзовими втульчастими вістрями стріл [Смирнов 1975, с. 136]. Набір вістер стріл, що супроводжували скелет № 2, був значно численнішим. Сагайдак знаходився за межами поховального ложа, навпроти правого плеча. Стріли лежали вістрями у бік голови померлої. Усього було 95 бронзових втульчастих вістер різних типів [Смирнов 1975, рис. 56,4]. Нетрадиційне місце розташування сагайдака, імовірно, можна пояснити тим, що поховання було парним і на поховальному ложі не вистачило місця. З іншої зброї померлу супроводжував лише залізний гачок від сагайдака. Крім того у похованні були знайдені предмети жіночого туалету, прясельце та шило (рис. 11).

Таким чином, усі жіночі поховання Мечетсайського могильника, де були знайдені вістря стріл, за всіма ознаками можна визнати військовими. Однак, слід підкреслити важливу особливість. Кількісний та якісний склад чоловічих та жіночих наборів стріл у цілому не відрізняється. Проте набір озброєння у чоловічих похованнях вибірки більш різноманітний. Ймовірно якщо жінки даної кочової групи могли брати участь у військових діях, то лише як лучниці.

Не зважаючи на порівняно велику кількість жіночих поховань зі зброєю, які були визнані військовими, навряд чи можна стверджувати, що у даній кочовій групі жінки-воїни переважали над чоловіками. Про те, що жінки, які брали участь у військових діях, займалися і цілком мирними справами, властивими для їх статі, свідчать знайдені практично у кожному комплексі знаряддя праці, такі як прясельце та шило.

Покровка. IV—III ст. до н.е. датується 123 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 135 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 49, жінок — 55, підлітків — десять, дітей — 30 та статеву належність 13 скелетів визначити не вдалося (Додаток Д, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для 39 похованих. Зброя супроводжувала 28 чоловіків, шість жінок, трьох підлітків, одну дитину та стать одного похованого визначено не було (рис. 12). Набір озброєння в окремих чоловічих похованнях відносно різноманітний. Однак, більшість чоловічих поховань супроводжувались клинковою зброєю зі стрілами у кількості від трьох до 215. Біля п'яти похованих було знайдено парний набір, що складався з меча та кинджала. П'ять чоловічих поховань зі зброї містили лише вістря стріл у кількості від одного до 56. У двох жіночих похованнях знайдено кинджали та вістря стріл у кількості від 6 до 21. У жіночому похованні Покровка 2, 8/5 сімнадцять вістер стріл знаходились у сагайдаку (Додаток Д, табл. 3).

Зазвичай, за рідкісним винятком, типологічний склад кинджалів та вістер стріл у жіночих похованнях традиційний для даного періоду та, у цілому, не відрізняється від чоловічих наборів. Для чоловічих поховань є типовим розміщення кинджалів переважно вздовж правого стегна або в області правої руки (рис. 13). Вістря стріл, у більшості випадків, розміщували біля лівої стопи або в ногах похованого (рис. 14).

Покровка 8, 1/6 — жінка 40—45 років. Вздовж стегна померлої, праворуч, було покладено залізний кинджал (рис. 13). Кинджал пошкоджено, за

визначенням авторів публікації, він мав наверх у вигляді бруска та пряме перехрестя [Веддер 1993, рис. 50,4]. Довжина його 28 см. Аналогічне розташування клинкової зброї зафіксовано у чоловічих похованнях могильника.

З іншої зброї було знайдено 18 залізних трилопатевих черешкових вістер стріл. Вони розміщувались у хаотичному стані по відношенню до скелета – два між лівою плечовою кісткою та ребрами, один – між кинджалом та стегном, три – між стегновими кістками, чотири – біля лівого колінного суглоба, три – під стегновими кістками та один між стегнами, інші у заповненні [Веддер 1993, с. 30—31]. Під лівим коліном було зафіксовано залізне чотиригранне вістря стріли рідкісного типу, довжина голівки складала 70 мм [Веддер 1993, рис. 50,5]. Отже, вістря стріл біля жіночого скелета розташовувались безсистемно, що є нетиповим для поховань вибірки (рис. 14).

Під лівим колінним суглобом жінки знаходилося вістря, що вибивається із загального типологічного ряду. Подібний тип вістер не було зафіксовано ані у могильнику Покровка, ані у загальній вибірці у цілому. Вістря подібного типу, за О.В. Симоненком, належать до відділу 2 (черешкові), тип 6 (чотиригранні) [Симоненко 2015, с. 100]. Подібний тип у сарматів зустрічається вкрай рідкісно.

Крім зброї жінку супроводжували чотири посудини з глини, кістки коня, астрагал та брусок з каменю (рис. 15).

Покровка 8, 5/2 — жінка 25—30 років. Померлу супроводжував залізний кинджал з брускоподібною хрестовиною та серпоподібним наверх, довжиною біля 40 см. Кинджал розташовувався зверху правої стегнової кістки (рис. 13).

В області лівого плеча було зафіксовано залізне трилопатеве, черешкове вістря стріли, з пером довжиною 30 мм [Веддер 1993, рис. 56,8]. Бронзове трилопатеве втульчасте вістря стріли, довжиною 30 мм, знаходилося між стегновими кістками. Залишки ще трьох-чотирьох залізних вістер поганої збереженості розташовувалися на лівій стегновій кістці. У розміщенні вістер стріл, як і у попередньому похованні, не спостерігається системи. Крім зброї,

покійну супроводжував шматок сірки, кістки барана, залізний ніж та брусок з каменю (рис. 16).

Покровка 8, 6/3 — парне поховання чоловіка 40—45 років та жінки 30—35 років. Зброю було зафіксовано лише біля жіночого скелета. На правому плечі лежали фрагмент залізного вістря стріли, а також два залізних черешка (самі вістря не збереглися). Мала кількість стріл, не бентежить через те, що зустрічаються чоловічі поховання, де фіксується лише одне вістря стріли (Додаток Д, табл. 3). Однак подібне розташування стріл у контрольній групі зафіксовано не було, що ставить під сумнів інтерпретацію зброї у даному жіночому похованні. Поховану супроводжувала також велика кількість намистин з різноманітних матеріалів, кістки барана та шматок крейди без обробки, ніж та прясельце (рис. 17).

Покровка 2, 23/18 — жінка 20—25 років. Біля стінки підбійного поховання, у північно-західному куті на рівні 25 см від дна стирчало бронзове трилопатеve втульчасте вістря стріли [Яблонский 1994, рис. 99,3]. Тип вістря традиційний для цього часу. Однак його місце розташування не є типовим для зброї. Таким чином, найскоріше, у даному похованні єдиний предмет зброї виконував інше сенсове навантаження або потрапив до нього випадково. Поховання у цілому, містило порівняно багате начиння, зокрема, предмети жіночого туалету та різноманітні прикраси (рис. 18).

Покровка 2, 7/2 — жінка 45—50 років. У області правої стопи похованої знаходилося бронзове, втульчасте, трилопатеve вістря стріли з зігнутим бойком [Яблонский 1995, рис. 51,12]. Тип та місце розташування даного вістря є звичними для контрольної групи. Однак, викликає деякі сумніви те, що вістря було спеціально деформовано (Імовірно, у поховання помістили зброю вже непридатну для застосування). Як і у попередньому похованні, померлу супроводжував різноманітний набір предметів жіночого туалету та прикрас (рис. 19).

Покровка 2, 8/5 — жінка 30—35 років. Біля правого плеча знаходилось залізне вістря стріли. Тип невизначений через значну корозію [Яблонский 1995,

с. 35]. Крім того, в області лівої руки у сагайдаку знаходилось 16 бронзових вістер стріл [Яблонский 1995, рис. 58,4]. Вістря представлені різними типами — тригранні та трилопатеві з виступаючими та прихованими втулками. Сагайдак мав шкіряне покриття та основу з дерева. Крім вістер стріл, безпосередньо у сагайдаку знаходився прямокутний брусок з каменю, який, ймовірно, призначався для заточування стріл [Яблонский 1995, рис. 57,3]. Місце розташування та типологія вістер стріл, знайдених у сагайдаку, знаходять численні аналогії у контрольній групі. Слід відзначити, що, як і у низці інших жіночих поховань, крім сагайдачного набору, померлу супроводжувало окремо розташоване вістря стріли, велика кількість прикрас, предметів жіночого туалету та прясельце з каменю (рис. 20).

Таким чином, є достатньо підстав визнати три жіночих поховання з Покровського могильника, що містили зброю військовими (Покровка 8, 1/6; Покровка 8, 5/2; Покровка 2, 8/5). При цьому, поховані з перших двох могил, судячи за складом озброєння, володіли зброєю і ближнього бою (кинджалами), і дальнього, нарівні з чоловіками. Зустрічались і жінки, які, ймовірно, брали участь у бою лише як лучниці (Покровка 2, 8/5). Нерідко родичі клали у поховання жінок окрему зброю, яка несла вже ритуальне сенсове навантаження. Цікаво відзначити, що якщо жіноче поховання було визнано військовим, то, крім зброї, у ньому фіксувалися і знаряддя праці. Найчастіше це були точильний брусок або прясельце. Тоді як у похованнях де зброя носить вже ритуальне сенсове навантаження, знаряддя праці зустрічаються вкрай рідкісно. Головним чином такі комплекси багаті прикрасами та предметами жіночого туалету. Слід також підкреслити, що у даній кочовій групі жінки, що брали участь у війні, зустрічаються нечасто. Судячи за даними аналізу, воїном могла бути лише кожна 18 жінка, тоді як серед чоловіків воїном був практично кожний другий.

Шумаєвський. IV—III ст. до н.е. датується 27 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 35 скелетів.

Статеві-віковий склад: чоловіків — 13, жінок — сім, підлітків — три та 12 дітей (Додаток Д, табл. 1).

Різноманітний склад зброї було враховано для 18 скелетів. Зброя супроводжувала 11 чоловіків, п'ять жінок, одного підлітка та одну дитину (Додаток Д, табл. 3; Рис. 21). Набір озброєння у чоловічих похованнях порівняно різноманітний. Шість поховань мали лише вістря стріл у сагайдаку або розсипом, у кількості від 6 до 57. Два поховання мали кинджали зі стрілами у кількості від 13 до 54 (Додаток Д, табл. 3). Скелет № 2 поховання 12 кургана 9 супроводжував багатий набір озброєння: меч, кинджал, сагайдак з луком та гачок для сагайдака [Моргунова 2003, с. 153]. Набір озброєння у жіночих похованнях також навряд чи можна назвати одноманітним. У двох комплексах було зафіксовано лише по одному вістря стріли (Шумаєвський І, 7/1; Шумаєвський ІІ, 9/4). Біля однієї похованої було знайдено парний набір клинків — кинджал та меч (Шумаєвський ІІ, 9/8). Зафіксовано також рідкісний випадок, коли померлу супроводжував спис (Шумаєвський ІІ, 9/11 скелет 2). Найбагатший набір озброєння у жіночому похованні складався з кинджала, 33 вістер стріл у сагайдаку та гачка від нього (Шумаєвський ІІ, 9/18 скелет 2).

Як правило, тип зброї у жіночих похованнях Шумаєвського могильника є традиційним для даного періоду і, у цілому, не відрізняється від чоловічих наборів. Мечі у контрольній групі розташовувались вздовж правого стегна чи вздовж лівої ноги (рис. 22). Кинджали, переважно, під правою стегною кісткою чи вздовж неї (рис. 23). Вістря стріл — в області лівої ноги, від руки до коліна. Рідше фіксувались біля правої або лівої ноги (рис. 24).

Шумаєвський ІІ, 9/4 — жінка 40—45 років. В області правого ліктю було зафіксовано бронзове трилопатеve вістря стріли з прихованою втулкою [Моргунова 2003, рис. 83,8]. У чоловічому похованні 9/13 Шумаєвський ІІ чотирнадцять вістер стріл розташовувались у тому ж місці (рис. 24). Однак, у чоловічих похованнях найменший сагайдачний набір складав шість стріл (Додаток Д, табл. 3). Таким чином, немає достатніх підстав для визнання цього жіночого поховання військовим. Найскоріше, поодинокі вістря стріли було

покладено у поховання вже у ритуальному сенсі. Крім зброї, поховання мало досить різноманітне начиння (рис. 25).

Шумаєвський II, 9/8 — жінка 25—30 років. Поховану супроводжував парний набір клинків. Праворуч, з внутрішнього боку руки, було покладено залізний кинджал з серпоподібним наверхшам та брускоподібним перехрестям. Також праворуч, але з зовнішнього боку передпліччя, знаходився меч. Останній належить до того ж типу, що і кинджал [Моргунова 2003, рис. 86, 12,13]. Іншої зброї зафіксовано не було. Парний набір клинків було знайдено лише у одному чоловічому похованні Шумаєвського могильника (Шумаєвський II, 9/12 скелет 2). Однак, окрім клинкового озброєння чоловіка супроводжував і набір лучника — 38 вістер стріл, що знаходились у сагайдаку, зберігся і сам лук [Моргунова 2003, с. 153]. Розташовувались клинки у цьому похованні праворуч та ліворуч від похованого. Однак розміщення парних клинків з одного боку від скелета, як у жіночому похованні, у загальній вибірці зустрічається. У типологічному відношенні обидва клинки є класичними для цього часу.

Таким чином, є достатньо підстав для визнання, що меч та кинджал за життя померлої виконували пряму утилітарну функцію. При цьому, перед нами вкрай рідкісний випадок, коли похована була не рядовим воїном-лучником, а володіла парними клинками на рівні з воїнами-чоловіками. Крім зброї у похованні знайдено численні прикраси та предмети жіночого туалету (рис. 26).

Шумаєвський II, 9/11 — парне поховання. Скелет № 2 належав юній жінці 16—19 років. В межах правої плечової кістки знаходилась група предметів які, імовірно, входили до складу єдиної прикраси. Було знайдено сім плоских підвісок з бронзи, намистина зі скла та залізний предмет, що погано зберігся, який своєю формою нагадує залізне втульчасте вістря стріли [Моргунова 2003, с. 145]. Цілком імовірно, перед нами випадок, коли зброя використовувалась як прикраса чи амулет.

У похованні знаходилося також залізне вістря списа. Спис кінцем був направлений на південь, таким чином, що ліва кисть знаходилась на вістрі. Ратище збереглося на 70 см [Моргунова 2003, рис. 91,5]. Вістря списів, крім

даного, не зустрічаються у Шумаєвському могильнику. Цей вид озброєння супроводжував лише три скелети з загальної вибірки. Стать двох похованих визначити не вдалося. Якщо розглядати місця розташування списів по відношенню до скелетів, то у всіх похованнях, за винятком жіночого, вони знаходились з правого боку та вістря було направлено до ніг. Кидається у вічі також той факт, що у жіночому похованні крім списа іншої зброї зафіксовано не було. Тоді як у інших випадках спис супроводжувався порівняно багатим набором озброєння. Таким чином, використання списа померлою за життя у утилітарній функції, викликає серйозні сумніви. Жінку супроводжувало численне та багате начиння (рис. 27).

Шумаєвський II, 9/18 — парне. Скелет № 2 належав жінці 17—25 років. Жінка була похована з дитиною (скелет № 1) віку немовляти. На кисті правої руки та на стегні у положенні на ребрі знаходився кинджал. Кинджал залізний з серпоподібним навершям та брускоподібним перехрестям [Моргунова 2003, рис. 101,9]. Клинок сильно пошкоджено, однак на руків'ї добре видно наскрізний проріз. Довжина кинджала складає 32 см. Кинджали супроводжували п'ять похованих Шумаєвського могильника. З них два чоловіка, дві жінки та одна дитина. Тип кинджала традиційний для даного часу. Всі вони знаходились в області правого стегна (рис. 23).

У похованні також було знайдено сагайдак зі стрілами. Традиційно, як і у контрольній групі, сагайдак знаходився вздовж лівого стегна (рис. 24). У сагайдаку знаходилось 30 бронзових та два залізних вістря стріл. Частина стріл знаходилась поза межами сагайдаку. Усього було 12 залізних трилопатевих втульчастих вістер, витягнутих пропорцій та 33 трилопатевих екземпляри зі прихованою та висунутою втулками [Моргунова 2003, рис. 101,6,10]. Як вже зазначалося вище, типологічний склад стріл у жіночих похованнях Шумаєвського могильника, загалом, традиційний для IV—III ст. до н.е. і не відрізняється від чоловічих наборів. У сагайдаку збереглась також одна стріла, виготовлена з тонкої гілки дерева. Її бойова частина являє собою конічне потовщення з чотиригранною голівкою. Дерев'яні стріли зустрічаються у

похованнях як Шумаєвського могильника, так і у загальній вибірці. На думку Є.А. Купцова який дослідив ці вироби, дерев'яні стріли та вістря за необхідністю досить швидко виготовлялись самим власником. Форма бойової частини та матеріал з якого виготовлену стрілу свідчать про вельми специфічні умови їх успішного застосування. Численні археологічні та етнографічні паралелі дозволяють припустити, що кочовики Південного Приуралля застосовували такі стріли під час полювання на птицю та дрібну дичину, а також, можливо, під час рибальства [Купцов 2017]. Поруч зі стрілами знаходився плаский без видимих слідів обробки камінь [Моргунова 2003, рис. 101,4]. Цілком імовірно, що каміння могли використовувати для заточування стріл.

За усіма ознаками набір озброєння у даному жіночому похованні відповідає чоловічим військовим похованням. У зв'язку з чим, є достатньо підстав вважати, що зброя яка супроводжувала жіночий скелет поховання Шумаєвський II, 9/18, за життя померлої виконували свою пряму утилітарну функцію. При цьому слід відзначити, що судячи за набором озброєння, жінка могла бути як лучницею, так і вступати у ближній бій, застосовуючи кинджал. У похованні також було знайдено шильце, ніж та різноманітні прикраси (рис. 28).

У результаті проведеного аналізу було встановлено, що лише два жіночих поховання Шумаєвського могильника, з упевненістю, можна визнати військовими (Шумаєвський II, 9/8; Шумаєвський II, 9/18). В інших випадках, імовірно, зброя виступала вже у ритуальній функції (Шумаєвський I, 1/1; Шумаєвський II, 9/4; Шумаєвський II, 9/11). Слід відзначити, що у даній кочовій групі жінки, які брали участь у бойових діях, зустрічались порівняно рідкісно. Судячи за даними, отриманими у результаті проведеного аналізу, воїном могла бут лише кожна третя або четверта жінка, тоді як серед чоловіків практично кожний другий був озброєним (рис. 21).

Яковлевський. IV—III ст. до н.е. датуються чотири поховання. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для двох

скелетів — чоловіка та жінки (Додаток Д, табл. 3). Набір озброєння у чоловічому похованні складався з меча у супроводі сагайдака, де знаходилося 200 вістер стріл. У жіночому похованні було знайдено лише одне вістря стріли (Додаток Д, табл. 3).

Яковлевський І, курган 1, впускне поховання 1 — жінка 50—60 років. Поховання пограбовано у давнину. Незважаючи на пограбування комплексу, більшість речей залишились *in situ*. Між стегнових кісток померлої зафіксовано бронзове трилопатеве вістря стріли з висунутою втулкою [Федоров 1998, рис. 4,5]. У загальній чоловічій вибірці розташування стріл у цій області було зафіксовано лише для одного поховання — Покровка 8, 1/13 (рис. 14). Однак, кількість стріл у останньому дорівнювала 41. У жіночій вибірці, крім комплексу, що розглядається, таке розташування було враховано для двох поховань також з Покровського могильника (рис. 14). Проте у цих випадках кількість стріл налічувала від 6 до 21.

Таким чином, є достатньо підстав вважати, що єдине вістря стріли супроводжувало покійну вже не як зброя, а у ритуальній функції. Подібні випадки відомі для ранніх кочовиків Південного Приуралля ще у VI—V ст. до н.е. У комплексі було знайдено залізний ніж, шило та прясельце. Загалом, інвентар був небагатим (рис. 29).

Висновки

Зброя у жіночих похованнях кочовиків Південного Приуралля фіксується ще у VI—V ст. до н.е. Однак зустрічається у поодиноких випадках, та представлена одним, рідше двома вістрями стріл. Подібні речі виступали у ритуальній функції.

Для IV—III ст. до н.е. військовими було визнано 12 жіночих поховань з 143, що складає 9 % від усього жіночого населення, що потрапило у вибірку, та 7,8 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 130 чоловіків воїнами були 83, що складає 54,6 %.

З 20 могильників, що потрапили у вибірку, військові жіночі поховання було зафіксовано лише у чотирьох. При цьому, у одному могильнику таких

поховань могло бути від двох до п'яти. Звичай участі жінок у військових діях, таким чином, залежав від внутрішніх традицій кожного окремого роду. У більшості родових груп подібний звичай зафіксовано не було.

Вік смерті померлих, що потрапили у дану групу, демонструє, що жінки могли брати участь у військових діях з 17 років (Шумаєвський II, 9/18 скелет 2). Однак випадок поховання жінки зі зброєю у такому юному віці виявився поодиноким. Більшість жінок були вже зрілого, а деякі й похилого віку. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що жінки, які воювали разом з чоловіками, могли робити це протягом усього життя. При цьому у них були непогані шанси дожити до поважного, за мірками кочовиків, віку.

У рамках окремих родових груп, судячи за набором озброєння, у жінок спостерігається деяка специфіка. Так, поховані у Лебедівському та Мечетсайському могильниках кочівниці були лише лучницями. Про це дозволяє судити набір озброєння, що складався лише з вістер стріл у кількості від 4 до 95 екземплярів, найчастіше зафіксованих у сагайдаку. Тоді як у більшості чоловічих комплексів, крім вістер стріл фіксувалася зброя і ближнього бою — мечі та кинджали. Не виключено, що кочовики використовували фізично слабших за чоловіків, проте не менш вправних жінок при тактичних прийомах дистанційного бою. Так, набір озброєння у жіночих похованнях могильників Покровка та Шумаєвський, як і у більшості чоловічих комплексів, складався зі зброї ближнього бою, переважно кинджала, та дальнього бою — сагайдачного набору. Тобто жінки брали участь у всіх тактичних прийомах. Слід також відзначити, що серед кочівниць зустрічаються і представниці, які, судячи за набором озброєння, спеціалізувалися лише на зброї ближнього бою. Так у похованні 9/8 могильника Шумаєвський II було покладено парний набір клинків, що не часто зустрічається і у чоловічих комплексах.

Судячи за складом поховального начиння та у порівнянні з жіночими комплексами без зброї, залучатися до бойових дій могли як жінки і з рядових, бідних прошарків, так і з більш багатих — середніх. Однак, аристократичних

поховань зафіксовано не було. Можна припустити, що майновий стан войовничих кочівниць, у цілому, залежав від достатку усього роду. Якщо рід був багатим, то і жінки-воїни, судячи за поховальним обрядом та начинням (Мечет-Сай), жили на тому ж рівні. Якщо ж рід переважно був бідним, то бідними були і поховання кочівниць, що брали участь у військових діях (Лебедьовка).

Для заточування стріл жінки використовували різноманітні абразиви, які вони, зазвичай, носили у сагайдаку (Лебедьовка V, 9/5 скелет 6; Покровка 2, 8/5). Крім точильних брусків, у сагайдаках фіксувалися також залізні шильця (Шумаєвський II, 9/18, скелет 2). Цей інструмент, судячи за місцем фіксації, також міг використовуватись при обслуговуванні сагайдачного набору. Крім того, точильні бруски та шильця фіксуються і поза межами контексту військових наборів.

Жінки-воїни займалися і мирними справами — окрім зброї, нерідко фіксувалися прясельця, шильця та проколки. Відомо було жінкам-воїнам і музичне мистецтво. Так, поряд з померлою з поховання 8/5 могильника Мечет-Сай були зафіксовані залишки струнного музичного інструмента. У цілому, види знарядь праці у кочівниць, що воювали, не відрізнялись від інших жіночих комплексів. Це може свідчити про те, що у мирний час ці жінки займалися звичайними для їх статі справами.

У поховальному начинні, за рідкісним винятком, фіксувались також традиційні жіночі прикраси. Виготовлені, головним чином, з простих матеріалів, деякі з них імітували багатство за допомогою золотої фольги.

Судячи з отриманих матеріалів, лише деякі жінки з великої родини могли володіти зброєю. Про це засвідчує ситуація у великій могилі з дромосом, що була сімейним склепом (9/5 Лебедьовка V). Статеві-віковий склад такий: скелет № 1 — підліток 15—17 років, скелет № 2 — дитина 2—5 років, скелет № 3 — жінка 20—25 років, скелет № 4 — підліток 12—15 років, скелет № 5 — чоловік 45—55 років, скелет № 6 — жінка 25—35 років, скелет № 7 — підліток 14—16 років та скелет № 8 — жінка 35—40 років. Зброю було зафіксовано

лише біля скелета № 6, який належав жінці 25—35 років. Це може свідчити на користь того, що у деяких родинах, за якихось причин, військову повинність виконували лише обрані жінки.

Протилежна ситуація спостерігається у центральному похованні 8/5 могильника Мечет-Сай. Цей комплекс містив поховання двох жінок зі зброєю, які були поховані водночас або майже водночас на одному поховальному ложі. Різниця у віці померлих цілком могла відповідати матері та дитині. Таким чином не виключено, що у деяких родинах звичай участі жінок у військових діях міг передаватися у спадок.

В даній групі було зафіксовано також парне поховання жінки та немовляти (Шумаєвський II, 9/18). Жінка померла у дітородному віці - 17—25 років. Таким чином, участь жінки у військових діях не закривала від неї можливості материнства.

Одинадцять з дванадцяти поховань жінок-воїнів були поховані у курганах з великою кількістю синхронних поховань. Це може свідчити про те, що жінки-воїни могли існувати, переважно у великих сім'ях чи родах. На користь цього припущення слугують також кургани, у яких було зафіксовано одразу декілька поховань жінок-воїнів (Лебедьовка V, 9; Мечет-Сай 7/8).

Зустрічаються також і жіночі поховання, куди зброя потрапила випадково або виконувала ритуальне сенсове навантаження. У таких випадках зброю було представлено, зазвичай, поодинокими екземплярами, яка розташовувалась у нетрадиційних для контрольної групи місцях. Деякі предмети клали у могилу вже у деформованому вигляді. У ритуальній функції у жіноче поховання могли покласти і таку рідкісну зброю як, спис.

2.2. Жіночі поховання зі зброєю кочовиків Поволжя IV—III ст. до н.е.

Нижнє Поволжя є надзвичайно цікавою областю, будучи водночас периферійною зоною контактів європейських та азіатських кочових культурних світів, географічним та природним кордоном між ними, транзитною територією

на шляху міграційних хвиль, що просувались зі сходу на захід і, нарешті, відносно самостійною областю, що забезпечена водними ресурсами та просторами пасовиськами [Клепиков 2002, с. 5].

У 1988 році в дисертації М.А. Очир-Горяєвої було зроблено висновок про савроматську культуру Нижнього Поволжя як про своєрідне та самостійне явище скіфської доби, відмінне як від синхронних приуральських пам'ятників, так і від тих, що примикають до Понту, Меотиди та Танаїсу. Іншими словами, входячи до кола близьких культур євразійських степів, нижньоволзька археологічна культура скіфського часу самостійна, не ототожнюється з савроматами Геродота і не є локальним варіантом єдиної савроматської археологічної культури. Ця культура піддається трансформації, починаючи з другою чверті IV ст. до н.е., коли поряд з традиціями попереднього часу чітко проявляються інновації, що включали південну орієнтовку, інші типи кераміки, катакомбні поховання [Очир-Горяєва 1988, с. 17]. Таким чином, все більше затверджується уявлення про самостійність археологічних культур VI—IV ст. до н.е. у Подонні, Поволжі та Приураллі, що передували ранньосарматській добі [Клепиков 2002, с. 7].

Не заперечуючи такого підходу до археологічного матеріалу, М.Г. Мошкова, втім, підкреслювала єдність кочової спільноти від Дону до Південного Приуралля, що складалися з споріднених племен або племінних союзів [Мошкова 1994, с. 7—9; 1995, с. 66—71].

А.С. Скрипкіним було зроблено висновок про збереженість основних рис ранньосарматської культури до рубежу н.е., а також запропоновано виокремлення у рамках цієї культури двох періодів, що датуються IV—III та II—I ст. до н.е. [Скрипкин 1990а, с. 105—116; 1990б, с. 174, 175]. У останні роки дослідження українських, волгоградських та ростовських археологів перемістили верхню дату ранньосарматської культури ближче до першої половини – середині I ст. н.е., та була висловлена ідея про співіснування та взаємодію протягом деякого часу ранньої та середньої сарматських культур

[Симоненко 1989, с. 117—120; Сергацков 1995, с. 155—157; Глебов 2000б, с. 170—181].

Характеристика джерел. Вибірку склали 178 поховань, що походять з 20 могильників (Додаток Е, табл. 1). 54 комплекси виявились порушеними в наслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала 202 скелети. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 186 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 61, жінок — 60, підлітків — 10, дітей — 51 та статі 20 похованих визначено не було (Додаток Е, табл. 2).

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 36 похованих. З них 29 чоловіків, чотири жінки та статі трьох похованих визначити не вдалося.

Мечі супроводжували 13 скелетів, кинджали — 14. Не зважаючи на погану збереженість, неодноразово були зафіксовані фрагменти сагайдака, усього шість поховань. Нерідко від останніх зберігались лише металеві гачки — п'ять екземплярів. До рідкісної категорії належить спис, цей вид озброєння було зафіксовано лише у двох похованнях. Вістря дротика було знайдено в одному похованні. Вістря стріл було зафіксовано у 26 поховальних комплексах. Набір стріл у непорушених похованнях варіював від одного екземпляру до 153.

Різноразову зброю було зафіксовано у чотирьох жіночих похованнях, що увійшли у вибірку. Поховання 5/6 Лятошинка було порушеним.

Крива Лука. На жаль, більша частина матеріалів могильника не опублікована. У зв'язку з чим використовувалась закодована інформація зі статистичної обробки поховань, що значно обмежило можливості аналізу. IV—III ст. до н.е. датується 16 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 14 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — три, жінок — чотири та семеро дітей.

Різноразовий склад зброї було виявлено біля трьох скелетів. Зброя супроводжувала двох чоловіків та одну жінку (Додаток Е, табл. 3). Набір озброєння у одному з чоловічих поховань представлено залізним кинджалом

та кількома бронзовими втульчастими вістрями стріл³ (Крива Лука XVI, 1/11). У другому — знайдені лише бронзові втульчасті вістря стріл (Крива Лука VIII, 1/8). У жіночому похованні Крива Лука XXXV, 1/2 були знайдені лише аналогічні вістря стріл, кількість яких не вказано (Додаток Е, табл. 3). На жаль, обмеженість інформації не дозволяє провести більш детальне дослідження. Окрім зброї, у цьому похованні знаходились кістки вівці та дві гончарних посудини [Железчиков 1997, с. 74].

Лятошинка. IV—III ст. до н.е. датується 16 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 20 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — два, жінок — четверо, підлітків — два, дітей — п'ятеро та стать семи похованих визначити не вдалося. Звертає на себе увагу велика кількість скелетів, статеву належність яких не визначено. Однак зброю було враховано лише для двох з них (рис. 38).

Різноманітний склад зброї було враховано для вісьмох похованих. Зброя супроводжувала двох чоловіків, трьох жінок, одну дитину та стать двох небіжчиків визначити не вдалося (Додаток Е, табл. 3). Набір озброєння у чоловічому похованні 1/2 складався з меча, 82 вістер стріл, сагайдачного гачка та дротика [Железчиков 1995, с. 24]. У похованні 6/5 знаходився лише кинджал [Железчиков 1995, с. 39]. У двох жіночих похованнях було знайдено по одному вістря стріли (5/6; 5/10 скелет 1). У одному випадку, померлу супроводжував кинджал (Додаток Е, табл. 3).

Вістря стріл супроводжували п'ять похованих Лятошинського могильника. З них одного чоловіка, двох жінок та стать двох похованих визначено не було. Сагайдачні набори з великою кількістю стріл, у кількості від 82 до 153, були зафіксовані лише у двох похованнях. В інших випадках це були поодинокі екземпляри (Додаток Е, табл. 3). У типологічному відношенні вістря стріл з жіночих поховань відповідають цьому часу і не відрізняються від екземплярів з чоловічих поховань. У останніх, по відношенню до скелета, стріли розташовувались хаотично [Железчиков 1995, с. 24].

³ У статистичній обробці кількість стріл не вказано [Железчиков 1997, с. 73].

Кинджали супроводжували чотирьох похованих. З них одного чоловіка, одну жінку, одну дитину та стать одного похованого визначено не було. Тип кинджала з жіночого поховання традиційний для даного періоду та аналогічний типу клинка з чоловічого комплексу. У дитячому похованні та чоловічому кинджал розташовувався вздовж правого стегна.

Лятошинка 5/5. Одиночне поховання. Автори публікації визначили стать померлого як чоловічу [Железчиков 1995, с. 33]. Однак, антрополог М.А. Балабанова, що працювала з матеріалами могильника, віднесла це поховання до жіночого [Балабанова 2000, табл. 1]. Ліворуч, вздовж плечової та променевої кісток, вістрям до зап'ястку, лежав залізний кинджал. Навершя серпоподібне, перехрестя пряме. Іншої зброї у похованні знайдено не було. Є два факти на користь того, що це поховання є військовим: по-перше, набір озброєння у чоловічому похованні 6/5 також складався лише з кинджала; по-друге, тип останнього повністю відповідає даному часу та наводить численні аналогії як у самому Лятошинському могильнику, так і у загальній вибірці у цілому. Викликає сумнів лише місце фіксації предмета. Однак мала кількість поховань з озброєнням у даному могильнику, не дозволяє зробити більш впевнені висновки стосовно традиції розміщення мечів та кинджалів. Поховання було достатньо бідним. Окрім зброї, у комплексі знаходився лише залізний ніж та кістки вівці (рис. 39).

Лятошинка 5/10 — парне жіноче поховання [Железчиков 1995, с. 36]. Жіночий скелет № 1 було порушено. На рівні лівого плеча похованої були знайдені фрагменти круглої коробочки виготовленої з берести. У ній лежали: раковина *Griffa*, шматочок пісковика, два шматки крейди, 11 скляних намистин та бронзове трилопатеve вістря стріли з прихованою втулкою. Тип традиційний для даного часу. Однак, місце фіксації останнього та супроводжуючі його предмети прямо вказують на вторинну функцію. Іншої зброї зафіксовано не було.

Крім описаних предметів, поряд з жінкою знаходились скелети трьох змії без голови: дві звернуті у спіраль, одна витягнута. Кістки вівці, прикраса з

скляних намистин, два залізних браслети, кістяна проколка та ложечка, ліпний керамічний горщик (рис. 40). Цікаво відмітити, що біля скелета № 2 з цього ж комплексу також знаходилась коробочка, виготовлена з дерева. У її середині лежали: кістяна проколка, уламок залізного шила та шматок гальки [Железчиков 1995, с. 37].

У результаті проведеного аналізу було встановлено, що з трьох жіночих поховань Лятошинського могильника, що містили зброю військовими можна визнати лише комплекс 5/5.

Висновки

Мала кількість жіночих військових поховань фіксувалась для цього регіону і у савроматський час. Авторці відомий лише один антропологічно визначений жіночий комплекс, що містив зброю. Поряд з померлою з поховання 8/1 могильника Баранівка I поклали кинджал [Стрижак 2007, с. 71—75].

У IV—III ст. до н.е. з 60 жіночих поховань військовим було визнано лише один. Що складає 1,6 % від усіх жіночих поховань та 2,7 % від загальної кількості поховань зі зброєю. Тоді як серед 61 чоловіка воїнами були 29, що складає 47,5 % від усього чоловічого населення. Однак, слід звернути увагу на порівняно невисокий рівень мілітаризації усього кочового населення, що мешкало у Поволжі в цей час.

З 20 могильників, що потрапили у вибірку, військове жіноче поховання було зафіксовано лише у одному з них. Таким чином, слід визнати, що для даної кочової групи подібне явище спостерігалось вкрай рідкісно.

Зустрічаються також жіночі поховання, у яких зброю було розміщено вже з вторинною функцією. У такому випадку зброю представлено поодиноким екземпляром.

РОЗДІЛ 3

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ II—I СТ. ДО Н.Е.

У розділі вивчаються жіночі поховання зі зброєю ранньосарматської культури. Протягом цього періоду сармати засвоїли територію між Доном та Дніпром, де сформувалась споріднена східній, але зі своїми відмінностями ранньосарматська культура Північного Причорномор'я.

3.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля II—I ст. до н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 119 поховань, що походили з десяти могильників (Додаток Ж, табл. 1). 17 комплексів виявились порушеними в наслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих склала 132 скелети. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося простежити для 115 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 40, жінок — 26, підлітків — три, дітей — 19 та стать 27 похованих визначити не вдалося (Додаток Ж, табл. 2).

Загальна характеристика озброєння. З клинкової зброї найчастіше зустрічаються кинджали, цей вид озброєння було зафіксовано біля 27 скелетів (Додаток Ж, табл. 3). Дещо рідше, серед поховального начиння можна зустріти мечі — 14 екземплярів. Не зважаючи на погану збереженість, нерідко фіксуються залишки сагайдаків, виготовлених з різноманітних матеріалів — усього шість екземплярів. У трьох похованнях збереглися лише гачки для сагайдака. Інші види озброєння зустрічаються вкрай рідкісно. Вістря стріл були зафіксовані у 46 поховальних комплексах. Набір стріл, у непорушених похованнях варіюється від одного екземпляра до 43.

Зброю було зафіксовано у трьох жіночих похованнях, що увійшли до вибірки.

Кушум. II—I ст. до н.е. датується 11 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 11 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — чотири, жінок — чотири та стать трьох похованих визначено не було (рис. 30).

Різноманітний склад зброї було враховано для шести похованих. Зброя супроводжувала трьох чоловіків, одну жінку та стать двох скелетів визначити не вдалося (Додаток Ж, табл. 3). Набір озброєння у двох чоловічих похованнях представлено кинджалом (Кушум 2/3; 2/4). У чоловічому похованні 2/1 кинджал супроводжувався 15 вістрями стріл. У жіночому похованні 2/5 зафіксовано кинджал у супроводі 31 вістря стріли (Додаток Ж, табл. 3).

Типологічний склад зброї у жіночому похованні традиційний для цього періоду і, загалом, не відрізнявся від чоловічих наборів. У всіх чоловічих похованнях кинджали розташовувались вздовж правого стегна (рис. 31). Вістря стріл, у чоловічому похованні знаходились у районі лівої плечової кістки (рис. 32).

Кушум 2/5 — жінка, вік невизначений. Вздовж правого стегна знаходився залізний кинджал, довжиною 36 см., без перехрестя та навершя. З іншої зброї біля правого ліктя знаходилось трилопатеве бронзове вістря стріли з внутрішньою втулкою. Крім того, біля лівої стопи знаходилось 30 черешкових трилопатевих вістер стріл, виготовлених з заліза [Железчиков 1998, с. 36]. Вістря стріл, що знаходились біля лівої стопи, є типовими для II—I ст. до н.е. Подібне місце розташування нерідко фіксується у контрольній групі. Необхідно також відзначити, що у жіночому похованні кількість вістер стріл була найбільшою у могильнику (Додаток Ж, табл. 3). Однак, бронзове трилопатеве вістря з внутрішньою втулкою, що знаходилося у похованні окремо, біля правого ліктя у даному могильнику аналогій немає. Такі вістря фіксуються у більш ранніх похованнях. Слід звернути увагу на місце фіксації цього екземпляра — біля правого ліктя, що не властиво для контрольної групи (рис.

32). Імовірно, цей екземпляр, виступав вже не як зброя, а мав ритуальне сенсове навантаження. Таким чином, є достатньо підстав вважати, що зброя знайдена у жіночому похованні 2/5 могильника Кушум, за життя померлої виконувала утилітарну функцію. При цьому жінка володіла зброєю, як ближнього, так і дальнього бою. Однак, крім безпосередньо бойової зброї, співвітчизники могли покласти у могилу водночас і більш архаїчний екземпляр, що мав вже ритуальне значення. Крім зброї, померлу супроводжували точильний брусок, шило, кістяний гольник та зернотерка. Однак, жіночих прикрас зовсім не було (рис. 33).

Старі Кийики. II—I ст. до н.е. датується 68 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 72 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 22, жінок — 17, підлітків — три, дітей — 16 та статеву належність 18 скелетів визначити не вдалося (рис. 34).

Різноманітний склад озброєння було враховано для 28 скелетів. Зброя супроводжувала 19 чоловіків, двох жінок, одного підлітка, одну дитину та статі п'яти похованих визначено не було. Набір озброєння у чоловічих похованнях важко назвати різноманітним. Зазвичай, це клинок — меч чи кинджал у супроводі вістер стріл у кількості від трьох та більше екземплярів. Трьох похованих супроводжували парні набори клинків зі стрілами. Чоловічі поховання, де зустрічаються лише вістря стріл чи тільки кинджал — поодинокі (Додаток Ж, табл. 3). У жіночих похованнях знайдені лише вістря стріл (Додаток Ж, табл. 3). Типологічний склад вістер у жіночих похованнях традиційний для даного часу та не відрізняється від чоловічих наборів. Якщо розглядати схему розташування стріл у чоловічих похованнях, то впевнено переважає область у ногах похованого (рис. 35).

Старі Кийики XI/4 — парне, скелет № 1 — жінка — вік невизначений. Скелет № 2 — статі невизначена. Біля стегна жінки, ближче до голені, знаходились повернуті вістрями у різні боки трилопатеві бронзові вістря стріл [Садыкова (2) 1962, табл. II,16]. Аналогічні вістря нерідко зустрічаються у чоловічих похованнях могильника. Слід відзначити, що набір стріл у чоловічих

похованнях, у більшості випадків, складався з бронзових та залізних вістер. Цікаво також, що стріли помістили вістрями у різні боки. У контрольній групі подібне розміщення стріл не зустрічається (рис. 35). Крім того у похованні відсутня інша зброя. Таким чином, упевнено визначити функціональне призначення стріл у даному похованні не уявляється можливим. Що змушує віднести даний комплекс до спірної категорії.

Крім зброї, поряд з померлою поклали залізний ніж та точильний брусок з каменю. Прикрас або предметів жіночого туалету не було (рис. 36). Поховальне начиння невиразне, однак, бронзові вістря стріл можуть вказувати на більш ранню дату поховання — III ст. до н.е.

Старі Киїшки XIII/10 — жінка, вік невизначений [Садыкова 1962, с. 246]. Під черепом похованої знаходилось бронзове трилопатеve вістря стріли з внутрішньою втулкою. Аналогічні вістря зустрічаються у контрольній групі могильника. Однак, у останній таке розташування не зустрічається (рис. 35). У могилі також були знайдені: три глиняних посудини, дзеркало, намистини зі скла та залізний ніж (рис. 37).

Таким чином, не зважаючи на те, що вістря стріл у жіночих похованнях могильника Старі Киїшки знаходять аналогії у похованнях контрольної групи, визнати їхнє призначення як бойової зброї нема серйозних підстав. Доказом на користь цього припущення є, по-перше, місце розташування стріл повністю нетипове для чоловічих військових поховань; по-друге, бідність складу зброї у жіночих похованнях на тлі чоловічих; по-третє, відсутність у могильнику жіночих поховань упевнено визнаних військовими.

Висновки

У Південному Приураллі кількість сарматських пам'яток, що датуються II—I ст. до н.е., порівняно з попереднім часом, значно зменшується. Така ситуація відбилася і на кількості жіночих поховань визнаних військовими. З 30 поховань, що потрапили у вибірку, як військове було визнано лише поховання 2/5 з могильника Кушум. Що складає 3,3 % від усіх жіночих поховань вибірки,

та 1,9 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 48 чоловіків воїнами були 35, що складає 72,9 %.

Судячи за набором озброєння, який складався з кинджала та вістер стріл, жінка могла брати участь, як у ближньому, так і дистанційному бою.

Залучати до бойових дій могли жінок з середніх, небідних прошарків. Однак, особливим багатством подібні комплекси не відрізнялись.

Цікаво відзначити, що серед усіх жіночих поховань могильника Кушум найбільш численний та різноманітний набір знарядь праці було зафіксовано саме у жіночому військовому похованні. Крім традиційних предметів — шила, голки, точильного каменю, поряд з жінкою була знайдена і кам'яна зернотерка. Тоді як прикраси та звичайні предмети жіночого туалету зафіксовані не були.

Якщо розглядати курган як місце захоронень споріднених людей, то як і у попередній час, кургани, що містили поховання жінок-воїнів, нараховують найбільшу кількість синхронних комплексів (у кургані № 5 було шість поховань даного часу, тоді як у інших не більше трьох). При цьому слід відзначити, що з трьох жіночих поховань кургану № 5 зброю були знайдено лише у одному. Тобто, за якихось причин, не усі жінки з великої родини або роду залучались до військових дій.

На відміну від попереднього часу, у більшості випадків зброя у жіночих похованнях виконувала вже ритуальну функцію. Або ж сенсове навантаження має дискусійний характер. У таких випадках зброю було представлено поодинокими вістрями стріл, які фіксувались у нетрадиційних для чоловічої вибірки місцях.

3.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя II—I ст. до н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 412 поховань, що походять з 35 могильників (Додаток 3, табл. 1). 61 комплекс виявився порушеним в наслідок різноманітних причин (Додаток 3, табл. 3). Загальна кількість похованих нараховувала 486 скелетів. Індивідуальний склад поховального

начиння вдалося визначити для 440 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 141, жінок — 133, підлітків — 10, дітей — 81 та статі 75 померлих визначити не вдалося (Додаток 3, табл. 2).

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 130 похованих. З них 91 чоловік, 18 жінок, по двоє підлітків та дітей, та статі 17 похованих визначити не вдалося.

Мечі супроводжували 36 скелетів, кинджали — 68. Уламки сагайдака чи гачок фіксуються доволі рідкісно — 10 та 12 поховань відповідно. Вістря списа було знайдено в п'яти комплексах, дротик у одному. Вістря стріла було враховано у 89 поховальних комплексах. Набір стріла у непорушених похованнях варіюється від одного екземпляру до 210.

Зброю було зафіксовано у 18 жіночих похованнях, що потрапили у вибірку. З них порушеними виявились такі комплекси: Калиновка 3/12, Пісарівка П. 5.

Баранівка I. II—I ст. до н.е. датується десять поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 12 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — три, жінок — четверо, по два підлітка та дитини, статі одного похованого визначити не вдалося (рис. 41).

Різноманітний склад зброї було враховано для чотирьох похованих. Зброя супроводжувала двох чоловіків, одну жінку та статі одного небіжчика визначено не було (Додаток 3, табл. 3). Набір озброєння біля чоловічого скелета № 1 поховання 10/9 складався з меча та 40 вістер стріла у сагайдаку [Сергацков 2000, с. 30]. У чоловічому похованні 10/1 знаходився лише дротик [Сергацков 2000, с. 28]. Жіноче поховання 10/8 супроводжувалось кинджалом та 18 вістрями стріла (Додаток 3, табл. 3).

Клинкову зброю зафіксовано лише для двох померлих, меч у чоловічому похованні 10/9 скелет № 1 та кинджал у жіночому похованні 10/8 скелет № 1. Меч у чоловічому комплексі знаходився вздовж правого стегна та мав пряме перехрестя та серпоподібне навершя [Сергацков 2000, с. 31]. Вістря стріла супроводжували лише трьох похованих. З них: одного чоловіка, одну жінку та

стать одного похованого невизначено (Додаток 3, табл. 3). У чоловічому похованні 10/9 вістря стріл були зафіксовані у сагайдаку, між стегновими кістками [Сергацков 2000, с. 31]. У типологічному відношенні вістря стріл з жіночого поховання відповідають даному часу та не відрізняються від екземплярів з чоловічого комплексу.

Барановка I, 10/8 скелет № 1. Поховання жінки 20—25 років та немовляти [Сергацков 2000, с. 30]. Біля правої кисті померлої, вздовж стегна, було вміщено залізний кинджал. Тип клинка невизначено через погану збереженість. Кинджал зберігся на довжину 30 см. Як і у чоловічому похованні, кинджал знаходився вздовж правого стегна, що відповідає бойовій зброї. Поховану супроводжували 18 залізних черешкових трилопатевих вістрів стріл. Останні знаходились біля лівого коліна. У типологічному відношенні вістря цілком аналогічні стрілам з чоловічого поховання. Комплекс у цілому, виявився бідним та невиразним. Крім зброї, померлу супроводжували лише кістки вівці.

Бережновка. II—I ст. до н.е. датується 48 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 58 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 15, жінок — 23, дітей — 15 та статеву належність п'яти скелетів визначити не вдалося. У даній кочовій групі спостерігається висока смертність серед жінок та дітей (рис. 42).

Різноманітний склад зброї було враховано для 15 похованих. Зброя супроводжувала дев'ять чоловіків, п'ять жінок та стать одного похованого визначити не вдалося (Додаток 3, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях, у більшості випадків, представлено кинджалом чи мечем. У трьох похованнях клинок супроводжувався вістрями стріл. І у одному комплексі похованого чоловіка супроводжував лише сагайдачний набір стріл (Додаток 3, табл. 3). У трьох жіночих похованнях було знайдено лише вістря стріл, у кількості від одного до трьох екземплярів. Поряд з двома жінками були знайдені кинджали з вістрями стріл, у кількості від одного до 30 екземплярів. У останньому випадку стріли розміщувались у сагайдаку (Додаток 3, табл. 3).

Вістря стріл супроводжували дев'ять похованих Бережновського могильника. З них четверо чоловіків та п'ятеро жінок. Таким чином, у даній кочовій групі вістря стріл клали у поховання порівняно рідкісно. Слід відзначити, що у більшості випадків цей вид озброєння супроводжував померлих жіночої статі (Додаток 3, табл. 3). Типологічний склад вістер стріл у похованнях контрольної групи представлено залізними черешковими трилопатевиими екземплярами. Лише у одному похованні останні супроводжувались бронзовими втульчастими трилопатевиими вістрями. У жіночій вибірці, поряд з залізними черешковими трилопатевиими вістрями, зустрічаються і інші типи більш архаїчного часу. Як у жіночій вибірці, так і у контрольній групі, вістря стріл по відношенню до скелету розташовувались безсистемно (рис. 43).

Кинджали супроводжували вісім похованих. З них п'ятеро чоловіків, дві жінки та стать одного похованого визначено не було. Типологічний склад кинджалів у жіночих похованнях традиційний для даного періоду і, у цілому, не відрізняється від екземплярів з поховань контрольної групи. У чоловічій вибірці, за винятком єдиного випадку, кинджали розташовувались в області правого стегна.

Бережновка I, 35/17 — жіноче поховання, вік невизначений [Синицын 1959, с. 100]. З лівого боку черепа, біля розбитого дзеркала, знаходилось тригранне черешкове залізне вістря стріли з зігнутих кінцем. Тип даного вістря цілком відповідає контрольній групі. Однак біля черепа померлих чоловіків стріли не розміщували. Крім того вістря було деформовано. Свідченням на користь того, що цей екземпляр мав ритуальне сенсове навантаження, є предмети, що зафіксовані поряд. Так, з лівого боку черепа знаходилось розбите дзеркало, подібна до порошку жовта маса, шматок кременю та кістяний гольник з залізною голкою. Тут же знаходилось і прясельце з пісковіку. У тому ж місці була знайдена глиняна курильниця. Таким чином, поруч з вістряма знаходились, переважно, різноманітні знаряддя праці та ритуальні предмети.

Окрім описаного екземпляра, у цій же групі предметів було знайдено бронзове дволопатеve вістря стріли архаїчного типу.

Про те, що ці вістря стріл не були бойовою зброєю, а виконували ритуальне сенсове навантаження, свідчить весь характер поховання. Череп померлої покоївся на двох шматках дерева. Ближче до правого боку черепа знаходились вироби зі сланцю. Один з них оброблено у формі двобічної сокири з просвердлиною дірочкою. Поряд знаходився предмет поздовжньо-овальної форми з дірочкою у середині. У тій же групі - виріб квадратної форми, також з отвором. Крім цих предметів, померлу супроводжували кістяна проколка та глек з червоної глини (рис. 44).

Бережновка південно-західна група 1/11 — колективне поховання чоловіка, жінки та дитини. [Синицын 1959, с. 110]. На правій лопатці жінки знаходилося бронзове втульчасте дволопатеve вістря стріли. Кінець шипа на втулці було загнуто усередину та прилаштовано для підвішування у якості вушка. Лопаті та кінець вістря сильно сточені [Синицын 1959, рис. 34,3]. Вочевидь, що даний екземпляр архаїчного типу, знаходився у похованні вже з ритуальною функцією. Найскоріше, померла за життя носила його як амулет. Крім вістря, поряд з похованою знайдені уламок дзеркала та прикрасу з намистин (рис. 45).

Бережновка II, 14/22 — жіноче поховання, вік невизначений. Датується II ст. до н.е. [Синицын 1960, с. 27]. Праворуч померлої, вздовж стегна, було покладено залізний кинджал. Перехрестя пряме, наверх серпоподібне. Довжина клинка — 0,45 м. У типологічному відношенні, а також за місцем фіксації, кинджал повністю відповідає бойовим екземплярам з чоловічих поховань. Кинджал не єдина зброя знайдена у похованні. У ногах померлої, біля глека, знаходилося залізне трилопатеve черешкове вістря стріли. За типологією воно повністю відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у контрольній групі Бережновського могильника. Однак кількість та місце фіксації стріли, нетрадиційні для чоловічої вибірки (рис. 43). У зв'язку з цим виріб знаходився у похованні вже з ритуальною функцією. Таким чином, у

даному жіночому комплексі спостерігається поєднання утилітарної та ритуальної функцій покладення зброї у поховання. Окрім зброї, померлу супроводжували оригінальна куляста посудина, у який розміщувались три предмети подібних до сокири зі сланцю. Кам'яний брусок, ліпний горщик та уламок бронзового дзеркала (рис. 46).

Бережновка II, 63/2. Поховання парне — дорослої жінки та дитини. [Синицын 1960, с. 65]. Праворуч, на руці померлої, знаходився залізний кинджал з прямим перехрестям та серпоподібним навершям, довжиною 42 см. У типологічному відношенні та за місцем фіксації кинджал повністю відповідає чоловічим бойовим екземплярам. Крім кинджала, ліворуч, вздовж стегна, знаходився шкіряний сагайдак з 30 залізними трилопатеви́ми черешковими вістрями стріл. Подібне розташування сагайдака, хоча і не було зафіксовано у контрольній групі Бережновського могильника, однак має численні аналогії у загальній вибірці. У типологічному відношенні вістря аналогічні виробам з контрольної групи. Не викликає сумнівів і склад озброєння. Таким чином, за життя померла була воїном, причому володіла зброєю як ближнього, так і дальнього бою, нарівні з чоловіками. Крім зброї, поряд з померлою знаходилась кістяна проколка та кістки вівці (рис. 47).

Бережновка II, 85/2. Жіноче поховання, вік невизначений [Синицын 1960, с. 86]. Біля правого коліна, поряд з прясельцем та шматками розбитого дзеркала, знаходились три бронзові трилопатеві втульчасті вістря стріл. Вістря подібного типу були зафіксовані у чоловічому похованні південної групи 2/11 (9 бронзових вістер знаходились поряд з 23 залізними). Проте, подібне місце фіксації, біля правого коліна, для контрольної групи є єдиним (рис. 43), що може свідчити про ритуальну функцію даних вістер. На це вказують і супутні предмети. Так вістря знаходились поряд з глиняним прясельцем та шматками розбитого дзеркала. Крім зброї та описаних речей, померлу супроводжували близько 70 різноманітних скляних намистин і глиняний ліпний горщик (рис. 48).

Журавлиха I. II—I ст. до н.е. датується п'ять поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для п'яти скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — два, жінка — одна, підліток один та одна дитина.

Різноманітний склад зброї було враховано для чотирьох похованих. Зброя супроводжувала двох чоловіків, одну жінку та одного підлітка (Додаток 3, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях представлено клинком у супроводі вістер стріл. У похованні 1/18 вістря було одне, у похованні 1/12 їх було значно більше, однак точну кількість встановити не вдалося. У жіночому похованні було знайдено лише два вістря стріл (Додаток 3, табл. 3). Цей вид озброєння супроводжував чотири скелети. З них два чоловіка, одна жінка та один підліток.

Журавлиха I, 1/13 — поховання жінки 25—35 років. Скелет було частково зруйновано [Кузнецов 2003, с. 145]. Біля ніг померлої було зафіксовано два кістяних вістря стріл з внутрішньою втулкою. Один трилопатевий, другий чотиригранний. Слід відзначити, що обидва вістря мали на поверхні подряпини з частками міді та бронзи. Автори публікації припустили, що такі сліди, найскоріше, могли з'явитися у результаті контакту з бронзовими вістрями у сагайдаку. Вістря подібних типів є архаїчними для даного часу та не знаходять аналогій у інших похованнях могильника. Подібне розміщення для чоловічої вибірки також невідоме. Втім, слід враховувати, що скелет було порушено. Таким чином, ці екземпляри, імовірно, були покладені у поховання вже з ритуальною функцією. На користь цього припущення свідчить бідність набору озброєння у жіночому похованні порівняно з чоловічими. Не виключено, що вістря могли використовуватись як дрібні знаряддя праці. На це можуть вказувати сліди пошкоджень на їх поверхні. У похованні також знаходилося глиняне прясельце, декілька дрібних конкрецій, порожня трубочка з кістки (гольник) та намистини (рис. 49).

Калиновка. II—I ст. до н.е. датується 64 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 75 скелетів.

Статеві-віковий склад: чоловіків — 24, жінок — 28, підлітків — п'ять, дітей 17 та стать одного похованого визначити не вдалося (рис. 50).

Різноманітний склад зброї було враховано для 18 похованих. Зброя супроводжувала 13 чоловіків, трьох жінок, одного підлітка та стать одного похованого визначити не вдалося (Додаток 3, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях, у більшості випадків, представлено мечем чи кинджалом у супроводі вістер стріл, у кількості від п'яти та більше екземплярів. Набагато рідше чоловічі поховання супроводжувались лише кинджалами або тільки вістрями стріл (Додаток 3, табл. 3). У двох жіночих похованнях було зафіксовано лише по одному вістрію стріли і у одному померлу супроводжували кинджал та вістря стріл у сагайдаку (Додаток 3, табл. 3).

Кинджали супроводжували вісім скелетів калиновського могильника. З них семеро чоловіків та одна жінка. У типологічному відношенні кинджал з жіночого поховання традиційний для даного періоду та знаходить численні аналогії у чоловічих комплексах. У контрольній групі, за рідкісним винятком, клинки розташовувались в області правого стегна (рис. 51).

Вістря стріл супроводжували 15 скелетів. З них десять чоловіків, три жінки, один підліток та стать одного похованого визнати не вдалося (Додаток 3, табл. 3). У типологічному відношенні вістря з жіночих поховань традиційні для даного часу та знаходять численні аналогії у чоловічих комплексах. У контрольній групі стріли розташовувались, переважно, в області лівої голени чи тазу (рис. 52).

Калиновка 3/22 — похована молода жінка [Шилов 1959, с. 338]. З зовнішнього боку правої кисті лежав залізний кинджал, вістрям до ніг. Кинджал мав пряме перехрестя та серпоподібне наверхшя. У типологічному відношенні, а також за місцем фіксації, кинджал повністю відповідає бойовій зброї з чоловічих комплексів. Західніше від кинджала були зафіксовані два черешкових залізних вістря стріл. Подібне місце розташування стріл для контрольної групи єдине. Водночас, окрім цих стріл, але, поблизу лівої стопи

також знаходились аналогічні вістря, що є звичним для контрольної групи. Таким чином, є достатньо підстав визнати, що кинджал та вістря стріл за життя померлої виконували утилітарну функцію як бойова зброя. При цьому слід відзначити, що похована володіла зброєю як ближнього так і дальнього бою, як і більшість представників чоловічої статі з даної кочової групи. Загалом, поховання було бідним та невиразним.

Калиновка 19/18 — жіноче поховання [Шилов 1959, с. 377]. Під лопаткою померлої було знайдено залізний черешок від вістря стріли з залишками ратища. У типологічному відношенні даний екземпляр знаходить численні аналогії у похованнях калиновського могильника. Однак, його місце фіксації та поодинокість не дозволяють визнати це жіноче поховання військовим. Скоріш за все, вістря було поміщено у поховання з ритуальною функцією. Іншої зброї у похованні зафіксовано не було. Комплекс у цілому виявився бідним та невиразним, крім вістря стріли, поряд з померлою помістили шматочок реальгару та глиняне прясельце.

Кількість поховань із зброєю у Калиновському могильнику порівняно невелика. Проте, воїном міг бути кожний другий чоловік. Тоді як серед жінок це співвідношення дорівнює 1 : 28. Слід відзначити, що жіночій військовий набір, у цілому, повністю відповідає більшості чоловічих комплексів.

Зустрічаються жіночі поховання, де зброю поклали вже з ритуальною функцією. У таких випадках зброю представлено поодинокими вістрями стріл, які розміщувались, по відношенню до скелета, у нетрадиційних для контрольної групи місцях.

Киляковка. II—I ст. до н.е. датується 22 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 11 скелетів. Статеві-віковий склад: шість чоловіків та п'ять жінок (рис. 53).

Зброя супроводжувала п'ятьох чоловіків та одну жінку (Додаток 3, табл. 3). Озброєння у чоловічих похованнях, у більшості випадків, представлено кинджалом. Іноді кинджали супроводжувались вістрями стріл у кількості від 10 до 32 екземплярів. У жіночому похованні було знайдено лише кинджал

(Додаток 3, табл. 3). Цей вид озброєння супроводжував шість скелетів. З них п'ятеро чоловіків та одна жінка. Тип зброї з жіночого поховання традиційний для даного періоду та знаходить численні аналогії у більшості чоловічих поховань могильника. У всіх чоловічих похованнях клинки знаходились в області правого стегна. Там само знаходився кинджал і з жіночого поховання.

Киляковка 4/5e жіноче поховання. Датується II—I ст. до н.е. Залізний кинджал з серпоподібним навіршям та прямим перехрестям лежав біля правого стегна. Загальна довжина — 38 см, на поверхні збереглися залишки дерева та тканини грубої фактури [Мыськов 1992, с. 134]. Набір озброєння, тип кинджала та його місце фіксації повністю відповідають більшості чоловічих військових поховань. Таким чином, нема приводу сумніватися, що за життя померла користувалась кинджалом як бойовою зброєю, разом зі співвітчизниками чоловічої статі. Жінці поклали численне поховальне начиння — брусок з каменю, два ножі, один з яких знаходився у кістяній трубці, розтиральник та товкачик з пісковика, а також глиняне прясельце. Крім того, у могилі знайдено кістки барана, фрагменти від двох курильниць, два шматки крейди та реальгар (рис. 54).

Слід відзначити, що у цій кочовій групі співвідношення чоловічих військових поховань до беззбройних дорівнює 5 : 6, тоді як у жіночій вибірці — 1 : 5.

Крива Лука. На жаль, більша частина матеріалів могильника не опублікована. У зв'язку з чим, використовувалась закодована інформація зі статистичної обробки поховань. Крім того, статеву належність 21 скелета визначити не вдалося, що у сукупності значно обмежило можливості аналізу. II—I ст. до н.е. датується 42 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 47 скелетів. Статєво-віковий склад: чоловіків — 15, жінок — вісім, дітей — три та статеву належність 21 скелета визначити не вдалося (Додаток 3, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для 15 скелетів. Зброя супроводжувала шість чоловіків, одну жінку, одну дитину та статє семи

похованих визначити не вдалося. Слід звернути увагу на, порівняно малу кількість поховань, що містили зброю (Додаток 3, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях різноманітний. У двох комплексах поряд з померлими помістили лише кинджал (II, 2/8; III, 1/28 скелет 2). У двох — кинджали доповнювались вістрями стріл (II, 2/25; XVI, 6/4). У похованні XVI, 1/20 знаходились парні клинки та вістря стріл. Найбідніший набір озброєння, що складався лише з вістер стріл, було зафіксовано у чоловічому похованні XVI, 1/5. У жіночому похованні XIV, 31 були знайдені лише вістря стріл, кількість яких не вказана (Додаток 3, табл. 3). На жаль, обмеженість інформації, не дозволяє провести більш детальне дослідження. Крім зброї, у похованні знаходились кістки тварин, два глечики, намистини, прясельце, туалетна ложечка та ніж [Железчиков 1997, с. 73].

Новонікольський I, II—I ст. до н.е. датується 24 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 31 скелета. Статеві-віковий склад: чоловіків — вісім, жінок — 12, дітей — вісім та статеву належність трьох скелетів визначити не вдалося (рис. 55).

Різнорозмірний склад зброї було враховано для п'ятих похованих. Зброя супроводжувала трьох чоловіків та двох жінок (Додаток 3, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях у двох випадках обмежився лише кинджалом. У третьому — клинок було доповнено сагайдаком, в якому знаходилось 210 вістер стріл. У жіночих похованнях були зафіксовані лише вістря стріл у кількості від одного до восьми (Додаток 3, табл. 3).

Присутність у поховальному начинні вістер стріл вдалося простежити для трьох скелетів. З них одне чоловіче поховання та два жіночих. У чоловічому похованні стріли знаходились у сагайдаку зліва від скелета. У типологічному відношенні вістря з жіночих комплексів, загалом, знаходять аналогії у чоловічому похованні.

Новонікольський I, 5/4 — парне поховання чоловіка (скелет № 2) та жінки (скелет № 1). Вздовж лівої гомілкової кістки жінки зафіксовано вісім (судячи за малюнком) залізних трилопатевих втульчастих та черешкових вістер стріл

[Шилов 1975, с. 11]. Іншої зброї у похованні знайдено не було. Судячи за сукупністю ознак, це поховання досить умовно можна визнати військовим. Цікаво відзначити, що біля чоловічого скелета зброї не було. Біля жіночого скелета також було знайдено ліпну посудину, залізну пряжку та намистини (рис. 56).

Новонікольський I, 5/14 — парне поховання жінки та дитини 2—3 років. Біля лівої стопи померлої, поряд з дзеркалом та прясельцем, виявлено уламок бронзового трилопатевого вістря стріли [Шилов 1975, с. 20]. На користь ритуальної функції стріли служать декілька фактів. По-перше, кількісний та якісний склад зброї не відповідає чоловічим військовим похованням; по-друге, вістря стріли знаходилося поряд з дзеркалом та прясельцем. Поховання, у цілому, було бідним та невиразним, крім згаданих речей, інших предметів не було.

Ровноє. II—I ст. до н.е. датуються 17 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 18 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — три, жінок — п'ятеро, дітей — вісім та статеву належність двох скелетів визначити не вдалося (Додаток 3, табл. 3). Слід звернути увагу на демографічну ситуацію у цій кочовій групі. А саме, високу смертність серед дітей та жінок (рис. 57).

Різноманітний склад зброї було враховано для чотирьох похованих. Зброя супроводжувала двох чоловіків та таку ж кількість жінок (Додаток 3, табл. 3). У чоловічому похованні 4/15 було зафіксовано сагайдак, у якому знаходилося 19 вістер стріл різних типів [Синицын 1966, с. 41]. У похованні 14/6 було знайдено лише кинджал [Синицын 1966, с. 59]. У жіночих комплексах були знайдені лише вістря стріл, у кількості від одного до двох (Додаток 3, табл. 3). Стріли простежені у трьох скелетів. З них два жіночих поховання та одне чоловіче (Додаток 3, табл. 3). Типологічний склад вістер стріл з жіночих поховань знаходить аналогії у чоловічому комплексі.

Ровноє 4/9. Жіноче поховання, вік невизначений [Синицын 1966, с. 38]. Біля кисті лівої руки померлої, поряд з ножом знайдено два залізних

трилопатевих втульчастих вістря стріл. У чоловічому похованні 4/15 стріли знаходились у сагайдаку, який розміщувався з правого боку, нижче кисті руки, біля стегна. Однак, у загальній вибірці розміщення стріл ліворуч від скелета, як у цьому жіночому комплексі, є найбільш поширеним. Викликає сумніви кількість вістер, порівняно з чоловічим сагайдачним набором. Вважається, що мала кількість стріл була символічною заміною сагайдака, якщо присутня інша зброя. Однак у даному похованні її не було. Таким чином, інтерпретація цього комплексу залишається під питанням. Крім вістер стріл та ножа, поряд з померлою знайдено велику кількість намистин, скроневу підвіску, фрагменти глиняного прясельця та невеликі шматочки крейди (рис. 58).

Ровноє 8/2 — жіноче поховання, вік невизначений [Синицын 1966, с. 48]. На правому плечі померлої, біля грудної клітини, знайдено трилопатеve втульчаєє вістря стріли з наскрізним отвором. Вістря було відлито з сурми. Не зважаючи на те, що у типологічному відношенні воно знаходить аналогії у чоловічих комплексах, вістря, вочевидь, не було бойовою зброєю. На це вказують кілька фактів: по-перше, на предметі був отвір для підвішування; по-друге, вістря було знайдено на плечі похованої; по-третє, метал, з якого його було відлито, не є традиційним для сарматів. Таким чином, це вістря було амулетом-підвіскою. У похованні були знайдені окремі металеві прикраси, також відлиті з сурми.

Висновки

На території Поволжя військовими були визнані шість жіночих поховань з 133, що складає 4,5 % від усього жіночого населення, що потрапило у вибірку. Та 4,6 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 141 чоловічого поховання воїнами були 92, що складає 65,2 % від усіх чоловіків з вибірки. З 35 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише в п'ятьох. При цьому у одному могильнику таких поховань могло бути не більше двох (Бережновка), у інших — по одному. Таким чином, цей звичай зустрічається вкрай рідкісно, як у межах окремого роду, так і у більш значних кочових об'єднаннях. У більшості родових груп таке явище не фіксується.

Свідомство участі жінок лише у дистанційному бою фіксується для одного могильника (Новонікольський). В інших випадках, судячи за набором озброєння, різниці між чоловіками та жінками не було. При цьому слід звернути увагу на ту обставину, що у рамках окремого могильника (Киляковка) у чоловічих похованнях набір зброї тяжів до одного виду, наприклад, кинджалу, те ж саме спостерігається і у жіночих похованнях. Подібні спостереження показують, що ситуація залежала від звичаїв, прийнятих у кожному окремому роді. При цьому будь-якої уніфікації не було.

Усі жіночі поховання даної групи, за складом начиння, можна віднести до рядового небагатого населення. Відрізняються такі комплекси від основної маси, зазвичай, лише наявністю зброї.

Знаряддя праці у даній групі, зустрічаються рідко або не фіксуються взагалі. Винятком є жіноче поховання 4/5е з могильника Киляковка. Поряд з померлою знаходилося два набори прилаштувань для розтирання речовин, точильний брусок та два ножі, що свідчить про різноманіття її прижиттєвих справ. Однак, судячи за бідним складом даної категорії начиння в інших могилах, володіння зброєю не впливало на вибір жінкою мирних справ. Усе це було індивідуальним.

Цікаво відзначити, що типово жіночі предмети виявились рідкісною категорією начиння. Набір намистин було зафіксовано лише біля померлої з поховання 5/4 могильника Новонікольський I. У похованні 14/22 могильника Бережновка II було знайдено фрагмент дзеркала. Хоча у більшій частині жіночих комплексів без зброї прикраси та інші традиційні жіночі предмети були знайдені.

Як і у попередній час, жіночі військові поховання, за поодиноким винятком, фіксуються у курганах, що містили порівняно велику кількість синхронних поховань. Особливо яскраво це явище проявилось на матеріалах II Бережновського та I Барановського могильників. Однак, слід відзначити, що не всі кургани з подібною характеристикою, містять поховання жінок-воїнів (Калиновка 8; 12). Виокремлюється з загального фону і курган 63 могильника

Бережновка II, де було усього два поховання одного часу, у тому числі і поховання № 2 жінки-воїна.

Судячи з усього, участь жінок у військових діях не обмежувала їх можливостей у реалізації особистого життя. Так у похованні 5/4 могильника Новонікольський I жінка-воїн була похована поряд з чоловіком. Цікаво зауважити, що біля чоловіка зброї не було. У двох похованнях жінки були поховані разом з дітьми різного віку – немовлям (Барановка I, 10/8) та дитиною 3—4 років (Бережновка II, 63/2).

Як і у попередній час, зустрічались жіночі поховання, в яких зброю поклали вже з вторинною функцією, як знаряддя праці. В усіх випадках це були парні вістря стріл. Зафіксовані сліди використання на поверхні виробів або деформація їх форми.

Зустрічались і жіночі поховання, в яких зброя виконувала вже ритуальну функцію. В таких випадках, зброя представлена поодинокими вістрями стріл та розташовується у нетрадиційних для чоловічої вибірки місцях. Цікаво відзначити, що у двох випадках з трьох, вістря стріл знаходились поряд з дзеркалом та прясельцем. Імовірно, ця група предметів несла у собі спільне сенсове навантаження.

Була зафіксована група жіночих поховань, у яких зброю було покладено як амулети. У таких випадках зброю представлено поодинокими вістрями стріл. Усі екземпляри мали прилаштування для підвішування – гачок або отвір. Такі вістря могли бути архаїчного типу. Зустрічаються вістря, виготовлені з нетрадиційних матеріалів.

3.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 274 поховання, що походять з 24 могильників (Додаток К, табл. 1). 81 комплекс виявився порушеним внаслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала

333 скелетів. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 283 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 104, жінок — 78, підлітків — дев'ять, дітей — 69 та стать 24 похованих визначити не вдалося (Додаток К, табл. 2). Слід звернути увагу на велику смертність серед чоловічого населення.

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 106 похованих. З них 83 чоловіка, вісім жінок, три підлітка, четверо дітей та стать восьми похованих невизначено.

Мечі супроводжували 81 скелет, кинджали — дев'ять. Фрагменти сагайдака чи гачок від нього фіксуються рідко — три та одне поховання, відповідно. Вістря списів були знайдені у п'яти комплексах, дротик, сокира та пешня у одному. Один раз були зафіксовані фрагменти захисного панциру. Вістря стріл були враховані у 80 комплексах. Набір стріл у непорушених похованнях складає від одного екземпляру до 118.

Зброю було зафіксовано у сімох жіночих похованнях, що увійшли до вибірки.

Мокро-Чалтирський кар'єр. II ст. до н.е. — початок I ст. н.е. датується два поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося простежити для двох скелетів. Статеві-віковий склад: один чоловік та одна жінка. Зброю було зафіксовано лише у жіночому похованні (Додаток К, табл. 3).

Мокро-Чалтирський кар'єр 9 — поховання жінки 16—20 років [Ларенок 2004, с. 172]. Стать похованої визначено невпевнено. Між плечовою кісткою та східною стінкою, знайдено вістря стріли, що погано збереглося, південніше виявлено ще декілька стріл. У контрольній групі таке розташування стріл не зафіксовано (рис. 59). Вістря були втульчастими трилопатовими. Такий тип, хоча і рідкісно, однак зустрічається у контрольній групі. Невелика кількість стріл від одного до трьох екземплярів зустрічається у чоловічих похованнях. Однак, у більшості випадків мала кількість стріл супроводжувалась мечем або кинджалом (Додаток К, табл. 3). У даному жіночому похованні іншої зброї

знайдено не було. Таким чином, інтерпретація зброї залишається під питанням. Крім вістер стріл, поряд з померлою знаходились фрагменти посудини та кістки тварини.

Новопалестинський I. З шести курганів могильника розкопаний лише один. II ст. до н.е. — початком I ст. н.е. датується одне жіноче поховання.

Новопалестинський I, 1/2 — поховання жінки 40—45 років. Стать похованої визначено невпевнено [Власкин 2005, с. 154]. Між лівою ногою та північною стінкою могили знайдено два залізних вістря списів, орієнтованих вістрям на схід. Довжина вістер 34,2 см та 33,3 см. Аналогічний тип зброї знайдено лише у п'ятих похованнях із загальної вибірки. З них: два чоловіки, одна жінка, стать одного похованого визначено не було та одне поховання виявилось парним. У чоловічому похованні Новий № 72, 65/1 вістря списа знаходилося у ногах похованого, упоперек могили [Ильюков 1992, с. 76]. Чоловіче поховання Криволиманський I, № 210, 8 було повністю зруйновано грабіжниками. Мала кількість поховань зі списками не дозволяє провести достатній порівняльний аналіз.

Біля лівого тазостегнового суглобу виявлено залізне дволопатеve втульчасте вістря дротика з залишками ратища у середині втулки [Власкин 2005, рис. 2,7]. Такий вид озброєння у загальній вибірці зафіксовано лише у цьому похованні. Біля дротика було знайдено пучок залізних втульчастих трилопатевих вістер стріл поганої збереженості (не менше 41 екземпляра). У двох вістер кінці загнуті. Частина вістер, разом з гачком для сагайдака, виявлені у заповненні могили. Тип, кількість та розташування стріл знаходять численні аналогії у чоловічих похованнях з загальної вибірки, що повністю відповідає бойовій зброї (рис. 59). Знайдені також фрагменти дерев'яного ромбоподібного у перетині стрижня, імовірно, від лука. Таким чином, є підстави визнати вістря списів та дротик також бойовою зброєю. Однак, слід враховувати, що стать похованої визначено невпевнено. Окрім зброї, померлу супроводжували сіроглиняний глек, кістяна ворворка та кістки тварини (рис. 60).

Новий. II ст. до н.е. — початком I ст. н.е. датується 137 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 141 скелета. Статеві-віковий склад: чоловіків 66, жінок – 30, підлітків — три, дітей 32 та статеву належність десяти похованих визначити не вдалось. У даній кочовій групі спостерігається висока смертність серед чоловіків (рис. 61).

Різноманітний склад зброї було враховано для 67 похованих. Зброя супроводжувала 56 чоловіків, чотирьох жінок, одного підлітка, одну дитину та статі п'яти похованих визначити не вдалося. Набір озброєння у чоловічих похованнях, у більшості випадків (35 комплексів), представлено мечем або рідше кинджалом у супроводі вістер стріл у кількості від одного до 118 екземплярів. Одинадцять чоловічих скелетів супроводжували лише мечі. У шести похованнях були зафіксовані лише вістря стріл у кількості від одного до 57 екземплярів. У двох комплексах були знайдені парні клинки, у одному — меч та вістря стріл супроводжувались списом. У двох жіночих похованнях були зафіксовані клинки у супроводі вістер стріл, у кількості від 3 до 23 екземплярів. Ще у двох — поряд з жінками були виявлені меч та 31 вістря стріл, відповідно (Додаток К, табл. 3). Жіноче поховання Новий № 127, 95/2 було пограбовано [Ильюков 1992, с. 112].

Кинджали супроводжували лише чотирьох похованих могильника Новий. З них трьох чоловіків та одну жінку. Слід відзначити, що у чоловічому похованні № 79, 70/5 кинджал був знайдений разом з мечем та вістрями стріл [Ильюков 1992, с. 82]. Тип кинджала з жіночого поховання не знаходить аналогій у чоловічих комплексах, однак, слід зауважити, що у двох чоловічих похованнях збереглися лише фрагменти клинків. Розташування кинджалів у контрольній групі простежити не вдалося через те, що усі комплекси виявились пограбованими (Додаток К, табл. 3).

Мечі супроводжували 54 поховання могильника. З них 48 чоловіків, дві жінки, один підліток та статі трьох померлих визначено не було. Тип мечів у жіночих похованнях традиційний для даного періоду і, у цілому, аналогічний

екземплярам з чоловічих поховань. У контрольній групі, за винятком поодиноких випадків, мечі клали біля правого стегна.

Вістря стріл супроводжували 53 похованих могильника Новий. З них 44 чоловіків, трьох жінок, одного підлітка та дитину, і стать чотирьох похованих визначити не вдалося. У типологічному відношенні вістря стріл з жіночих поховань відповідають даному часу та, загалом, не відрізняються від екземплярів з контрольної групи. У останній вістря стріл, по відношенню до скелетів, розташовувались, переважно, у ногах покійного або вздовж його лівого боку. Однак, нерідко, стріли клали і у інших місцях (рис. 62).

Новий № 87, 74/4 у південному підбої знаходилось колективне поховання жінки 18—20 років (скелет № 1) та двох немовлят [Ильюков 1992, с. 87]. Уся зброя була зосереджена біля жіночого скелета. Вздовж правого стегна покійної знаходився кинджал без перехрестя та навершя, кінець клинка закруглено. Зброя знаходилась у дерев'яних піхвах, пофарбованих у червоний колір [Ильюков 1992, рис. 22,8]. Як вже зазначалось вище, кинджал не знаходить аналогій у чоловічій вибірці. Однак, за місцем фіксації, клинок повністю відповідає бойовій зброї (якщо порівнювати з мечами) з чоловічих комплексів. Кинджал супроводжувався вістрями стріл, які знаходились біля кисті лівої руки, у кількості 23 екземплярів. Вістря були залізними черешковими, такі стріли знаходять численні аналогії у контрольній групі. Крім того, розташування стріл біля лівої руки є достатньо поширеним у групі (рис. 62). Склад озброєння відповідає набору зброї з більшості чоловічих поховань. Таким чином, є достатньо підстав визнати, що кинджал та вістря стріл за життя померлої виконували свою пряму утилітарну функцію. При цьому слід відзначити, що похована володіла зброєю і ближнього і дальнього бою, як і більшість представників чоловічої статі з даної кочової групи. Крім зброї, поряд з померлою знаходились фрагмент кістяної ложечки, підвіска з зуба риби, намистина з червоного скла, шматок сірки, зігнутий ніж, невелика ліпна посудина, наповнена крейдою, сіролощений глечик, лощена кружка, а також кістки та астрагал вівці (рис. 63).

Новий № 104, 84/1 — поховання жінки 18—20 років та немовляти [Ильюков 1992, с. 100]. Вздовж правого стегна померлої знаходився меч з прямим перехрестям та кільцевим навершям, клинок фрагментований. Іншої зброї у похованні не зафіксовано. Однак, тип меча, його розташування, а також склад озброєння знаходять численні аналогії у контрольній групі. Таким чином, є усі підстави для визнання меча бойовою зброєю. Слід зауважити, що судячи за складом озброєння, жінка володіла зброєю лише ближнього бою. Крім меча, у похованні було знайдено ніж, а також невелику ліпну посудину, наповнену крейдою.

Новий № 121, 92/2 — поховання жінки, молодшої за 20 років. Стать похованої визначено невпевнено [Ильюков 1992, с. 110]. Біля голови померлої зафіксовано 31 залізне черешкове вістря стріли. Тип останніх знаходить численні аналогії у контрольній групі. Розміщення стріл біля голови похованого було зафіксовано у двох чоловічих похованнях могильника № 92, 79/5 скелет 1; № 96, 80/7 скелет 2. Склад озброєння також відповідає набору озброєння з контрольної групи (Додаток К, табл. 3). Таким чином, є достатньо підстав визнати, що вістря стріл за життя померлої виконували утилітарну функцію. При цьому слід зауважити, що, судячи за набором озброєння, похована володіла зброєю лише дальнього бою. Поховання було бідним, крім зброї були знайдені лише ніж та кістки вівці.

Первомайський. II ст. до н.е. — початком I ст. н.е. датується 35 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 34 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — сім, жінок — 12, підлітків — три, дітей — семеро та стать п'яти похованих визначити не вдалося. У даній кочовій групі спостерігається висока смертність серед жінок (рис. 64).

Різноманітний склад зброї було враховано для сімох похованих. Зброя супроводжувала п'ятьох чоловіків, одну жінку та одного підлітка. Слід звернути увагу на малу кількість поховань зі зброєю у могильнику (Додаток К, табл. 3). Набір озброєння у трьох чоловічих похованнях було представлено мечем та кинджалом у супроводі невеликої кількості вістер стріл (від трьох до

шести). У чоловічому похованні 40/5 крім меча знаходилась сокира. І окремо слід зупинитися на чоловічому комплексі 51/4. Біля західної стінки ями були встромлені у землю два фрагменти меча. Меч має кільцеве навершя та пряме перехрестя [Мамонтов 2000, с. 55]. Незважаючи на те, що тип меча є характерним для даного часу, зброя у поховальному ритуалі, скоріш за все, виступала вже з ритуальною функцією. На це вказує навмисна деформація виробу, а також його місце фіксації. У жіночому похованні зафіксовано лише меч.

Меч супроводжував чотири поховання. З них трьох чоловіків та одну жінку. Тип меча у жіночому комплексі не знаходить аналогій у контрольній групі. У останній, у тих випадках, коли мечі або кинджали були покладені у цілому стані, вони знаходились в області правого стегна.

Первомайський VII, 50/5(2) — поховання жінки середніх років. [Мамонтов 2000, с. 56]. Залізний меч у фрагментах знаходився праворуч плеча померлої. На клинок зверху з обох боків були прикуті смуги хрестовини. Кінчик меча відбито у давнину. Клинок був у дерев'яних піхвах. Меч утримувався на портупейному ремені за допомогою кістяної пряжки. Хоча меч знаходився праворуч, однак набагато вище, ніж зазвичай клали бойові клинки у чоловічих похованнях. Іншої зброї у похованні знайдено не було. На користь того, що даний екземпляр виступав у поховальному обряді вже з ритуальною функцією, є кілька фактів. По-перше, меч по відношенню до скелета зафіксовано не у тому місці, де зазвичай клали бойові клинки; по-друге, кінець меча було зламано у давнину; по-третє, набір озброєння не відповідає жодному чоловічому похованню могильника Первомайський. Але біля меча знаходилась портупея, за допомоги якої його кріпили до поясу. Крім того, у загальній вибірці такий склад озброєння зустрічається. Таким чином семантика зброї бачиться спірною. Поряд з померлою також знайдені кістки ноги барана, бронзова підвіска, фрагмент бронзового дзеркала, фрагмент залізного вістря — шило або проколки, відщеп (кремінь) та глиняна посуда (рис. 65).

Північно-Західний I. Сарматські поховання були знайдені лише у кургані № 1. I ст. до н.е. датується п'ять поховань. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для шести скелетів. Статеві-віковий склад: чотири жінки та двоє дітей.

Зброю — меч, було знайдено лише біля однієї жінки.

Північно-Західний I, 1/8 — на дні могили знаходились скелети двох людей — жінки старше 40 років та дитини 2—3 років. Поховання датується I ст. до н.е. — першою половиною I ст. н.е. [Власкин 2000, с. 12]. На хребцях та стегнових кістках жінки помітні вікові та ревматичні зміни. Вздовж правої стегнової кістки померлої знаходився кинджал, з серпоподібним наверхшам, яке перекривало зап'ясток правої руки. Кінчик клинка відламано у давнину та покладено між стегнових кісток похованої, ближче до правого коліна. Збереглися сліди від піхов. Тип та місце фіксації кинджала знаходить численні аналогії у загальній чоловічій вибірці. Таким чином, є достатньо підстав визнати, що кинджал за життя померлої виконував утилітарну функцію як бойова зброя. Однак, слід звернути увагу на розміщення обламаного кінця клинка між стегнових кісток покійної. Імовірно, подібні дії несли вже ритуальний характер. Померлу також супроводжували ліпна посудина, залізний ніж, бронзова пронизка, скляні намистина та пронизки (рис. 66).

Висновки

У Подонні на матеріалах цього часу військовими були визнані п'ять жіночих поховань з 78, що складає 6,4 % від усього жіночого населення, що потрапило у вибірку. Та 4,3 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 104 чоловіків воїнами були 82, що складає 78,8 %.

З 24 могильників, що потрапили у вибірку, військові жіночі поховання було зафіксовано лише у трьох. При цьому у одному могильнику таких поховань могло бути не більше трьох. Участь жінок у військових діях, таким чином, залежала від внутрішньої традиції кожного окремого роду. У більшості родових груп подібний звичай зафіксовано не було.

Вік смерті померлих складався від 18 до 45 років. Цікаво відзначити, що у могильнику Новий, де було враховано найбільшу кількість жіночих військових поховань, вік смерті складав менше 20 років. Тоді як у інших це були вже жінки похилого віку, за мірками кочового середовища. Існуючі визначення віку усіх жінок з даної групи дозволили побачити, що їх участь у військових діях не обмежувалась певними віковими рамками.

Набір озброєння показує, що навіть у межах одного могильника жінки могли бути лише лучницями (Новий № 121, 92/2), обмежуватись участю лише у ближньому бою (Новий № 104, 84/1) або ж бути більш універсальними воїнами (Новий № 87, 74/4). У цьому зв'язку виокремлюється жіноче поховання з неординарним набором озброєння з могили 1/2 могильника Новопалестинський І. У ній знаходилось одразу декілька рідкісних категорій озброєння — 2 вістря списів, вістря дротика, збереглись також фрагменти лука. Подібний набір не зафіксовано в жодному чоловічому похованні даної кочової групи. Не виключено, що перед нами свідцтво професійної направленості жінки, яка протягом свого довгого життя (вік смерті 40—45 років) змогла оволодіти рідкісними видами зброї.

Усі поховання містили небагате рядове начиння. У могильнику Новий жіночі військові поховання відрізнялись навіть помітною бідністю, порівняно з більшістю невійськових. Озброєні жінки з багатих аристократичних прошарків, як і раніше, не зустрічаються.

Знаряддя праці представлені лише ножами. З традиційних жіночих атрибутів зустрічаються намистини, пронизки, невеликі посудини, наповнені крейдою. У деяких похованнях (Новий № 121, 92/2; Новопалестинський І, 1/2) предмети жіночого туалету не були зафіксовані взагалі.

Курганів зі значною кількістю синхронних поховань, серед яких є й жіночі військові, у даній кочовій групі не спостерігається. Максимальна кількість нараховувала лише чотири комплекси. Таким чином, великі родини, в яких деякі жінки брались за зброю, у даній кочовій групі не фіксуються.

Цікаво відзначити, що у трьох комплексах з п'яти жінки були поховані разом з маленькими дітьми (Північно-Західний I, 1/8; Новий № 87, 74/4; Новий № 104, 84/1). За етнографічними паралелями відомо, що у багатьох народів вельми негативно ставились до ранньої смерті дітей. Боролись з таким явищем, зазвичай, за допомогою різноманітних ритуалів. Це не може не наводити на думку про те, що зброю у цьому випадку могли розміщувати у поховання з метою зменшення дитячої смертності. Однак, подібна версія потребує спеціального, більш ретельного дослідження.

Слід відзначити і випадок поєднання утилітарної та ритуальної функцій. Коли меч поклали у поховання за всіма ознаками, як бойову зброю, у той час, як його навмисне відламане вістря поклали між стегнових кісток померлої вже як ритуальна функція. Імовірно, вістря у цьому випадку, виступало вже як символ чоловічого початку.

3.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я II ст. до н.е. — першої половини I ст. н.е.

Характеристика джерел. На території України та Молдови відкрито 53 сарматських поховання даного часу [Симоненко 2012, с. 190]. Матеріали багатьох комплексів не опубліковано. А у більшості поховань, інформація про які доступна, антропологічні визначення не проводились. У результаті цих обставин вибірка джерел не є достатньою (Додаток Л, табл. 1). Жіночих поховань зі зброєю зафіксовано не було.

Декілька поховань зі зброєю, на думку дослідників, могли належати жінкам⁴. II ст. до н.е. датується поховання 12/3 Олександрівського могильника (розкопки І.А. Писларія 1972 року). На думку К.Ф. Смірнова, похований тут воїн міг бути жіночої статі [Смирнов 1984, с. 88]. Дослідники вважають, що померлого було поховано у сидячому положенні, спиною на північ, а обличчям

⁴ На жаль, знайти будь-яку інформацію про антропологічні визначення не вдалося. Найскоріше, статі похованих було визначено за складом поховального начиння.

та витягнутими ногами на південь. За спиною померлого, у північно-західному куті могили, у її дно було встромлено п'ять вістер списів. Самі вістря списів не збереглися, однак, судячи за схематичним малюнком автора розкопок, вони є типовими для сарматів [Полин 1990, с. 76]. Подібна кількість, а також розташування списів не знаходить аналогій у чоловічих комплексах усієї сарматської культурно-історичної спільноти. Імовірно, списи були покладені у поховання з ритуальною функцією.

Крім того, серед кісток грудної клітини померлого було знайдено залізне втульчате вістря стріли. Вістря належало типу 1.3. згідно класифікації О.В. Симоненка [Симоненко 2004, с. 137].

Вздовж західної стінки могили знаходились ритуальні предмети з крейди: плаский «ідол» та два просвердлених шматка невизначеної форми. Саме за цими речами К.Ф. Смірнов припускав, що дане поховання могло належати жінці. Найближчі аналогії знайдено у жіночому похованні могильника Близнюки 1/2. Однак вказаний комплекс зброї не містив [Смирнов 1975, с. 45]. Аналогічна ситуація спостерігається і у похованні 5/3 Биковського могильника [Смирнов 1960, с. 185—186].

Ще два поховання з Олександрівського могильника К.Ф. Смірнов вважав жіночими. У похованні 7/2 зброї не зафіксовано [Смирнов 1984, с. 89]. У могилі 10/2 знайдено набір намистин та скляних підвісок, залізний ніж, розбите бронзове дзеркало, глиняне прясельце та залізне втульчате вістря стріли. Останнє знаходилося у ногах похованого [Смирнов 1984, рис. 41,4г].

У Північному Причорномор'ї, на відміну від східних територій сарматської культурно-історичної спільноти, у ранньосарматський період звичай супроводжувати покійного стрілами не отримав поширення. Знахідки вістер стріл відомі лише у чотирьох комплексах. Крім поховання біля с. Виноградне (Запорізька обл.), де було знайдено набір з восьми екземплярів, інші — поодинокі знахідки.

РОЗДІЛ 4

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ

I — СЕРЕДИНИ II СТ. Н.Е.

У розділі досліджуються жіночі поховання зі зброєю середньо сарматського періоду. Цей період у певній мірі є подальшим розвитком попереднього. Археологічно це виражається у збереженні основних норм поховального обряду, а зміна деяких типів діагностичних речей є наслідком загальних змін оточуючого світу. У Азіатській Сарматії спостерігається міграція зі сходу нового населення (імовірно – аланів), що відображається у появі цілої низки інновацій: основних поховань у квадратних ямах з діагональним положенням померлого, тризни на підкурганній поверхні, нового речового комплексу. Однак у той час, як у Поволжі – Подонні прийшло населення практично повністю асимілювало місцеве, сформувавши середньосарматську культуру, у Північному Причорномор'ї цього не відбулося.

4.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля I — середини II ст. н.е.

Характеристика джерел. На території Південного Приуралля на теперішній час було відкрито близько семи десятків сарматських поховань цього часу. Матеріали багатьох комплексів не опубліковано. А у більшості поховань, інформація про які є доступною, антропологічні визначення не провадилися. У результаті вище перелічених обставин вибірка доступних поховань не уявляється достатньою. Жіночих поховань які б мали зброю зафіксовано не було.

4.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя I — середини II ст. н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 184 поховання, що походять з 18 могильників (Додаток М, табл. 1). 61 комплекс виявився порушеним в наслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих склала 196 скелетів. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 194 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 64, жінок — 71, підлітків — чотири, дітей — 28 та статі 27 похованих визначити не вдалося.

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 65 похованих. З них 43 чоловіка, вісім жінок, один підліток та статі 11 похованих невизначено.

Мечі супроводжували 14 скелетів, кинджали — 28. Фрагменти сагайдака було зафіксовано у 17 комплексах, сагайдачний гачок у одному. До рідкісної категорії речей належать спис та сокира — три та один комплекс, відповідно. Вістря стріл були враховані у 45 поховальних комплексах. Набір стріл, у непорушених похованнях становив від одного до 110 екземплярів.

Зброю було зафіксовано у сімох жіночих похованнях, що увійшли до вибірки. Комплекс поховання 3 з могильника Бердія було порушено.

Бережновка. I — серединою II ст. н.е. датується 61 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 69 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 21, жінок — 29, дітей — десять та статеву належність дев'яти скелетів визначити не вдалося. Слід звернути увагу на високу смертність серед жіночого населення (рис. 67).

Різнманітний склад зброї було враховано для 26 похованих. Зброя супроводжувала 20 чоловіків, п'ять жінок, та статі одного похованого невизначено (Додаток М, табл. 3). Набір озброєння у чоловічих похованнях виявився різноманітним. У десяти похованнях знайдені клинки у супроводі сагайдачного набору стріл, у кількості від шести до 110. П'ять чоловічих поховань супроводжувались лише клинками. Чотири комплекси містили лише

вістря стріл у сагайдаку, у кількості від 15 до 100. У похованні Бережновка II, 17/1 поряд з похованим чоловіком знаходився кинджал, 91 вістря стріли у сагайдаку та спис (Додаток М, табл. 3). Поряд з жінкою з поховання Бережновка I, 2/1 було знайдено кинджал у супроводі 63 вістер стріл, які знаходились у сагайдаку. У решті комплексів зі зброї були зафіксовані лише поодинокі вістря стріл (Додаток М, табл. 3).

Присутність у поховальному начинні кинджалів вдалося простежити для 14 скелетів. З них 13 чоловіків та одна жінка (Додаток М, табл. 3). У більшості чоловічих комплексів, за винятком єдиного випадку, кинджали були покладені праворуч, вздовж стегна. У деяких похованнях руків'я було вкладено у руку. Тип кинджала у жіночому похованні відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у контрольній групі.

Вістря стріл супроводжували 21 похованого. З них 15 чоловіків, п'ять жінок та один невизначений. У більшості чоловічих комплексів, вістря стріл знаходились у сагайдаку, вздовж правого боку похованого (рис. 68).

Бережновка I, 2/1. Парне поховання жінки та дитини 2—5 років. Вік жінки невизначений. Однак, важливо відзначити, що скелет померлої мав значно скривлений хребет. Ліва нога, вочевидь, була коротшою ніж права [Синицын 1959, с. 58]. Вздовж лівої руки жінки, нижче плеча, було покладено шкіряний сагайдак, у якому знаходилось 63 трилопатеких черешкових залізних вістря стріл. Тип вістер, їх кількість, а також місце фіксації повністю відповідають чоловічим військовим похованням (рис. 68). Крім вказаної вище зброї, між правою рукою та тазом похованої, заходячи нижнім кінцем під стегно правої ноги, знаходився масивний залізний кинджал з кільцевим навершям та прямим перехрестям. Загальна довжина клинка — 42 см. Як і вістря стріл, за місцем своєї фіксації, а також типом, клинок повністю відповідає чоловічим військовим похованням. Склад озброєння, що складався з 63 вістер стріл у сагайдаку та кинджалу, у жіночому похованні повністю відповідає військовому набору більшості чоловічих комплексів Бережновського могильника. Однак, виникає питання, чи могла бути повноцінним воїном жінка

з такими фізичними вадами? Крім зброї, поряд з померлою було знайдено дві керамічні посудини, нога та лопатка барана, залізний ніж, та з прикрас — скляна намистина на шії.

Бережновка I, 37/1. Поховання жінки. Вік померлої невизначений. [Синицын 1959, с. 101]. Нижче правої кисті, поряд зі шматком крейди та розбитим бронзовим дзеркалом, знаходилося залізне вістря стріли з черешком. Тип вістря відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у чоловічих комплексах. Однак, на ритуальну функцію, з якою вістря було покладено у поховання, вказують декілька фактів. По-перше, місце фіксації предмета не знаходить аналогій у чоловічих комплексах; по-друге, поряд з вістрями знаходилися сакральні предмети — крейда та розбите дзеркало; по-третє, набір озброєння не знаходить аналогій у жодному чоловічому комплексі Бережновського могильника. Крім вказаних предметів, поряд з померлою були знайдені: глек, намисто, глиняне прясельце, окремі скупчення намистин, кістки вівці та залізний ніж. Під черепом знаходилися шматочки берести (рис. 69).

Бережновка II, 20. Поховання жінки похилого віку [Синицын 1960, с. 34]. На правій лопатці під ребром було знайдено залізне трилопатеве черешкове вістря стріли. Цілком очевидно, що даний екземпляр потрапив у поховання в наслідок поранення. Слід лише відзначити, що тип вістря знаходить численні аналогії у контрольній групі. Померлу супроводжувало численне поховальне начиння — бронзові скроневі підвіски, бронзове дзеркало, понад 200 різноманітних намистин, підвіски, 15 єгипетських скарабейів, чотири підвіски у вигляді лежачих на постаменті левів, три такі ж підвіски з зображенням лежачих левиць зі смальти, дві глиняні курильниці, келих з мармуру, два прясельця з того ж матеріалу, велика річна галька-розтиральник, чотири посудинки та кістки вівці (рис. 70).

Бережновка II, 100. Жіноче поховання. Вік померлої невизначений. [Синицын 1960, с. 100]. Біля коліна правої ноги, разом з іншими предметами поховального начиння, знаходилося одне бронзове трилопатеве вістря стріли з довгою втулкою. На одному боці втулки просвердлено отвір. На користь того,

що вістря було покладено у поховання з ритуальною функцією як амулет, говорить декілька фактів. По-перше, тип вістря архаїчний та не знаходить аналогій у Бережновському могильнику; по-друге, отвір на втулці явно правив для підвішування виробу; по-третє, супутні предмети також були підвісками. Крім вказаних вище предметів, поряд з померлою знаходилося намисто, золоті бляшки, шматок крейди, прясельце з алебастру, велика намистина, дві глиняні курилници, залізне шило та дві глиняні посудини (рис. 71).

Бережновка II, 105. Парне поховання жінки та дитини 2—3 років. Вік жінки невизначений [Синицын 1960, с. 104]. Біля правої гомілки жінки знаходилося одне залізне трилопатеve черешкове вістря стріли. Його тип відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у чоловічих комплексах Бережновського могильника. Місце фіксації предмета також знаходить відповідності у двох чоловічих комплексах. Однак, настільки бідний набір озброєння не зафіксовано у жодному чоловічому комплексі. Таким чином, сенсове навантаження вістря стріли з даного комплексу залишається під питанням. Поховання, загалом, містило різноманітне начиння. Уламки розбитого дзеркала, ліпний горщик, глиняне прясельце, мармурові посудини та глиняну курилницу.

Калиновка. I — серединою II ст. н.е. датується 27 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 31 скелета. Статеві-віковий склад: чоловіків — десять, жінок — 14, підліток — один та четверо дітей. Слід звернути увагу на високу смертність серед жінок (рис. 72).

Різнманітний склад зброї було враховано для восьми похованих. Зброя супроводжувала сім чоловіків та одну жінку. Набір озброєння у чоловічих похованнях різноманітний. Так, померлих з поховань 4/2, 14/1 супроводжували клинки з вістрями стріл, у кількості від 43 до 53 екземплярів. У чоловічих комплексах 22/3, 48 були зафіксовані лише кинджали. У парному чоловічому похованні 61/2 зі зброї були виявлені лише вістря стріл. Різнманітний набір озброєння було зафіксовано у похованні 6/5 — меч, спис та вістря стріл, а також у похованні 1/2 — меч, кинджал та 62 вістря стріл у сагайдаку. Жінку

супроводжував меч та сагайдак, у якому знаходилось 60 вістер стріл (Додаток М, табл. 3).

Мечі супроводжували трьох похованих. З них двох чоловіків та одну жінку. Тип кинджала з жіночого поховання традиційний для даного періоду та аналогічний клинкам з чоловічих комплексів. У чоловічих похованнях кинджали традиційно розміщувались вздовж правого стегна.

Вістря стріл супроводжували шість похованих Калиновського могильника. З них п'ятьох чоловіків та одну жінку. У типологічному відношенні вістря стріл з жіночого поховання відповідають даному часу та не відрізняються від екземплярів з чоловічих. У чоловічих комплексах вістря стріл переважно розташовували у двох місцях — біля правої стопи та ліворуч, біля тазу та кисті руки (рис. 73).

Калиновка 34/1. На дні могили, по діагоналі, ближче до західної стінки лежав скелет жінки. Вік невизначений [Шилов 1959, с. 390]. Череп носив сліди кільцевої деформації. Біля лівого плеча зафіксовано понад 60 залізних вістер стріл з залишками ратищ, довжиною 5 см. Вони знаходились у шкіряному сагайдаку, вістрями до голови похованої. Кількість вістер, а також тип, повністю відповідають чоловічим військовим похованням. Однак у контрольній групі подібне розташування стріл у сагайдаку невідоме. Крім сагайдачного набору, біля правого стегна знаходився залізний меч поганої збереженості, довжиною 58 см, з кільцевим навершям та прямим перехрестям. Тип клинка і місце його розташування повністю відповідають комплексам з контрольної групи. Таким чином, за більшістю ознак, є підстави визнати, що за життя жінки зброя використовувалась у утилітарній функції. Померла була воїном, причому володіла зброєю як ближнього, так і дальнього бою, нарівні з чоловіками. Крім зброї, поряд з похованою знаходились вудила з псаліями, кістки барана, намистини зі скла та поясна пряжка (рис. 74).

Политотдільське. I — серединою II ст. н.е. датується десять поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для десяти скелетів. Статеві-віковий склад: один чоловік, п'ять жінок, один

підліток, дві дитини та стать одного похованого визначено не було. Слід звернути увагу на порівняно високу смертність серед жінок.

Різноманітний склад зброї було враховано для двох похованих. Зброя супроводжувала жінку та дитину віком до 10 років.

Политотдельське 6/1. Поховання жінки, вік невизначений [Смирнов 1959, с. 253]. Скелет зберігся частково. Вздовж правого стегна знаходився короткий залізний меч з кільцевим навершям та прямим перехрестям, довжиною 56 см. Кінець меча у давнину було відламано та покладено поряд. Не зважаючи на те, що комплекс було частково зруйновано, меч знаходився *in situ*.

Мечі були зафіксовані у 12 комплексах загальної вибірки. Вісім клинків знаходились у чоловічих комплексах, два у жіночих та стать двох похованих визначити не вдалося. У чоловічих комплексах, мечі, зазвичай, розташовувались праворуч — вздовж руки та стегна. У типологічному відношенні меч з жіночого поховання Политотдельське 6/1 відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у чоловічих комплексах. Місце фіксації також відповідає чоловічим військовим похованням. Більшість чоловічих комплексів, крім меча, містили і сагайдачний набір стріл. Однак у чоловічих похованнях Бережновка I, 1/1 та Верхнє Погромне I, 1/11 зі зброї було зафіксовано лише меч. Серед чоловічих комплексів зафіксовано випадки і навмисного пошкодження клинка. Так, у похованні Бережновка II, 103/2 клинок було зігнуто у середній частині, а кінець відламано. Відламано у давнину також кінець клинка у чоловічому похованні Верхнє Погромне I, 1/11. Таким чином, за усіма ознаками меч з жіночого поховання Политотдельське 6/1 повністю відповідає бойовій зброї з чоловічих комплексів загальної вибірки. Крім меча, поряд з жінкою було виявлено кістки барана, кістяну ложечку-лопаточку та ліпний горщик (рис. 75).

Висновки

На зазначеній території було враховано три жіночі поховання, що за всіма ознаками відповідають чоловічим військовим (4,2 % від усього жіночого

населення, що потрапило у вибірку; 4,6 % від усіх військових поховань). Тоді як серед 64 чоловіків воїнами були 43, що складає 67,1 %.

З 18 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише у трьох. При цьому в одному могильнику таких поховань могло бути не більше одного.

Судячи з набору озброєння, жінки брали участь, як у ближньому, так і дистанційному бою. Будь-якої специфіки, відмінної від чоловіків, не спостерігалось.

Як і у більшості поховань відповідних могильників, поховальне начиння у жіночих комплексах зі зброєю було рядового характеру. Від основної маси, крім зброї, нічим не відрізнялося.

Знарядь праці виявлено не було. Практично не було знайдено і традиційних жіночих атрибутів. З прикрас зустрічались поодинокі намистини.

Жіночі поховання зі зброєю більше не фіксуються у курганах з великою кількістю синхронних комплексів. Втім, у цей час кургани з такою характеристикою були рідкістю і для звичайних ситуацій.

Як і у попередній час, було зафіксовано жіноче поховання, в якому зброя виконувала вже ритуальну функцію. Зброєю було представлено поодиноким вістрям стріли, яке було покладено у незвичному для контрольної групи місці. Поряд знаходились речі, які належали до сакральних предметів — крейда та дзеркало.

Було зафіксовано поховання, у якому зброєю було покладено як амулет, який був виготовлений з бронзового архаїчного вістря стріли. Для підвішування у втулці було зроблено отвір. Поряд знаходились інші підвіски виготовлені з каменю та метала, вочевидь їх носили як одне намисто. Зафіксовано також випадок, коли вістря стріли потрапило у жіноче поховання внаслідок смертельного поранення.

4.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння I — середини II ст. н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 126 поховань, що походять з 16 могильників (Додаток Н, табл. 1). 54 комплекси виявились порушеними в наслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала 141 скелет. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 115 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 43, жінок — 32, підлітків — три, дітей — 17 та статі 20 похованих визначити не вдалося (Додаток Н, табл. 2). Слід звернути увагу на велику кількість невизначених скелетів, що може дати суттєву похибку при аналізі вибірки (рис. 76).

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 43 похованих. З них 30 чоловіків, п'ять жінок, один підліток, одна дитина та статі п'яти похованих невизначена.

Мечі супроводжували 15 скелетів, кинджали — 11. Вістря списів були знайдені у трьох комплексах, сокира у одному. Вістря стріл були враховані у 38 поховальних комплексах. Набір стріл у непорушених похованнях становить від одного до 53 екземплярів (Додаток Н, табл. 3).

Різнманітний склад зброї було зафіксовано у п'ятих жіночих комплексах (Додаток Н, табл. 3). Поховання Киселів II, 1/1 було пограбованим [Прокоф'єв 2004, с. 247].

Курганний могильник Западєнський. I — серединою II ст. н.е. датуються два поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити лише для жінки з поховання 1/13.

Западєнський 1/13. Поховання жінки 30—35 років [Беспалый 2002, с. 113]. Між правим стегновим суглобом та правою рукою, впритул до останньої, знаходився залізний кинджал з прямим перехрестям, частину клинка відламано у давнину. Загальна довжина уламка 31 см. Імовірно, до зброї належить і залізний черешковий ніж, який знаходився між кинджалом та стегном, вістря на північ — північний захід. Довжина ножа 14,5 см.

Кинджали супроводжували одинадцять похованих з загальної вибірки. З них дев'ять чоловіків, одну жінку та стать одного похованого визначено не було. У чоловічих комплексах кинджали покладені, за звичай, з правого боку скелета. У тому ж місці знаходився і кинджал з жіночого поховання Западенський 13. Тип кинджала відповідає даному часу та знаходить численні аналогії у чоловічих комплексах.

Таким чином, є достатньо підстав визнати, що кинджал та, можливо, ніж, за життя померлої виконували утилітарну функцію як бойова зброя. При цьому слід відзначити, що похована володіла зброєю лише ближнього бою. Померлу супроводжував нечисленний інвентар (рис. 77).

Курганний могильник Новий. I — серединою II ст. н.е. датується 41 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 40 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 12, жінок — 15, дітей — дев'ять та стать чотирьох похованих визначено не було (рис. 78). Слід відзначити, що з 40 поховань 23 були пограбованими (Додаток Н, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для 13 поховань. Зброя супроводжувала десять чоловіків, двох жінок та одну дитину (Додаток Н, табл. 3). Аналізуючи набір озброєння у чоловічих похованнях, слід враховувати, що дев'ять з десяти комплексів були пограбованими. Біля п'ятих чоловіків були зафіксовані лише вістря стріл, у кількості від 1 до 30. У чотирьох комплексах клинки супроводжувалися вістрями стріл, у кількості від 1 до 28. У чоловічому похованні № 49, 48/1 зі зброї було знайдено лише спис. Слід відзначити, що набір зброї у єдиному непограбованому чоловічому комплексі № 22, 20/2 складався з кинджала та 28 вістер стріл. У жіночих похованнях були зафіксовані лише вістря стріл у кількості від 10 до 17 (Додаток Н, табл. 3). Жіночі поховання Новий № 132, 99/1 та № 171, 124/1 були пограбованими [Ильюков 1992, с. 115; с. 131].

Вістря стріл супроводжували 11 похованих могильника Новий. З них дев'ять чоловіків та дві жінки. Як у чоловічих, так і у жіночих комплексах вістря стріл були залізними черешковими трилопатевиими. У непограбованому

чоловічому комплексі вістря розміщувались біля узголів'я та вздовж західної стінки. У решті поховань предмети не знаходились *in situ*.

Таким чином, ми можемо лише констатувати, що у могильнику Новий у жіночих похованнях зброя зустрічається.

Кобяково 10/1. Поховання жінки 25—30 років. Датується кінцем I початком II ст. н.е. [Прохорова 1992, с. 142—161]. Біля узголів'я, праворуч, було покладено зламану дерев'яну шкатулку, на якій знаходилась значно пошкоджена залізна сокира, гостра з обох боків, одне лезо повздовжнє, інше — поперечне, отвір для руків'я — округлий. Довжина предмета — 18 см. Іншої зброї зафіксовано не було (рис. 79, 80). Знахідки сокир у загальній вибірці невідомі.

На думку А.М. Хазанова, сокири як бойова зброя сарматами не застосовувались. Деякі сокири могли бути символом влади. Немає упевненості, що ті нечисленні екземпляри, які було знайдено у сарматських похованнях, були бойовими. Вони могли мати і господарське призначення. Однак, розміщення предмета поряд з групою амулетів, передбачає і його відповідну семантику. На користь такого припущення слугує також рідкість фіксації подібних предметів у поховальному обряді сарматів. Однак, слід відзначити, що подібний атрибут було знайдено у заможному аристократичному похованні.

Висновки

В I — середині II ст. н.е. на території Подоння жіночі поховання зі зброєю, незважаючи на слабкість вибірки, зустрічаються. Однак, слід відзначити, що з п'яти комплексів, три були пограбовані у давнину, що робить неможливим їх детальний аналіз. Проте, навіть обмеженість свідчень передбачає, що традиція розміщення зброї поряд з жінками у даній сарматській групі продовжувалась.

Так, військовим було визнано одне жіноче поховання (Западенський 1/13) з 32, що складає 3,1 % від усього жіночого населення, що потрапило у вибірку. Та 2,6 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 43 чоловіків воїнами були 30, що складає 69,7 %. Однак, слід враховувати, що через обмеженість

інформативності пограбованих поховань, відсоток військових жіночих поховань міг бути вищим.

З 16 могильників, що потрапили до вибірки, військове жіноче поховання було зафіксовано лише у одному.

Жінки володіли зброєю ближнього бою. Вперше у жіночому військовому похованні було зафіксовано бойовий ніж. Жінки, що брали участь у бойових діях, доживали до поважного віку 30—35 років. Жіноче поховання, що визнане військовим, мало бідне начиння. Ані традиційних жіночих знарядь праці, ані предметів туалету чи прикрас зафіксовано не було.

Зустрічались і жіночі поховання, в яких зброю поклали вже з ритуальною функцією. Слід відзначити, що вперше у такій якості виступала сокира. Багатство та неординарність жіночого поховання, у якому виріб було знайдено, змушує деяких дослідників припускати, що сокира могла виступати символом влади. Однак, зовсім не виключено, що це був амулет.

4.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я I — середини II ст. до н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 185 поховань, що походили з 24 могильників та поодиноких поховань (Додаток П, табл. 1). 57 комплексів виявились порушеними внаслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала 188 скелетів. Для усіх вдалося визначити індивідуальний склад поховального начиння. Статеві-віковий склад: чоловіків — 31, жінок — 42, підлітків — вісім, дітей — 23 та статі 85 похованих визначити не вдалося. Слід звернути увагу на високий відсоток скелетів без визначення статевої належності, що знижує інформативність вибірки (рис. 81; Додаток П, табл. 2).

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 36 похованих. З них 17 чоловіків, дві жінки та статі 17 похованих визначити не вдалося.

Найчисленнішими предметами начиння є мечі, цей вид озброєння було зафіксовано у 21 комплексі. Вістря стріл, порівняно з іншими регіонами, зустрічаються вкрай рідкісно. Усього було враховано 18 поховань. Набір стріл у непорушених похованнях складає від 1 до 200 екземплярів. Кинджали були зафіксовані поряд з шістьма похованими. Інші види озброєння зустрічаються в поодиноких випадках.

Зброю було зафіксовано у двох жіночих похованнях, що увійшли до вибірки.

Соколова могила 1/3. Поховання жінки 45 — 50 років. Датується I ст. н.е. [Ковпаненко 1986, с. 10]. Впускне сарматське жіноче поховання знаходилося у центрі кургану. Поховання містило багате та різноманітне начиння. Праворуч скелету, на рівні стегнових кісток, було зафіксовано набір різноманітних амулетів (42 екземпляри), серед котрих знаходилося бронзове трилопатеve вістря стріли з шипом на втулці (рис. 82, 83). Цілком очевидно, що у даному випадку зброя виступала вже з ритуальною функцією як амулет. На користь цього припущення служать, по-перше, архаїчність самого виробу — стріла скіфського часу; по-друге, місце фіксації серед інших предметів, які також використовувались як амулети; по-третє, набір озброєння, що складався лише з одного вістря стріли. Аналогічний набір озброєння було зафіксовано лише у чоловічому похованні Думени 1/2 з загальної вибірки. Однак у останньому, вістря за своїм типом, повністю відповідало даному часу та знаходилося біля правого коліна. У більшості чоловічих поховань з контрольної групи набір озброєння було представлено мечем, рідше кинджалом. Іноді у супроводі вістер стріл, у кількості від 1 до 82 екземплярів.

На думку автора публікації, набір предметів ритуального призначення дає можливість говорити про виконання померлою за життя жрецьких функцій [Ковпаненко 1986, с. 130].

Стан поховання дозволяє спробувати визначити семантику архаїчної стріли за оточуючими її амулетами та оберегами. Незважаючи на їх значну кількість, спираючись на етнографічні паралелі, можна виокремити декілька

функціональних груп, які відповідали за певну область вірувань. До однієї з них могло належати і вістря стріли. На думку автора, частина предметів могла слугувати оберегом від хвороб та нещасть. Представницька група захищала від «пристріту» чи мала загальне охоронне значення. Уявляється цілком імовірним, що подібне або близьке значення могло мати і давнє вістря стріли. [Ковпаненко 1986, с. 130].

Курганний могильник Усть-Кам'янка. I — серединою II ст. н.е. датується 54 поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 57 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — вісім, жінок — шість, дітей — сім та статі 36 похованих визначено не було (рис. 84). Слід відзначити велику кількість скелетів, статеву належність яких визначити не вдалося.

Різноманітний склад зброї було враховано для 16 похованих. Зброя супроводжувала шість чоловіків, одну жінку та статі дев'яти похованих невизначено (Додаток П, табл. 3). У чотирьох чоловічих похованнях набір озброєння складався з меча та вістер стріл, у кількості від одного і більше. У одному похованні було зафіксовано лише меч (Усть-Кам'янка 40). Одне чоловіче поховання супроводжували лише вістря стріл, кількість яких через корозію визначити не вдалося. Поряд з жінкою було знайдено сокиру (Додаток П, табл. 3).

Усть-Кам'янка 69/1. Парне поховання жінки та немовляти [Костенко 1993, с. 75]. У похованні виявлено різноманітне начиння (рис. 85). Майже зітлілі кістки немовля знаходились біля ліктя лівої руки жінки. Під ліктем цієї ж руки, у заглибленні, виявлено залізну клиноподібну сокиру (рис. 86). Дещо вище, біля плеча, знаходились фрагменти залізного ножа та довгий гранітний брусок.

Сокири у похованнях загальної вибірки зафіксовані не були. Автори розкопок припустили, що сокира була знаряддям праці [Костенко 1993, с. 111]. На користь цього припущення слугують знаряддя, які знаходились поряд — ніж

та точильний брусок. Однак, у безпосередній близькості знаходились і кістки немовляти.

Завершуючи огляд, не зайвим буде звернути увагу, на поховання зі зброєю, що мали очевидне жіноче начиння, але в яких не провадились антропологічні визначення. У 1984 році у Донецькій області була досліджена курганна група біля с. Чугуно-Крепінка. У одному з курганів, було виявлено сарматське, імовірно, жіноче поховання з дуже багатим та різноманітним начинням [Шепко 1997, с. 35; Моруженко 1989, с. 47—50]⁵. Датується серединою II ст. н.е. У правій руці похованої, поряд з дерев'яною чашею, знаходилась залізна сокира. Це втулчаста з одним лезом сокира, обух якої має вигляд шестоперу (рис. 87). Довжина її складала 25 см. Довжина леза — 7 см, ширина — 5,8 см. Сокира архаїчна, найскоріше, належить до передскіфського часу. Велика кількість різноманітних амулетів у похованні, дозволяє припускати, що сокира була амулетом.

У 1993 році В.І. Загоруйко було розкопано, імовірно, жіноче поховання біля села Писарівка⁶. У комплексі було знайдено бронзовий перстень для натягування тятиви у «монгольський спосіб» (рис. 88). У сарматському похованні таку річ знайдено вперше [Симоненко 2015, с. 104]. Перстень було знайдено серед амулетів, у зв'язку з чим можна припускати його ритуальну функцію як амулет. За давніми віруваннями, кільця та узи вважались оковами для демонів, що мали змогу захистити їх власників від дій злих сил [Чурсин 1927, с. 83—84]. Залізні перстені, за віруваннями кавказьких народів, оберігали також від хвороб [Чурсин 1929, с. 26].

Висновки

У I — середині II ст. н.е. на території Північного Причорномор'я жіночі поховання зі зброєю зустрічаються. Однак загальна вибірка, не зважаючи на представницьку кількість поховань, має декілька суттєвих недоліків. По-перше, практично третина комплексів була пограбована; по-друге, статеву належність

⁵ Матеріали комплексу не опубліковано. Розкопки С.Н. Санжарова.

⁶ Матеріали поховання не опубліковано.

майже половини скелетів визначити не вдалося. Крім того, порівняно з іншими регіонами, зброю поряд з померлими розміщували рідко. Так, з 188 скелетів зброю було зафіксовано лише для 36. Слід також відзначити, що на відміну від інших регіонів, де найбільш поширеним видом зброї були вістря стріл, на цій території переважали мечі.

Таким чином, цілком імовірно, що мала кількість жіночих поховань зі зброєю пояснюється перерахованими вище факторами. Посередньо, на користь цього припущення правлять комплекси зі зброєю, які досить упевнено визначаються як жіночі за складом начиння.

Слід відзначити також, що серед жіночих поховань, що мали зброю військових не було. Зброя в усіх комплексах була покладена вже з ритуальною функцією як амулет. У всіх випадках це були поодинокі архаїчні артефакти.

Так, сармати могли використовувати як обереги від хвороб та нещасть, а також для захисту від «пристріту» давні, що існували у побуті кілька століть, вістря стріл. На подібну функцію вказують численні амулети та обереги, що було зафіксовано поряд. Не виключено, що такий предмет міг мати загальне охоронне значення.

У жіночі поховання клали і персні для стрільби з лука, однак фіксуються вони у супроводі численних амулетів, що прямо вказує на їх ритуальну функцію. Кільця слугували «оковами від демонів» або могли захищати від хвороб.

Усі жіночі поховання, де була зафіксована зброя, мали багате начиння. Таким чином, можна припустити, що у сарматів, які мешкали у цей час на території Північного Причорномор'я, звичай використовувати зброю як амулет, зберігся переважно у багатих прошарках суспільства. Не виключено також, що залізні сокири могли використовуватись і у побуті. На це можуть вказувати зафіксовані поряд знаряддя праці, наприклад, ніж та точильний брусок.

Таким чином, звичай використання зброї при похованні сарматських жінок на території Північного Причорномор'я суттєво відрізняється від інших регіонів їхнього мешкання.

РОЗДІЛ 5

ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ У САРМАТІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ II—IV СТ. Н.Е.

У середині — другій половині II ст. н.е. на території від Зауралля до Паннонської рівнини поширюються пам'ятки пізньосарматської культури. У різних регіонах формування її обліку мало свою специфіку та свої відміни. Основними діагностичними ознаками при виокремленні пізньосарматської культури є особливості поховального обряду. Це — під курганні поховання під індивідуальним насипом, переважно у підбоях або вузьких та середніх прямокутних, а також овальних ямах. Поховані частіше за все знаходяться у витягнутому положенні на спині, рідше з зігнутими та піднятими до гори колінами, та орієнтовані головою на північ. Фіксується високий відсоток деформованих черепів. Типовим є відсутність кісток тварин у похованнях та знаходження посудин біля голови небіжчиків.

5.1. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Південного Приуралля другої половини II—IV ст. н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 114 поховань, що походили з сімох могильників (Додаток Р, табл. 1). П'ять комплексів виявились порушеними внаслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала 115 скелетів. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 113 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 46, жінок — 37, підлітків — три, дітей — п'ятеро та статі 22 похованих визначити не вдалося.

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 20 похованих. З них 14 чоловіків, одна жінка та статі

чотирьох похованих визначити не вдалося. Слід відзначити, малу кількість поховань зі зброєю.

Найчисленнішою категорією озброєння виявились мечі, вони супроводжували 13 похованих, кинджали п'ять. Вістря стріл, у порівнянні з попереднім часом, зустрічались рідко, вони були зафіксовані лише у п'яти комплексах. При цьому великих сагайдачних наборів не було взагалі, а найбільша їх кількість дорівнювала десяти екземплярам. Такі предмети як вістря списа та сокира зустрічались у поодиноких випадках. У одному комплексі були знайдені залишки захисного обладунку.

Лебедьовка. Другою половиною II—IV ст. н.е. датується 46 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 46 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 11, жінок — 18, підлітків — два, двоє дітей та стать 14 похованих визначено не було (рис. 89).

Різноманітний склад зброї було враховано для десяти похованих. Зброя супроводжувала сім чоловіків, одну жінку та стать двох померлих не визначили (Додаток Р, табл. 3). Набір озброєння у чотирьох чоловічих комплексах було представлено мечем. У трьох комплексах були парні клинки, у супроводі списів та вістер стріл. У жіночому похованні було знайдено сокиру (Додаток Р, табл. 3).

Лебедьовка Багрікова курган 2. Поховання жінки. Датується серединою III ст. н.е. Вік жінки невизначений. Померлу супроводжувало численне багате начиння. У південно-східній ніші, поряд з казанами, знаходилась залізна провушна сокира дуже доброї збереженості (рис. 90). Крім казанів, поряд з сокирою знаходились два великих дзвоника та ситечко зі срібла [Багриков 1968, с. 71].

Сокири у інших похованнях Лебедівського могильника і у загальній вибірці зафіксовані не були. Предмети, що знаходились поряд з сокирою, можуть вказувати, імовірно, на її господарське призначення.

Висновки

Пізньюсарматських пам'яток на території Південного Приуралля на теперішній час було відкрито небагато, близько 250 комплексів. Однак, вибірка виявилась представницькою. Слід відзначити, що суттєву частину вибірки склали поховання з двох могильників, що дозволило провести якісний порівняльний аналіз у рамках окремих кочових груп. До особливостей вибірки можна також віднести малу кількість поховань без визначення статі. Однак, суттєвим недоліком є мала кількість похованих, у яких було визначено вік. Крім того, порівняно з іншими регіонами, зброю поряд з померлими розміщали рідко. Так, з 113 скелетів зброю було зафіксовано лише для 19. Переважаючим видом озброєння були мечі.

Жіночих військових поховань зафіксовано не було. Сокира, знайдена у жіночому похованні кургану 2 могильника Лебедьовка Багрикова, мала, скоріш за все, господарське призначення. Цікаво відзначити, що як і раніше, сокири зустрічаються у багатих неординарних комплексах.

5.2. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Поволжя другої половини II—IV ст. н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 197 поховань, що походять з 24 могильників та одиночних курганів (Додаток С, табл. 1). 34 комплекси виявились порушеними внаслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала 202 скелети. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 200 померлих. Статєво-віковий склад: чоловіків — 105, жінок — 63, підлітків — два, дітей — вісім та статі 22 похованих визначити не вдалося.

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 53 похованих. З них 47 чоловіків, дві жінки та статі чотирьох померлих не визначено (рис. 91).

Мечі зафіксовано у 31 комплексі. Кинджали були знайдені біля 21 померлого. Вістря стріл були враховані лише для 12 комплексів, кількість їх

варіювала від одного до десяти екземплярів. У поодиноких випадках фіксувались накладки на лук та, можливо, бойової ножі.

Зброю було зафіксовано у двох жіночих похованнях, що увійшли до складу вибірки.

Бережновка. Другою половиною II—IV ст. н.е. датується 14 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 14 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — три, жінок — десять та стать одного похованого не визначено. Слід звернути увагу на високу смертність серед жінок. Усі поховання виявились закритими комплексами (рис. 92).

Різноманітний склад зброї було враховано для трьох похованих. Зброя супроводжувала одного чоловіка та двох жінок (Додаток С, табл. 3). Набір зброї у чоловічому похованні Бережновка II кургана 58 складався лише з меча. У жіночих похованнях були зафіксовані кинджал та бойовий ніж.

Бережновка II, курган 67. Основне підбійне поховання жінки. Вік померлої невизначений. Череп штучно деформований [Синицын 1960, с. 73]. Біля черепа знаходились залізний кинджал—ніж з кільцевим навершям, довжиною 0,35 м. та ще один ніж. Іншої зброї зафіксовано не було.

У Бережновському могильнику кинджал було зафіксовано лише у даному жіночому похованні, однак у загальній вибірці такий тип озброєння зустрічається. Так, було враховано 21 комплекс, з яких 19 чоловічі, один жіночий та стать одного похованого визначено не було. Тип кинджала знаходить аналогії у чоловічих комплексах та відповідає даному часу. Місце фіксації кинджалів у чоловічих похованнях загальної вибірки хаотичне, однак, більшість клинків знаходилась праворуч (рис. 93). Водночас, у чоловічому похованні Петруніно IV кургану 2, кинджал знаходився за головою похованого. Як і у жіночому комплексі, поряд було покладено залізний ніж, судячи за довжиною, бойовий [Сергацков 2000, с. 46]. Набір озброєння, що складався з одного кинджала, знаходить аналогії у 11 чоловічих комплексах загальної вибірки. Таким чином, за більшістю ознак, кинджал у даному жіночому

похованні відповідає бойовій зброї, хоча його місце фіксації є незвичним. Померлу також супроводжували глиняне прясельце, бронзові дзеркало, посудина, фібула та намисто. На дні підбою — сліди посипки крейдою.

Бережновка II, курган 73. Основне підбійне поховання жінки. Вік померлої невизначений. Череп штучно деформований [Синицын 1960, с. 76]. У головах знаходився залізний ніж з бронзовим руків'ям. Поряд з ножом знаходились кістки вівці.

Належність ножів до бойової зброї є дискусійною. Деякі дослідники вважають, що бойові ножі від господарських можна відрізнити за розмірами. У загальній чоловічій вибірці бойовий ніж було зафіксовано у похованні кургану 2 могильника Петруніно IV. Як і у жіночому комплексі, ніж знаходився за головою померлого. Однак, поряд знаходився кинджал. У жіночому комплексі ніж, хоча і неординарний, знаходився поряд з кістками вівці, що, скоріш за все, вказує на його побутове призначення. На користь даного припущення посередньо також слугує той факт, що набір озброєння, який складається лише з ножа, у чоловічих похованнях загальної вибірки не зафіксовано.

Поряд з померлою також поклали глиняний посуд, бронзове дзеркальце-підвіску, фібулу. На грудях та під нижньою щелепою виявлені скляні та сердолікові намистини, дві бронзові підвіски з вставними червоними альмандінами. На кисті руки - низка намистин від браслету та глиняне прясельце.

Висновки

З середини II по IV ст. н.е. на території Поволжя жіночі поховання, що мали зброю зустрічаються вкрай рідко. Усього було зафіксовано два комплекси.

Серед особливостей вибірки слід відзначити високий відсоток похованих з антропологічним визначенням статі. Однак, вік було визначено для порівняно незначної кількості померлих. Кидається у вічі висока смертність серед населення чоловічої статі. Похованих жінок практично удвічі менше. Спостерігається також порівняно мала кількість поховань, що мали зброю у

цілому. Так, з 200 індивідуальних наборів поховального начиння, зброю було зафіксовано лише для 53. Низький відсоток озброєних поховань спостерігається навіть для чоловічої вибірки. Таким чином, малу кількість зброї у жіночих похованнях можна пояснити тим, що звичай розміщення зброї під час поховального ритуалу у даній кочовій групі не був поширеним. Посередньо, на користь подібного припущення слугує також факт малої кількості поховань, що містять вістря стріл. А ті комплекси, у яких останні були знайдені, мали сагайдачний набір не більше ніж десять екземплярів. У більшості випадків знахідки вістер стріл були поодинокими. Переважаючим видом озброєння стають клинки.

Яскраво виражених жіночих військових поховань зафіксовано не було. Однак, у поодиноких випадках, судячи практично за усіма ознаками, жінки могли володіти кинджалами. Проте, порівняно з чоловічим населенням, жінки-воїни зустрічались вкрай рідко. Не зайвим буде відзначити, що у могильнику Бережновка жіночі поховання, що мали зброю у різній кількості, зустрічаються протягом усіх періодів сарматської культурно-історичної спільноти. При цьому, якщо у чоловіків воїном був кожний у співвідношенні 47 : 105 (44,7 %), то серед жіночого населення це співвідношення дорівнює 1 : 63 (1,5 %). З 24 могильників військового жіночого поховання було зафіксовано лише у одному випадку. Судячи за складом озброєння, жінки, як і більшість чоловіків, володіли зброєю ближнього бою.

У поодиноких жіночих комплексах зустрічаються неординарні, імовірно, бойові ножі. Однак, судячи за набором супутніх предметів, подібні екземпляри, імовірно, були поліфункціональними. Якщо керуватись складом озброєння, то жінка брала участь лише у ближньому бою. Можливо, кинджал використовувався винятково для захисту. Однак, слід відзначити, що дистанційне озброєння, а саме вістря стріл у похованнях зустрічаються, загалом, не часто.

Поховальне начиння було різноманітним, але у цілому, небагатим. Померла належала до рядового населення. У похованні було знайдено глиняне

прясельце, що не виключає, що за життя вона займалася і традиційно жіночими справами. Зафіксовані були у цьому комплексі і атрибути жіночого туалету — дзеркало та прикраси.

Як і більшість поховань Бережновського могильника цього часу, поховання жінки-воїна було єдиним у спорудженому для неї кургані. Що кардинально відрізняється від традицій попередніх періодів.

Таким чином, у даній кочовій групі під час поховання жінок зброя до складу поховального начиння включались вкрай рідко. Тут ми також більше не зустрічаємо випадків використання зброї у ритуальній функції, поширеної у попередній час.

5.3. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Подоння II—IV ст. н.е.

Характеристика джерел. Вибірку склали 125 поховань, що походять з 23 могильників та курганних груп (Додаток Т, табл. 1). 22 комплекси виявились порушеними в наслідок різноманітних причин. Загальна кількість похованих нараховувала 130 скелетів. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 126 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — 68, жінок — 36, дітей — вісім та стать 14 похованих визначити не вдалося (Додаток Т, табл. 2). Слід звернути увагу на високу смертність серед чоловічого населення та відсутність підліткових поховань (рис. 94).

Загальна характеристика озброєння. Індивідуальний склад зброї вдалося простежити для 42 похованих. З них 31 чоловік, шість жінок, одна дитина та стать чотирьох похованих не визначено.

Мечі супроводжували 23 скелети, кинджали — 21. Вістря стріл були зафіксовані лише у десяти комплексах. Сагайдачний набір стріл у не пограбованих комплексах становить від 1 до 22 екземплярів. Інша зброя зустрічається у поодиноких випадках.

Різнманітний склад зброї було зафіксовано у шести жіночих комплексах (Додаток Т, табл. 3).

Курганний могильник Валовий I. Серединою II—IV ст. н.е. датується шість поховань могильника. Слід відзначити, що три з них було пограбовано ще у давнину. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для п'ятих померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — два, дві жінки та стать одного похованого визначено не було (Додаток Т, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для трьох померлих. Зброя супроводжувала одного чоловіка, одну жінку та стать одного померлого визначено не було. Набір озброєння у чоловічому комплексі Валовий I, 25/1 складався з двох залізних кинджалів, довгого залізного меча, залізної сокири поганої збереженості та, можливо, ще однієї сокири. У жіночому похованні знайдено лише сокиру.

Валовий I, 9/1. Поховання молоді жінки зі штучно деформованим черепом [Безуглов 2009, с. 24]. Біля лівого плеча померлої, лезом на схід, лежала сильно пошкоджена залізна сокира (рис. 95). Іншої зброї зафіксовано не було (Додаток Т, табл. 3; Рис. 96).

Залізні сокири, можливо, дві, були зафіксовані лише у чоловічому похованні Валовий I, 25/1 (рис. 97). Одна з них, знаходилась поряд з мечем та кинджалами і, судячи за своїм місцем знаходження, була бойовою, тоді як інша мала господарське призначення [Безуглов 2009, с. 48].

Таким чином, проведений аналіз показав, що сокира з жіночого поховання, скоріш за все, не була бойовою. На користь цього припущення вказує декілька фактів. По-перше, набір озброєння у багатому чоловічому похованні з сокирами виявився набагато різноманітнішим. По-друге, місце фіксації сокир у чоловічому комплексі не співпадає з розташуванням сокири у жіночому похованні. По-третє, рідкість подібного виду озброєння, як і у загальній вибірці, так і у сарматській культурно-історичній спільноті у цілому.

Курганний могильник Височино. Серединою II—IV ст. н.е. датується 17 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 18 померлих. Статеві-віковий склад: чоловіків — шість, жінок — п'ять, дітей — троє та стать чотирьох похованих визначено не було (рис. 98).

Слід відзначити, що усі поховальні комплекси збереглись у цілісному стані (Додаток Т, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для восьми похованих. Зброя супроводжувала п'ятьох чоловіків, одну жінку, одну дитину та стать одного похованого визначено не було (Додаток Т, табл. 3). Набір озброєння у більшості чоловічих комплексів представлено клинком — мечем або кинджалом. У похованні Височино V, 61 меч супроводжувався вістрями стріл, кількість яких невідома. Чоловіка з поховання Височино IV, 1/1 супроводжували два кинджали. Слід відзначити чоловіче поховання Височино I, 10 у якому померлому зі зброї поклали меч та два кинджали. У жіночому похованні було знайдено лише залізний клевець.

Височино V, 18/1. Поховання жінки 25—30 років. Череп мав яскраво виражену штучну деформацію [Беспалый 2000, с. 156]. Поряд з кільцями з бронзи, залізним ножом, червонолаковою мискою та вазою, на північний схід від скелета знаходився залізний клевець (рис. 99, 100). Останній розташовувався поряд з кільцем, лезом на схід, руків'ям на північ. Довжина — 17,5 см, ширина леза — 4,5 см. Подібний вид озброєння не знаходить аналогій як у могильнику Височино, так і у загальній вибірці у цілому. Відсутність можливостей для порівняльного аналізу залишає інтерпретацію семантики цього предмета під питанням.

Іншої зброї у даному похованні не було, однак слід відзначити золоту підвіску, яка входила до складу намиста. Вона являла собою мініатюрний лук з накладеною стрілою. Петелька для підвішування була розташована у місці оперіння стріли. На місцях кріплення тятиви були округлі пастові вставки блакитного кольору. Довжина підвіски — 2,4 см (рис. 101). Не виключено, що предмети подібного виду були пізньою реплікою амулетів зі зброї.

Курганний могильник Кіровський. Серединою II—IV ст. н.е. датується 11 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 11 скелетів. Статеві-віковий склад: сім чоловіків та чотири жінки (Додаток Т, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для п'яťох похованих. Зброя супроводжувала чотирьох чоловіків та одну жінку (Додаток Т, табл. 3). Озброєння у більшості чоловічих комплексів складалося з кинджалу. Лише поряд з чоловіком з поховання Кіровський І, 1/2, крім кинджалу, помістили 22 вістря стріли. Набір озброєння у жіночому похованні суттєво відрізнявся, він складався з кинджалу, двох вістер дротиків, восьми вістер стріл та трьох, імовірно, бойових ножів.

Кинджали супроводжували п'яťох похованих Кіровського могильника. З них четверо чоловіків та одну жінку. У чоловічих похованнях кинджали були покладені вздовж правого стегна, у жіночому похованні клинок знаходився у тому ж місці.

Вістря стріл супроводжували дев'ять похованих з загальної вибірки. З них п'ять чоловіків, три жінки та стать одного похованого визначити не вдалося. Як у жіночих, так і у чоловічих комплексах залізнi вістря черешкові, трилопатеві. У закритих чоловічих комплексах вони були покладені ліворуч, вздовж ноги або у ногах небіжчика (рис. 102).

Вістря дротиків були знайдені лише у даному жіночому похованні. До рідкісної категорії начиння належать і бойові ножі. Усього було враховано три комплекси, в яких останні були зафіксовані. З них два жіночих та одне чоловіче. У чоловічому похованні Кіровський І, 1/2 залізний ніж лежав поряд з мечем, паралельно йому, вздовж правого стегна. Довжина ножа — 15,7 см [Ильюков 2000, с. 102]. У жіночому похованні ніж знаходився також поряд з кинджалом, паралельно йому, вздовж правого стегна. Ножі за типом, у цілому, схожі.

Кіровський ІІІ, 1/2. Поховання жінки 35—40 років. Стать небіжчика визначено невпевнено [Ильюков 2000, с. 107]. Біля правого стегна було виявлено короткий залізний кинджал, довжиною 20,5 см (рис. 103). Кинджал за всіма ознаками відповідає бойовим клинкам з військових чоловічих поховань Кіровського могильника.

Поряд з кинджалом, паралельно йому, розташовувався залізний ніж (рис. 103). Як і кинджал, ніж повністю відповідає бойовим екземплярам з чоловічого поховання. Крім даного екземпляру, на північ від стоп небіжчика були виявлені ще два складених разом довгих залізних ножа з вузькими прямими лезами (рис. 103). Як вже зазначалося, бойові ножі є рідкістю у загальній вибірці. Однак, така ситуація може бути пов'язана з тим, що відрізнити господарські ножі від бойових не завжди можливо. Проте, автор вважає можливим керуватися декількома факторами. По-перше, велике значення мають суптні артефакти. Як правило, кістки тварин (заупокійна їжа) супроводжуються невеликими залізними екземплярами, що зумовлює їх побутове призначення. До бойових ножів з великою упевненістю можна віднести ті екземпляри, які знаходяться поряд з іншою зброєю. Важливим критерієм є також довжина клинка. Зазвичай, до бойових відносять екземпляри довжина клинків яких більше 10 см.

Безпосередньо поряд з парними ножами іншої зброї зафіксовано не було. Однак їх зовнішній вигляд, довжина та парність, вказують на їх бойовий характер. Таким чином, разом з ножем, що знаходився поряд з кинджалом, у поховання помістили три бойових ножа.

Біля лівої гомілкової кістки та у заповненні ями над кістками ніг було виявлено вісім залізних черешкових вістер стріл. За типом та місцем фіксації вони повністю відповідають військовим чоловічим похованням з загальної вибірки (рис. 103).

На північний схід від стоп знаходились фрагменти двох залізних втульчастих вістер дротиків з овальним у перетині вузьким пером. Як вже відзначалось, крім даного поховання, дротики у загальній вибірці зафіксовані не були, що робить неможливим порівняльний аналіз. Однак, більшість предметів з набору озброєння, знайденого у жіночому похованні Кіровський III, 1/2, за усіма ознаками відповідають бойовій зброї.

Однак, слід пам'ятати, що стать небіжчиці визначено як жіночу невпевнено. Крім зброї поряд з померлою знаходилась фібула, глек, залізні пряжки, бронзові обойми, фрагменти вудил, фаларів, псаліїв, вісім залізних

намистин з вузди та точильний брусок (рис. 103). Таким чином, предметів, які упевнено можна віднести до жіночого начиння, не виявлено. Не виключено, що тут має місце помилка антрополога.

Курганний могильник Московський. Серединою II—IV ст. н.е. датується 27 поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для 29 скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків — 19, жінок — шість, дітей — три та стать одного небіжчика визначено не було (рис. 104). Слід відзначити високу смертність серед чоловіків та відсутність підліткових поховань (Додаток Т, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для восьми похованих. Зброя супроводжувала сім чоловіків та одну жінку (Додаток Т, табл. 3). Набір озброєння у більшості чоловічих комплексів не відрізняється різноманітністю та представлено мечем. Слід відзначити лише поховання Московський I, 10/1 де поряд з небіжчиком поклали меч та кинджал. У жіночому похованні було зафіксовано лише кинджал.

Кинджали супроводжували 20 похованих з загальної вибірки. З них 13 чоловіків, три жінки, одна дитина та стать трьох небіжчиків визначено не було. Слід відзначити, що у чотирьох комплексах був зафіксований парний набір кинджалів. У чоловічих комплексах, там, де це вдалося встановити, кинджали знаходились біля правого стегна. На жаль, через погану збереженість більшості екземплярів, типологічні особливості клинків визначити не вдалося.

Московський II, 2/1. Поховання жінки 20—25 років [Мошкова 2009, с. 61]. Праворуч від похованої знайдено залізний кинджал. Клинок знаходився у тому ж місці, де була покладена аналогічна зброя в інших військових чоловічих похованнях загальної вибірки. Тип кинджалу невідомий. Набір озброєння, що складався з одного кинджала, нерідко зустрічається у чоловічих похованнях загальної вибірки (Додаток Т, табл. 3). Таким чином, кинджал з жіночого поховання слід визнати бойовим.

Крім кинджала, поряд з померлою було знайдено глиняний посуд, залізну пряжку, ніж та предмети кінської зброї. Типово жіночого начиння зафіксовано не було.

Нагавський. Другою половиною II — першою половиною III ст. н.е. датується два поховання могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для двох скелетів жіночої статі (Додаток Т, табл. 3).

Нагавський II, 11. Підбійне поховання жінки 45 років. Череп похованої мав сліди штучної деформації [Мыськов 1994, с. 179]. У заповненні вхідної ями знайдено залізне трилопатеve вістря стріли (рис. 105). Тип вістря знаходить численні аналогії у загальній вибірці. Однак, його місце фіксації не є типовим для військових поховань. Семантична інтерпретація цього предмета, таким чином залишається під питанням.

Біля лівого плеча похованої знайдено залишки дерев'яної квадратної шкатулки. Поряд зі шкатулкою лежав залізний кинджал з кістяним набірним руків'ям, обгорнутим тонкою фольгою з золота. Руків'я мало грибоподібне навершя, у якому зверху було просвердлено отвір, а навколо нього вирізана восьмипелюсткова розетка (рис. 106). На думку авторів розкопок, незвичайний для сарматського кола технологічний прийом виготовлення руків'я дозволяє віднести цей екземпляр до числа рідкісних знахідок. Близька аналогія йому відома лише у жіночому похованні кургану 10 Кобяковського могильника [Мыськов 1994, с. 186]. Цілком очевидно, що даний клинок є парадним екземпляром, елементом престижу. Який, мабуть було покладено для підкреслення високого статусу небіжчиці. Поховання у цілому, містило багатий та різноманітний інвентар [Мыськов 1994, с. 179].

Курганний могильник Подгорненський. Серединою II—IV ст. н.е. датується п'ять поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для п'яти скелетів. Статеві-віковий склад: чоловіків три, одна жінка та стать одного похованого визначено не було.

Різноманітний склад зброї було враховано для двох похованих. Зброя супроводжувала чоловіка та жінку (Додаток Т, табл. 3). Набір озброєння у чоловічому похованні Подгорненський IV, 4 складався з меча.

Подгорненський IV, 34. Поховання жінки 30—35 років. Матеріали могильника не опубліковані [Мошкова 2009, с. 43]. У заповненні могили знаходився залізний меч. Праворуч від скелета поклали залізний бойовий ніж. Крім того, у заповненні були зафіксовані 18 залізних черешкових вістер стріл та кістяні обкладки лука. На жаль, обмеженість публікації у закодованому стані суттєво зменшує можливості необхідного аналізу. Відсутня інформація про типологічні особливості зброї. Проте, можна упевнено говорити, що набір озброєння у даному жіночому похованні, порівняно з чоловічим, був набагато заможнішим. Фрагменти лука, крім цього випадку, у загальній вибірці були зафіксовані у чоловічому комплексі Кобяково 5, що містив схожий набір озброєння [Гугуев 1990, с. 164—176]. Слід також відзначити нетрадиційний для даного часу, доволі таки великий набір вістер стріл. Більша кількість їх була зафіксована лише у чоловічому похованні Кіровський I, 1/2 — 22 екземпляри. Крім описаних предметів, поряд з жінкою було знайдено кістки вівці та великої рогатої худоби, чотири глиняних посудини, кінську вузду, нагайку та шило. У той же час, викликає певну настороженість абсолютна відсутність серед складу поховального начиння даного комплексу типово жіночих речей.

Висновки

У Подонні серед матеріалів цього часу, військовими були визнані три жіночих поховання з 36, що складає 8,3 % від усього жіночого населення, що потрапило у вибірку. Та 7,1 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 68 чоловіків воїнами були 31, що складає 45,5 %.

З 23 могильників військові жіночі поховання було зафіксовано лише у трьох. При цьому, у одному могильнику таких поховань могло бути не більше одного.

Вік смерті померлих складав від 20 до 40 років, що відповідає попереднім періодам.

Цікаво відзначити, що набір озброєння у двох жіночих похованнях з трьох (Кіровський III, 1/2; Подгорненський IV, 34), виявився набагато заможнішим та різноманітнішим ніж у чоловічих комплексах. На відміну від більшості чоловіків, поряд з якими були зафіксовані лише клинки, жінки застосовували зброю як ближнього, так і дальнього бою. Крім того, у жіночих похованнях були зафіксовані такі рідкісні категорії озброєння як лук та дротики. Складається враження, що, якщо жінки брали участь у військових діях, то це були висококласні професійні воїни, що володіли різними видами озброєння, у тому числі і рідкісними для сарматської культурно-історичної спільноти. Однак, подібні особливості зафіксовані не в усіх комплексах. У жіночому похованні 2/1 могильника Московський II поряд з померлою було знайдено лише клинок, як і у всіх чоловічих комплексах. Тобто жінка не виокремлювалась якою-небудь особливою спеціалізацією. Таким чином, ситуація могла бути різною.

Усі могили мали рядове поховальне начиння. Слід відзначити присутність у всіх комплексах кінської вузди, що рідко фіксувалося у попередній час. Зі знарядь праці були знайдені шило (Подгорненський IV, 34) та точильний брусок (Кіровський III, 1/2). Традиційно жіночих прикрас зафіксовано не було, як і предметів жіночого туалету. Настільки яскрава чоловіча направленість поховального начиння, не виключено, може свідчити про помилку антрополога у визначенні статі похованих. На користь даного припущення служить також невпевнене визначення антрополога статі небіжчика як жіночу, з яскравого військового поховання 1/2 могильника Кіровський III.

Усі поховання, на відміну від попереднього часу, були основними та єдиними у курганах.

Зустрічались і жіночі поховання, в яких зброю поклали вже з ритуальною функцією. У такій якості могли виступати сокири, клевці або парадні кинджали. Усі поховання цього ряду мали багате та різноманітне начиння.

5.4. Жіночі поховання зі зброєю у сарматів Північного Причорномор'я II—IV ст. н.е.

Характеристика джерел. На території України та Молдови на теперішній час було відкрито близько 300 поховань цього часу. Матеріали багатьох комплексів не опубліковано. А у більшості поховань, інформація про які доступна, антропологічні визначення статі похованих не проводились. У результаті вищезазначених обставин вибірка склала 39 комплексів, що не є достатнім (Додаток У, табл. 1). Однак з 14 жіночих поховань у одному була зафіксована зброя (Додаток У, табл. 3).

Грунтовий могильник Нові Бедражі. Другою половиною II — першою половиною III ст. н.е. датується сім поховань могильника. Індивідуальний склад поховального начиння вдалося визначити для семи небіжчиків. Статевіковий склад: чоловіків — п'ять, жінка одна та стать одного похованого визначено не було (Додаток У, табл. 3).

Різноманітний склад зброї було враховано для восьми померлих. Набір озброєння у чоловічих комплексах зазвичай був представлений кинджалом. Виняток складає лише чоловіче поховання Нові Бедражі 7, у якому поряд з померлим поклали, крім кинджалу, довгий залізний меч. У жіночому комплексі було знайдено лише кинджал.

Усі кинджали, що збереглися, мали кільцеве навершя. Такий тип є традиційно сарматським. З'являється ще у I ст. до н.е., та продовжує застосовуватись у I — першій половині II ст. н.е. Однак на заході Сарматії окремі екземпляри доживають до III ст. н.е. [Курчатов 1995, с. 121]. У всіх чоловічих комплексах кинджали розташовувались вздовж правого стегна.

Нові Бедражі поховання 6. Скелет жінки 35—40 років було зруйновано у давнину. У заповненні поховання були знайдені дрібні фрагменти кинджала або меча [Курчатов 1995, с. 117]. Інших предметів поховального начиння зафіксовано не було. Стан пограбованого поховання змушує виключити даний

комплекс з подальшого аналізу. Погана збереженість антропологічного матеріалу, не виключає помилки у визначенні статі похованого.

Таким чином, для території Північного Причорномор'я цього періоду пропонувати певні висновки уявляється передчасним. У доступній на сьогодні інформації можна знайти лише деякі натяки на те, що у жіночих похованнях могла бути зброя. Зважаючи на те, що усі поховання могильника Нові Бедражі були доволі схожі між собою та являлись військовими, не виключено, що таким міг бути і жіночий комплекс.

РОЗДІЛ 6

ЗБРОЯ У ЖІНОЧИХ ПОХОВАННЯХ САРМАТІВ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Звичайно зброя, що епізодично зустрічається у жіночих похованнях сарматів, не здатна повністю висвітлити усі сфери життя жінки. Накладається тут і специфіка самого археологічного джерела як такого. Але деякі особливості при всебічному розгляді, та завдяки досить великій кількості матеріалу, у порівнянні з етнологічними відомостями, цілком можна простежити. У результаті застосування розробленої автором методики, жіночі поховання із зброєю у сарматів, вдалося упевнено розділити на утилітарну функцію та ритуальну.

6.1. Утилітарна функція - військові поховання

Суспільство кочовиків, як, звичайно, і будь-яке інше, мало багатозарову складову. На життя і побут кожного окремого індивіда впливали численні чинники. Соціальний статус залежав від загального політичного тла, екології, гендерної та вікової належності, майнового становища і, звичайно, особистих якостей самої людини.

На сьогодні, існування явища жінка-воїн, як, безпосередньо у сарматів, так і в інших кочових суспільствах, майже ні у кого не викликає сумнівів. Але, залишається відкритим питання, які чинники змушували деяких жінок братися за зброю?

Багато хто з дослідників, торкаючись цього аспекту, погоджувались з популярною і на сьогодні версією, що жінки ставали воїнами через відсутність більшості чоловіків, які були зайняті у далеких походах і, як наслідок, часто гинули. У результаті цього жінки змушені були братися за зброю заради

захисту своєї родини та майна. На мою думку, робити цю схему універсальною нема серйозних підстав. Головним протиріччям тут є змішаний, у гендерному сенсі, характер більшості могильників. За рідкісним винятком, статеві-віковий склад відповідав усьому населенню, а не окремим групам. Гендерна ситуація того чи іншого могильника, у більшості випадків, не показує яскравих перекосів. Крім того, важко уявити, що чоловіче населення кочовиків повністю залишало без захисту своє майно та родину. Не підтверджують цю версію і етнологічні паралелі.

Проведене дослідження виявило, що ситуація була набагато глибшою. Масовий, але ретельно обраний матеріал, що базувався на антропологічному визначенні статі похованих, дозволив побачити непомітні раніше особливості.

Жінки-воїни, у переважній більшості, походили з родин, в яких кількість членів була, порівняно, великою. Відомості етнологічного характеру показують, що чисельність родини у кочовиків, як правило, невелика, а сама родина зазвичай не включала дорослих представників більше ніж двох поколінь. У більшості кочових суспільств переважали нуклеарні родини, які складались з чоловіка, дружини, їх неодружених синів та незаміжніх доньок [Хазанов 2002, с. 227].

Особливістю родини кочовиків є те, що найчастіше, вона співпадала з окремим господарством, яке було засобом існування усього колективу. На майновий стан кожної окремої родини могло впливати багато негативних чинників: набіги ворогів, кліматичні пульсації різної тривалості, масові епізоотії або загибель худоби у результаті стихійних лих, жорстокий джунт, та багато чого іншого. Заможна родина за короткий час могла втратити усе своє майно. Наприклад, кочовикам Золотої Орди у роки стихійних негод для сплати податків іноді доводилось продавати у рабство власних дітей. Подібні звичаї відомі для багатьох кочових суспільств [Хазанов 2002, с. 382].

Порушення балансу, змушувало кочовиків шукати допоміжні засоби існування, іноді навіть досить нетрадиційні. У номадів, рано чи пізно, відбувався розподіл родини, зазвичай у кожному наступному поколінні. Кожна

нова ланка потребувала власних засобів існування. «Перенаселення» родини у кочовому суспільстві, на відміну від аграрного, було негативним явищем. Адже господарство кочовиків, у цілому, потребувало меншої кількості робочих рук. Імовірно, додаткову дію на ці відміни здійснювала також специфіка худоби як майна, яке не потребувало капітальних вкладень та довготривалих інтенсивних трудових затрат [Хазанов 2002, с. 231].

Окремі випадки «перенаселення» родини, наприклад, через велику кількість дітей, у сарматів цілком могли зустрічатися. Як варіант негативного гендерного становища можна навести випадки, коли у родині народжувались одні дівчата. Саме подібні явища могли змушувати кочовиків шукати варіанти виходу зі скрутного становища. І як один з них, залучення жінок з самого дитинства до військової справи.

Одним з головних доказів на користь запропонованої теорії є спостереження того, що кургани з похованнями жінок-воїнів містили найбільшу у могильнику кількість поховань того ж часу. У кожному окремому випадку така особливість, як правило, простежувалась досить яскраво. Крім того, у переважній більшості, і могильники з подібними похованнями містили значно більшу кількість синхронних поховань. Так, у середньому, могильники, що містили військові жіночі поховання, нараховують близько 52 поховань. Тоді як могильники, де такі комплекси відсутні, як правило, містили не більше 10 синхронних комплексів. Подібна ж ситуація спостерігається і стосовно курганів. Середня кількість поховань у курганах з військовими жіночими похованнями дорівнює сім комплексів. А курганів, де такі комплекси відсутні – не більше трьох. Але трапляються і винятки.

Однак, слід відмітити, що далеко не усі кургани з такою характеристикою у своєму складі мали жіноче військове поховання. Крім того, зі зміною базового кочового населення, і, відповідно, поховального обряду, ситуація стосовно даного аспекту, могла докорінно змінюватись. Подібна тенденція спостерігається з рубежу н.е., а у Подонні і раніше. Кургани зі значною кількістю синхронних поховань, серед яких присутні жіночі військові, більше

не фіксуються. У більшості випадків це поодинокі поховання в окремих курганах. Втім, в цей час кургани з такою характеристикою є рідкістю і для звичайних ситуацій.

По-друге, для усіх періодів сарматської історії, досить чітко простежується загальна тенденція — залучались до бойових дій винятково кочівниці з середніх і, у більшій мірі, рядових — бідних прошарків суспільства. Це яскраво простежується за поховальним начинням та обрядом. Відрізняються такі комплекси від основної маси, як правило, лише присутністю зброї. Поховань, які можна визнати аристократичними або царськими, у цій категорії зафіксовано не було. Вочевидь, матеріальний достаток войовничих кочівниць залежав від загального становища їх роду. У деяких курганных групах жіночі військові поховання відрізнялись, навіть, помітно більшою бідністю, порівняно з переважним числом не мілітаризованих комплексів. Участь у бойових діях, судячи з усього, не дозволяла жінкам суттєво покращити своє матеріальне становище. На прикладі рядових монгольських кочовиків відомо, що на їх становищі відбивались тяготи військової та гарнізонної служби, які вводили їх у тяжкі витрати. Нерідко доходи військових не могли покрити їх витрати. Але, все ж таки, військова направленість того чи іншого члена родини дозволяла виправдати його існування у загальному механізмі кочового побуту [Хазанов 2002, с. 387].

Таким чином, до військової справи могли залучати жінок з родин, що мали скрутне майнове становище, яке було викликане «перенаселенням». Але, не можна виключати, що існували і інші чинники, які могли добровільно або примусово, змушувати деяких жінок (або їх родину) робити вибір на користь військової служби.

Наприклад, особливості кочового господарства зумовлювали порівняно більшу міру свободи для жінок. Особливо яскраво це простежувалось на тлі супутніх аграрних суспільств, що і викликало значний інтерес давніх авторів до цього явища. Нема підстав виключати, що деякі дівчата могли самотійно

обирати шлях воїна і це цілком дозволялося оточуючим суспільством. Але у прошарках знаті подібний звичай не вітався.

Варто також брати до уваги особливості військової справи сарматів. Адже основним родом військ у них була легкоозброєна кіннота. Головними факторами успіху був швидкий, раптовий напад та такий же швидкий відхід. При такій тактиці жінки могли цілком вправно воювати на рівні з чоловіками, адже це не потребувало значної фізичної сили, а лише досвіду та вправності. Військо кочовиків, таким чином, ставало чисельнішим та сильнішим.

На користь прямої участі у військових зіткненнях скіфських та сарматських жінок висловлюються і антропологи. На базі аналізу антропологічних колекцій з Середнього Дону М.В. Добровольська припустила, що «амазонками» були жінки з гормональними порушеннями — «мужоподібні». Однак, незначна кількість таких випадків припускає, що лише невелика частина жінок могла бути залучена до військових дій [Добровольская 2009, с. 181].

Надають деяку цікаву інформацію і писемні джерела. Варто зазначити, що до сарматського часу належить лише свідoctво Помпонія Мели, яке датується I ст. до н.е. Усі інші твори є лише майже дослівною компіляцією Геродота і не додають до «батька історії» нічого нового. Тобто відносяться до часів, що задовго передували утворенню сарматської культурно-історичної спільноти.

Зі свідoctва Помпонія Мели відомо, що жінки іксаматів займаються тими ж справами, що і чоловіки, і, навіть, не звільняються від військової служби. Давній автор також зауважував, що чоловіки служать у піхоті і під час бою кидають стріли, а жінки вступають у кінні сутички і б'ються не залізною зброєю, а накидають на ворогів аркани і умертвляють їх затягуванням. Археологічний матеріал засвідчує, що такий розподіл є занадто умовним. Адже, у більшості випадків жінки володіли тією ж зброєю, що і чоловіки. Втім, дійсно є могильники, у яких в жіночих похованнях фіксуються лише лук та стріли, а у чоловічих, переважно, мечі та кинджали, тоді як стріли не завжди.

У ранніх сарматів II—I ст. до н.е. доля жінок серед усіх військових поховань становить від 2 % (Південне Приуралля) до 4,7 % (Подоння). Хоча мілітаризація чоловічого населення значно зростає – від 70 % (Поволжя) до 78,3 % (Подоння). Отже не проглядається традиційна думка, що у випадку погіршення військової ситуації, жінкам частіше доводилось братися за зброю. Як і раніше, це було епізодичне явище, яке носило скоріш індивідуальний характер. Після рубежу н.е. нечисленні жіночі військові поховання фіксуються лише у сарматів Поволжя (4,6 %) та Подоння (2,3 %). Однак, відсутність інформації по двом іншим регіонам пов'язана, імовірно, з об'єктивними недоліками певної вибірки. З середини II по IV ст. н.е. спостерігається деякий сплеск серед пам'яток Подоння — 7,1 %. Слід відзначити, що такий високий відсоток було отримано серед невеликої кількості жіночих поховань з загальної вибірки (усього 36). При цьому загальне тло мілітаризації чоловічих комплексів, порівняно з попереднім періодом, значно зменшується. Але, згідно антропологічним даним, показник травматизму у пізніх сарматів становить 70 %. Тому номади цього часу бачаться агресивною та войовничою групою [Добровольская 2009, с. 181]. По інших регіонах ці показники невисокі, або, не зважаючи на повноцінність вибірки, не фіксуються взагалі.

Жіночі військові поховання у сарматів фіксуються лише у невеликій кількості могильників, що потрапили до вибірки. Даний факт свідчить про те, що участь жінок у військових діях залежала від традицій, прийнятих у кожному окремому роді. У більшості родових груп подібний звичай не зустрічається. У середньому, з 20 могильників, поховання такого роду фіксуються у двох. Цілком імовірно, що в окремих родах залучення жінок до військової справи ставало традиційним засобом існування, яке передавалось від покоління до покоління. Поступово подібна практика ставала для них звичною, що дозволяло залучати до військових дій більшу кількість жінок. Не виключено, що навіть при відсутності тих негативних явищ, що обговорювались вище, родини могли робити такий вибір. Проте, подібні випадки поодинокі. Певним доказом на користь цього припущення також є спостереження того, що якщо у могильнику

фіксувались поховання жінок-воїнів, у переважній більшості вони продовжували фіксуватись тут і у пізніший хронологічний період.

Простежена ситуація не викликає подиву і цілком може бути пояснена поліетнічністю ранніх кочовиків. Адже формування культури ранніх сарматів було процесом винятково складним. Судячи за даними археології та антропології, у ньому взяли участь групи лісостепового та степового населення Південного Зауралля, степової та лісостепової Башкирії, групи кочовиків, що мали походження з Середньої Азії і Казахстану та скіфський елемент. Тут варто зазначити, що в старожитностях Зауралля, котрі у період VII ст. до н.е. — IV ст. н.е. належали саргатській культурі, жіночі поховання зі зброєю зустрічаються [Берсенева 2011, с. 72—79]. Але вони досі погано датовані. Крім того, кількість подібних поховань на сьогодні є занадто малою, щоб вважати, що звичай участі жінок у війні сармати наслідували саме з цих територій.

Таким чином, культура ранніх сарматів — це сплав різнорідних етнокультурних формацій, що мали різне територіальне та генетичне походження. У кожному окремому роді продовжували існувати звичаї, притаманні їх прашурам, що і зумовило деякі відмінності у поховальному обряді. Подібні тенденції спостерігаються і під час панування кочового населення середньосарматської та пізньосарматської культур.

Втім, більшість жінок, навіть з родів, які не могли забезпечити усіх своїх членів засобами існування, займались звичними для їх статі справами. У межах одного покоління воїном могла стати лише одна дівчина. Адже навіть у тих родових групах, де подібний звичай було зафіксовано, він не був масовим. У більшості могильників враховувалось не більше одного жіночого поховання, визнаного військовим. Тобто більшість кочових спільнот неохоче порушували звичаї гендерного характеру.

Не виключено, що якщо для дівчини з дитинства обирали долю воїна, то займалась вона цим протягом усього життя. На жаль, відсутність можливості визначення статі у дітей не дозволяє вирізнити поховання дівчат з військовою

спрямованістю. Втім, варто відмітити, що дитячі поховання із зброєю у сарматській культурно-історичній спільноті зустрічаються досить рідко.

Вік смерті померлих показує, що брати участь у бойових діях могли жінки з 17 років аж до зрілого віку — 45 і більше. При цьому кількість вікових жінок значно перевищує кількість юних жінок-воїнів. Подібні спостереження добре ілюструють відсутність будь-яких вікових обмежень. Жінки, що брали участь у бойових діях, могли робити це протягом усього життя, аж до старості. При цьому у багатьох спостерігаються вікові ревматичні зміни. Усі ці відомості суперечать поширеній думці, яка базувалась переважно на писемних джерелах, що воїнами могли бути лише молоді дівчата до заміжжя.

Археологічний матеріал не показує також, що шлях воїна закривав для жінки інші сторони життя, притаманні їхньої гендерній належності. Сарматські жінки-воїни могли виходити заміж та народжувати дітей. На користь цього свідчать численні поховання войовничих кочівниць з дітьми різного віку. А також парні поховання чоловіків та жінок. Вочевидь, участь сарматських жінок у бойових діях аж ніяк не обмежувало їхньої самореалізації як дружини та матері.

В останній час в працях багатьох дослідників робиться припущення наявності у давніх кочових суспільствах євразійських степів «жіночих військових ініціацій» та «жіночих молодіжних військових загонів ініціацій», поховання яких і містять зброю [Луцько 1991, с. 60; Гуляев 2000, с. 47; Гутнов 2000]. Відповіддю на це питання, на мою думку, міг слугувати лише археологічний матеріал та етнографічні паралелі. Але, у рамках окремих могильників, не спостерігається якихось особливостей, що до локалізації поховань жінок-воїнів. Нема також окремих курганів, де були б поховані лише жінки-воїни. Останніх ховали у курганах разом з іншими членами колективу, як жіночої, так і чоловічої статі. Не виокремлювались, у рамках окремих могильників, ці поховання і у плані локалізації.

Починаючи з II—I ст. до н.е. і аж до IV ст. н.е., традиційно жіночі знаряддя праці у похованнях войовничих кочівниць фіксуються рідко або ж їх

не знаходять взагалі. Тоді як у паралельних жіночих комплексах мирного характеру такі речі присутні. Стверджувати з чим це пов'язано, поки що важко.

Типові для жінок прикраси у сарматських військових похованнях практично не фіксуються. Тоді як у паралельних неозброєних жіночих комплексах прикраси продовжують існувати. Звичайно, можна припустити, що суворим жінкам-воїнам не були потрібні жіночі дрібниці. Однак, не можна виключати і помилки антропологів. На думку приходить яскравий приклад, що трапився з пазирикською принцесою-воїном з могильнику Ак-Алаха I кургану 1. Після проведення антропологічного дослідження статі небіжчика було визначено як жіночу, і це набуло великого резонансу, адже біля покійної знайшли повний набір озброєння [Польсмак 2001, с. 56; 275]. Одним з головних маркерів для антропологів була морфологія стегнових кісток. Але при цьому стегнові кістки «амазонки» повністю не збирались — вони були пошкодженими. За 25 років було здійснено аналіз ДНК, під час якого було виявлено, що це молодий хлопець [Пилипенко 2015, с. 146—152]. Подібна ситуація цілком може мати місце і у деяких сарматських комплексах. Особливо, коли мова йде про індивідів юного віку.

Стосовно військової справи, то у рамках окремих родових груп, судячи за набором озброєння, у жінок могла спостерігатись деяка специфіка. У низці могильників поховані жінки були лише лучницями, хоча у більшості чоловічих комплексів набір озброєння був різноманітнішим. Не виключено, що фізично більш слабких, але не менш вправних, жінок було вигідніше експлуатувати при тактичних прийомах дистанційного бою. Серед кочівниць зустрічались і представниці, які спеціалізувались лише на зброї ближнього бою. Однак, у більшості родових груп чоловіків та жінок, у цьому випадку, не розділяли. Частіше набір озброєння жінок відповідав чоловічим комплексам. При цьому, слід звернути увагу, що якщо у рамках окремого могильника, у чоловічих похованнях набір озброєння переважно тяжів до одного виду, то і у жіночих похованнях простежувались ті самі тенденції. Ситуація напряду залежала від звичаїв, прийнятих у кожному окремому роді. Уніфікації не існувало.

Іноді, у поховальному начинні жіночих військових поховань фіксувався набір озброєння неординарний і для чоловічих комплексів. У таких похованнях, крім традиційного для даної групи набору озброєння, могло фіксуватися одразу декілька рідкісних категорій зброї. Не виключено, що подібні комплекси є свідомством професійної направленості жінок, які майстерно володіли рідкісними видами зброї, стаючи висококласними професійними воїнами. Цікаво відмітити, що вік смерті жінок з таких комплексів складав 40—45 років.

Судячи за археологічним матеріалом, жінки-воїни, як і чоловіки, самі обслуговували свою зброю. Для заточки стріл кочівниці використовували різноманітні абразиви. Крім точильних брусків, використовувались також залізні шильця. Такі речі були зафіксовані у жіночих сагайдачних наборах поряд зі стрілами.

Варто також відмітити, що деталі кінської зброї у подібних комплексах майже не фіксуються. Навряд це означає, що сарматські жінки-воїни не були вершницями. Імовірніше, подібний звичай не знайшов відображення у поховальному обряді. Адже це були дорогі речі, які бідні родини більш охоче залишали для живих.

Жіночі військові поховання кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е.

Військовими було визнано 12 жіночих поховань з 143, що складає 9 % від усього жіночого населення, що потрапило у вибірку, та 7,8 % від усіх військових поховань. Тоді як серед 130 чоловіків воїнами були 83, що складає 54,6 %. З 20 могильників, що потрапили у вибірку, військові жіночі поховання було зафіксовано лише у чотирьох. При цьому, у одному могильнику таких поховань могло бути від двох до п'яти. Звичай участі жінок у військових діях, таким чином, залежав від внутрішніх традицій кожного окремого роду. У більшості родових груп подібний звичай зафіксовано не було.

Більшість жіночих поховань, що були визнані як військові, походять з великих могильників. Крім того, одинадцять з дванадцяти поховань жінок-воїнів були поховані у курганах з великою кількістю синхронних поховань. Це

може свідчити про те, що жінки-воїни могли існувати, переважно у великих родах. На користь цього припущення слугують також кургани, у яких було зафіксовано одразу декілька поховань жінок-воїнів (Лебедьовка V, 9; Мечет-Сай 7/8).

Судячи за складом поховального начиння, залучати до бойових дій могли як жінок з рядових, бідних прошарків, так і з більш багатих — середніх. Більшість комплексів можна віднести до останньої категорії. Однак, аристократичних поховань зафіксовано не було.

Вік смерті демонструє, що жінки могли брати участь у військових діях з 17 років, але більшість жінок були вже зрілого, а деякі й похилого віку. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що жінки, які воювали разом з чоловіками, могли робити це протягом усього життя.

Гендерна реалізація жінок-воїнів у цій групі висвітлена слабо, зафіксовано лише одне парне поховання жінки та немовляти (Шумаєвський II, 9/18). Жінка померла у дітородному віці - 17—25 років. Невиключно, що смерть наступила під час пологів.

У рамках окремих родових груп, судячи за набором озброєння, у жінок спостерігається деяка специфіка. Так, поховані у Лебедівському та Мечетсайському могильниках кочівниці були лише лучницями. Набір озброєння у жіночих похованнях могильників Покровка та Шумаєвський, як і у більшості чоловічих комплексів, складався зі зброї ближнього бою, переважно кинджала, та дистанційного бою — сагайдачного набору. Тобто жінки брали участь у всіх тактичних прийомах. Слід також відзначити, що серед кочівниць зустрічаються і представниці, які, судячи за набором озброєння, спеціалізувалися лише на зброї ближнього бою. Так у похованні 9/8 могильника Шумаєвський II було покладено парний набір клинків, що не часто зустрічається і у чоловічих комплексах.

Для заточування стріл жінки використовували різноманітні абразиви, які вони, зазвичай, носили у сагайдаку (Лебедьовка V, 9/5 скелет 6; Покровка 2, 8/5). Крім точильних брусків, у сагайдаках фіксувалися також залізні шильця

(Шумаєвський II, 9/18, скелет 2). Цей інструмент, судячи за місцем фіксації, також міг використовуватись при обслуговуванні сагайдачного набору. Крім того, точильні бруски та шильця фіксуються і поза межами контексту військових наборів.

Жінки-воїни займались і мирними справами — окрім зброї, нерідко фіксувалися прясельця, шильця та проколки. Відомо було жінкам-воїнам і музичне мистецтво. У цілому, види знарядь праці у войовничих кочівниць не відрізнялись від інших жіночих комплексів. Це може свідчити про те, що у мирний час ці жінки займались звичайними для їх статі справами. У похованні Шумаєвський 9/18 була зафіксована дерев'яна стріла, що є прямим свідченням участі жінки у полюванні на птиць або у рибальстві.

У поховальному начинні, за рідкісним винятком, фіксувалися також традиційні жіночі прикраси. Виготовлені, головним чином, з простих матеріалів, деякі з них імітували багатство за допомогою золотої фольги.

Таким чином показники войовничості жінок у кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е. виявились значно вищими ніж у пізніших сарматів. Так відсоток жіночих військових поховань від усіх мілітаризованих комплексів виявився вищим майже у двічі. Хоча агресивність чоловічого населення навпаки у сарматів значно зростає. Вдвічі частіше у кочовиків Південного Приуралля зустрічаються жіночі військові поховання у могильниках ніж у сарматів. Крім того, в межах одного могильника фіксується від двох до п'яти військових жіночих поховання, тоді як у сарматів лише одне. Спостерігаються і інші відмінності, так типово жіночі знаряддя праці та прикраси є типовими для жінок-воїнів з Південного Приуралля IV—III ст. до н.е., тоді як у пізніших сарматів вони відсутні. Спільним є лише те, що жінки-воїни походили з великих але збіднілих родів.

Жіночі військові поховання кочовиків Поволжя IV—III ст. до н.е.

Навідміну від кочовиків з Південного Приуралля цього часу де досить велика кількість жіночих поховань були визнані як військові, у Поволжі з 60 жіночих поховань військовим було визнано лише одне. Що складає 1,6 % від

усіх жіночих комплексів та 2,7 % від загальної кількості поховань зі зброєю. Тоді як серед 61 чоловіка воїнами були 29, що складає 47,5 % від усього чоловічого населення. Однак, слід звернути увагу на порівняно невисокий рівень мілітаризації усього кочового населення, що мешкало у Поволжі в цей час. З 20 могильників, що потрапили у вибірку, військове жіноче поховання було зафіксовано лише у одному (Лятошінка 5/5). Таким чином, слід визнати, що для даної кочової групи подібне явище спостерігалось вкрай рідкісно.

Курга 5 містив найбільшу кількість синхронних поховань у могильнику Лятошінка. Але сам могильник не був великим.

Поховальне начиння жінки-воїна було бідним та невиразним.

Таким чином, не спостерігається археологічної єдності пам'ятників Поволжя та Південного Приуралля у IV—III ст. до н.е.

6.2. Ритуальна функція використання зброї

Поодинокі вістря стріл. Війна для кочовиків була одним з основних засобів існування, тому і зброї надавалось особливе, нерідко сакральне значення. Існують численні етнографічні приклади використання зброї у якості амулетів або символів. Стріли завжди займали особливе місце у релігійно-міфологічних уявленнях різних народів, будучи символом особливого роду. Їх функціонування як атрибута війни та полювання могло часто набувати другорядного значення або повністю втрачати його.

За сарматської доби вістря стріл є найчисленнішим свідченням ритуального використання зброї у поховальному обряді. Одразу ж варто зазначити, що наведений звичай, у переважній більшості, був властивий багатому та аристократичному населенню, тоді як у рядовому середовищі він, хоча і зустрічається, але у поодиноких випадках.

Зазначене використання вістер стріл у поховальному обряді починає активно фіксуватись з IV ст. до н.е. і триває аж до рубежу н.е. Найбільше поширення (10 % від усіх жіночих комплексів) було зафіксовано для поховань з

Південного Приуралля II—I ст. до н.е. У середньосарматській час їхня кількість та ареал значно зменшуються. Лише 2,3—2,8 % було враховано для жіночих комплексів з території Поволжя та Північного Причорномор'я, здебільшого це поодинокі випадки. Варто відмітити, що на території Подоння в усі часи існування тут сарматської культурно-історичної спільноти випадки використання поодиноких вістер стріл серед комплексів, що потрапили до вибірки, у ритуальній функції автору не відомі. У пізньосарматську добу по усіх регіонах подібний звичай не фіксується взагалі.

Випадки покладення у жіночі поховання поодиноких вістер стріл зустрічається не в усіх могильниках. Але стосовно відсоткового значення, то максимальний показник, що дорівнював 20 %, було зафіксовано для пам'яток Південного Приуралля II—I ст. до н.е. Найменший відсоток — 4,1 % виявлено для могильників Північного Причорномор'я I — середини II ст. н.е. Варто відзначити, що у рамках окремого могильника, у більшості випадків, синхронних жіночих поховань з цими характеристиками фіксується не менше двох, або й три. Подібні спостереження засвідчують, що у окремих родових групах звичай використання поодиноких стріл у ритуальній функції був доволі поширеним.

Стосовно місця розташування стріл-амулетів, то будь-якої уніфікації не спостерігається. Стріли могли розміщувати будь-де стосовно скелету. Але, якщо подібні вироби використовувались як підвіски, то носили їх в області правого плеча. Якщо стріл було більше одного екземпляру, здебільшого їх розміщували нижче стегнових кісток. На жаль, у переважній більшості напрямок вістря стріли не фіксується дослідниками ні у польовій документації, ні у подальших публікаціях.

До рубежу н.е. сармати як амулет використовували, за рідкісним винятком, вістря стріл, що за типом були у них у побуті у той саме час. Вироби знаходять численні аналогії в синхронних чоловічих військових похованнях. Але, серед тих вістер, що носились як підвіски, можна побачити незвичні екземпляри. Так, на правій лопатці жінки лежало бронзове втульчате

дволопатеve вістря стріли скіфського часу. Кінець шипа на втулці було загнуто у середину та прилаштовано для підвішування у якості вушка (Бережновка пів.-зах. група 1/11, датується II—I ст. до н.е.). З незвичного матеріалу для стріл того часу була вироблена і підвіска-стрілка з сурми (Ровноє 8/2). В обох випадках підвіски-стріли було зафіксовано на правому плечі померлих. Вочевидь, подібні амулети носили з правого боку грудної клітини.

Але, здебільшого, стріли-амулети, що використовувались у поховальному обряді, за типом нічим не відрізнялись від тогочасного озброєння. Ситуація суттєво змінюється з приходом середньосарматської культури. Майже в усіх нечисленних випадках використання стріл як амулетів, це були архаїчні давні екземпляри, які, імовірно, наділялись магічними властивостями.

Тлумачення поодиноких стріл як амулетів не завжди однозначне. Адже поряд з вістрями, у жіночих похованнях часто знаходять і інші речі, які, на думку автора, мають змогу підказати семантику самих стріл. Наприклад, було зафіксовано випадок, коли вістря стріли входило у склад намиста разом з бронзовими підвісками та скляними намистинами (Шумаєвський II, 9/11). Не виключено, що, у цьому випадку, і само вістря могло слугувати прикрасою, без якогось додаткового значення. Вістря знаходять також поряд з дрібними побутовими предметами, покладеними у спеціальний короб. Проте, супутні речі здебільшого мали сакральний характер. У результаті аналізу було встановлено, що найчастіше поряд з вістрями поміщали розбите дзеркало, шматки крейди та прясельце. Крім того, цей набір міг доповнюватись дрібними знаряддями праці типу шила або голки. Не виключено, що покладені разом усі ці речі могли мати якесь спільне сенсове навантаження.

Численні амулети, що оточували архаїчне вістря стріли з середньосарматського поховання Соколова могила 1/3, дозволили припустити семантику самого виробу. Завдяки етнологічним паралелям було виокремлено декілька функціональних груп, які відповідали за певні області вірувань. У результаті, вістря, що знаходилося там само, могло слугувати оберегом від хвороб та нещасть. Захищати від пристріту або мати загальне охоронне

значення. Уявляється цілком імовірним, що подібне або близьке значення, могло мати і поодинокі вістря стріли як за життя померлого, так і у потойбічному світі.

У часи ранньосарматської культури траплялись випадки, коли поодинокі вістря стріл знаходились окремо від основного складу озброєння. Так бойовий набір вістер стріл знаходився у сагайдаку, а окремо в області правого плеча — одне вістря. При цьому тип його відрізнявся від сагайдачного набору (Покровка 2, 8/5). Схожий випадок спостерігаємо у іншому комплексі — бойовий набір жінки складався з кинджала та 30 залізних вістер стріл. Але окремо, в області ліктя правої руки знаходилося бронзове вістря стріли (Кушум 2/5). Таким чином, можна припустити, що амулети з поодиноких вістер стріл клали у могили тих жінок, які за життя були воїнами. В таких випадках амулети-стріли розміщували в області правої руки. Варто зазначити, що тип вістря з бойового набору і поодинокі стріли відрізнявся. Проте, на загальному тлі подібні випадки трапляються не часто. З чого можна зробити висновок, що потребували захисту здебільшого жінки, які вели звичайний образ життя.

На жаль у більшості випадків вік похованих з'ясовано не було. Тому проводити досить впевнений аналіз за віковими особливостями уявляється неможливим. Можна лише констатувати, що переважна більшість жінок, поряд з якими були знайдені поодинокі вістря стріл, були, як для давніх кочовиків, зрілого, або взагалі похилого віку. На кісткових залишках деяких небіжчиків спостерігались навіть вікові патологічні зміни (Шумаєвський II, 9/4; Соколова Могила 1/3). Середній вік померлих становить від 37 до 43 років.

Більшість досліджених комплексів, за поховальним обрядом та начинням, можна віднести до досить багатого населення. Біля померлих, як правило, знаходять численні прикраси та засоби жіночого туалету. У бідних рядових похованнях сарматок подібні випадки зустрічаються досить рідко (Старі Кіішки XI/4; Старі Кіішки XIII/10; Калиновка 19/18; Новонікольський I, 5/14). Нагадаємо, що поховання жінок воїнів здебільшого відносяться до бідного, рядового населення. Майнова різниця між цими двома групами простежується

досить яскраво. Але варто зазначити, що фіксація звичаю використання зброї у ритуальній функції у рядових прошарках суспільства, припадає на його загальний максимум. Цілком імовірно, що активне поширення цього звичаю у багатих прошарках суспільства спонукало більш бідних до його запозичення, і зі значним спадом його у аристократії, в рядових прошарках спостерігається повний занепад.

Більшість комплексів були одиночними. Лише декілька жінок було поховано поряд з дітьми або дорослими людьми. Будь-якої закономірності у цих випадках виявити не вдалося. Не виключено, що саме цією обставиною, можливо, можна припустити семантику виробу у поховальному обряді.

До рубежу н.е. на деяких поодиноких стрілах з жіночих комплексів були зафіксовані сліди частого використання або деформації. У похованні Покровка 2, 7/2 (Південне Приуралля IV—III ст. до н.е.) біля правої стопи жінки лежало бронзове трилопатеве вістря стріли з погнутим корпусом (рис. 19,9). Предмет явно було деформовано під впливом сили. Уявляється, що така деформація могла бути отримана під час використання вістря для проколювання досить твердих виробів, наприклад шкіри. Подібна деформація вістря стріли спостерігається у похованні Бережновка I, 35/17 (Поволжя II—I ст. до н.е.) З лівого боку черепа поряд з розбитим дзеркалом, знаходилось тригранне черешкове залізне вістря стріли з зігнутих кінцем. Поряд з дзеркалом та вістрям знаходився також порошок жовтого кольору, шматок кременю та гольник з кістки. Поряд з гольником знайдено також бронзове дволопатеве вістря стріли архаїчного типу. На мою думку, свідченням на користь того, що вістря залізної стріли було зігнуто не в наслідок ритуалу як розбили дзеркало, свідчить цілий стан інших речей, що знаходились поряд. Насамперед друге вістря стріли, пошкоджено не було. Крім того, залізне вістря зі слідами деформації знаходилось поряд з іншими дрібними інструментами – шматок кременю, гольник та прясельце. Поряд з плечем знаходилась довга проколка з кістки [Синицын 1959, с. 100]. Комплекс містив, таким чином, досить різноманітний набір дрібних інструментів, більшість яких застосовувалась для

проколювання. У синхронному похованні Бережновка пів.-зах. Група 1/11 на правій лопатці жінки знаходилось бронзове втульчасте дволопатеve вістря стріли. Кінець шипа на втулці було загнуто усередину та прилаштовано для підвішування у якості вушка. Лопаті та кінець вістря сильно сточені (рис. 45,1). Звичайно, можна лише припускати, що у даному випадку вістря використовувалось як проколка. А через часте застосування воно тупилося в наслідок чого його потрібно було заточувати. Для зручності виріб підвішували на одяг.

У похованні Лятошінка 5/10 вістря знаходилося у коробочці разом з іншими дрібними речами, які можуть вказувати на його використання як інструмента. Поряд з вістрям знаходились раковина *Griffia*, шматочок абразиву, два шматки крейди та 11 скляних намистин. На користь цього припущення слугує той факт, що біля другого скелета з цього комплексу також знаходилась подібна коробочка. У останній були знайдені кістяна проколка, уламок залізного шила та шматок гальки. Саме набір дрібних колючих інструментів з цієї коробки наводить на думку, що така ж функція могла бути і у вістря стріли яке знаходилось у коробочці першої жінки.

Однак досить важко у таких випадках зрозуміти семантику вторинної функції покладення зброї. Адже є ряд фактів які можуть свідчити і про ритуальне призначення цих виробів.

Поодинокі вістря стріл зустрічаються не лише у жіночих похованнях. Подібні випадки нерідко фіксуються у похованнях чоловіків, здебільшого зрілого віку, рідше біля підлітків та дітей. Варто відзначити, що у чоловічих похованнях поодинокі вістря стріл знаходять в тих самих місцях, по відношенню до скелета, що і у жінок. Але, у переважній більшості, крім цих виробів, біля померлого чоловічої статі розміщували і повноцінний набір озброєння. Таким чином, скоріш за все, семантика поодиноких вістер стріл у чоловічих та жіночих похованнях мала схожий характер. У чоловічих похованнях було зафіксовано декілька випадків, коли поодинокі вістря стріл знаходились поряд з дрібними знаряддями праці. Знаходять стріли біля

точильних брусків (Лебедьовка IV, 16/2; Биково I, 10/10, скелет 1), крем'яних кресал (Биково I, 10/10, скелет 1). У пізньосарматському чоловічому похованні Петруніно IV, 2 залізне вістря стріли знаходилося у плетеній коробочці разом з рибальським гачком, зубом акули, крем'яним скребком, пряжками та вістрям для паска [Сергацков 2000, с. 46]. Подібний склад начиння коробочки, цілком може вказувати на використання чоловіком стріли у якості дрібного інструмента.

Втім, серед чоловічого населення, мали місце і випадки використання вістря стріл як амулетів. Так, в районі грудини підлітка 12 років розміщувався шкіряний мішечок, який, вочевидь, висів на шиї. У ньому зберігалася бронзове трилопатеve вістря стріли (Покровка 2, 8/4) [Яблонский 1995, с. 33]. Тобто амулети з вістер стріл могли носити на шиї у спеціальному мішечку. Такий звичай фіксується і у скіфську добу.

Витоки цього цікавого звичаю у кочовиків простежити досить важко. Археологічні свідчення використання вістер стріл як символів або амулетів ще у савроматську добу, проглядаються на прикладі нечисленних комплексів з Південного Приуралля. Одне бронзове вістря стріли знаходилося на верхній частині правого стегна померлої (5/2 Новий Кумак). На тазовій кістці або між стегнами похованої, лежало бронзове вістря стріли (3—4/2 Аландський III). Нижче тазу, між стегнами похованої було зафіксовано два бронзових вістря (10/1 Алебастрово I). Як можна бачити, між цими трьома комплексами простежується впевнена подібність.

Деякий натяк на функціональне призначення стріл у перелічених жіночих комплексах надає аналіз їх місця розташування відносно скелету. Так, в усіх трьох випадках стріли було зафіксовано в області таза або безпосередньо між стегнових кісток померлих, у близькості до жіночих статевих органів. Етнологічні паралелі засвідчують використання стріли як символу чоловічого початку (запліднення) [Потапов 1934; Кызласов 1999; Сериков 2005]. Наділяти стрілою могли померлу жінку, що за життя не встигла вийти заміж або не народила дитину.

Як і у сарматів, поодинокими вістрями стріл населення савроматського часу наділяло лише жінок із багатих прошарків суспільства. Багатство поховального начиння в них свідчить про те, що у разі бажання родичі покійної мали змогу спорядити небіжчицю цінним сагайдачним набором. Однак, не зважаючи на це, фіксуються лише одне, рідше два вістря. Рідкість подібних випадків свідчить, що життєва ситуація, яка передувала смерті цих жінок, була для їх співвітчизників неординарною.

Випадки покладення поодиноких вістер стріл зустрічаються і у чоловічих похованнях савроматського часу. Але винятково у бідних, де вони, судячи за всіма ознаками, могли символізувати безпосередньо зброю. Зброя в усі часи коштували дорого і цілком імовірно, що бідність родини, до якої належав покійний чоловік, не дозволяла їй у повній мірі наділити померлого відповідним набором стріл. Крім того, навіть якщо чоловіка ховали лише з одним вістрям стріли, останні ніколи не розміщували між стегнових кісток померлого як у жіночих комплексах.

Звичайно, не завжди життєвий шлях того чи іншого індивіду міг повністю відповідати існуючим гендерним нормам. Суттєві відхилення, як на момент смерті, так і протягом усього життєвого шляху, могли знаходити знакове відображення під час поховального обряду.

Не виключено, що в деяких родових групах існував звичай поміщати між стегнових кісток жінки один або два вістря стріли, якщо померла до смерті не встигла вийти заміж або народити дітей. Вістря стріли, що символізувало у такому випадку, чоловічий початок, мало на меті функцію у потойбічному житті змінити ситуацію на краще. До подібних висновків дозволили прийти аналіз місця розташування стріл та етнологічні паралелі. На жаль, вік двох померлих жінок, біля яких були зафіксовані поодинокі вістря стріл, визначено не було. Однак жінка з поховання 3-4/2 Аландський III померла молодою.

Як би то не було насправді, отримані відомості дозволяють впевнено говорити, що поодинокі вістря стріл у савроматську добу не можна вважати свідченням участі жінок у військових діях.

Цікаво відмітити, що у кочовиків IV—III ст. до н.е. звичай використання стріли як символу чоловічого початку, який розташовували між стегнових кісток покійної, було зафіксовано лише для одного поховання з могильнику Яковлевський I. Подібний випадок можна вважати пережитком савроматської доби. З становленням сарматської культурно-історичної спільноти подібне явище сходить нанівець.

З приходом сарматської культурно-історичної спільноти поодинокі вістря стріл продовжують використовуватись у поховальному обряді. Але семантика цього звичаю, мабуть, змінюється. Зникає звичай використання стріл як символів чоловічого початку і з'являється захисна функція.

Вочевидь використання вістер стріл як амулетів було загальнокочовим явищем. Писемні джерела засвідчують, що у скіфів стріла входила до числа священних предметів (Квинт Курцій Руф, VII.VIII.17). Відомі також яскраві археологічні приклади. Так, вістря стріл входили до складу шийного намиста (1/2 групи Лисячої Могили — один з бронзи та один з заліза), браслету з намистин (8/1 Нове — один з бронзи) або знаходились у особливому мішечку з тканини серед інших амулетів (2/12 Троїцьке) [Фиалко 1991, с. 11]. Зафіксовано факт кидання стріл у могилу перед трупопокладенням [Лесков 1974, с. 71] або після нього [Мелюкова 1975, с. 130, 135].

Існують також свідчення покладення у могилу поодиноких вістер стріл і у саргатській культурі. Дослідники вважають, що такі випадки мали вже символічне значення. Однак, знайдені вони були переважно у відносно бідних похованнях [Берсенева 2011, с. 77].

Ритуальна функція використання списів, мечів та сокир.

У пам'ятках сарматської культурно-історичної спільноти є свідчення використання списів у ритуальній функції. Однак, такі випадки вкрай рідкісні. Варто зазначити також, що і як вид озброєння списи зустрічаються у сарматських похованнях не так вже й часто, що значно ускладнює можливості порівняльного аналізу. У жіночих похованнях усього було зафіксовано лише два випадки покладення списів. Комплекси з цією особливістю фіксуються

лише у IV—III ст. до н.е. на території Південного Приуралля та у ранньосарматській час Північного Причорномор'я. Кількість списів могла дорівнювати від одного екземпляра до п'яти. Їх могли розміщувати вздовж лівого боку, якщо один екземпляр (Шумаєвський II, 9/11, скелет 2). Або втикати у землю за спиною сидячого покійного (Олександрівський 12/3). Обидва комплекси мали багате неординарне поховальне начиння, серед якого багато речей можна визнати сакральними. Семантику списів у поховальному обряді, наразі визначити дуже важко через відсутність надійних етнологічних паралелей.

У сарматських військових чоловічих похованнях, як і у багатьох народів, фіксуються доволі численні випадки навмисного пошкодження клинка під час поховального обряду. Зустрічається подібне явище і серед поховань жінок-воїнів. Стосовно останніх, то цей звичай ми починаємо фіксувати з II—I ст. до н.е. на території Подоння. У цьому ж регіоні поодинокі випадки продовжують фіксуватися і у середньосарматський час. Відоме жіноче поховання з цією характеристикою і у Поволжі.

Цікаво відмітити, що незалежно від часу, можна фіксувати два варіанти цього звичаю. Так, в одному випадку відламане вістря клинка розміщували тут же у похованні. Подібна ситуація простежена у похованні 1/8 могильнику Північно-Західний I, де відламаний кінець меча було покладено між стегнових кісток покійної. Мимоволі виникає аналогія з поширеним у савроматську добу звичаєм розміщення поодиноких стріл в тій же області як символів чоловічого початку. Цілком імовірно, що і у даному комплексі покладення зламаного вістря між стегнами жінки, було не випадковим. Крім того, зламане вістря могли просто класти поряд з самим клинком (Политотдельське 6/1). У другому випадку, у поховання поклали клинок з відламаним у давнину кінцем, котрий серед поховального начиння не фіксувався (Первомайський VII, 50/5(2)). Цілком імовірно, що уламок було втрачено ще за життя, або ж його просто не використовували у поховальному обряді.

Схожі звичаї, стосовно жіночих комплексів, зустрічаються і серед скіфських пам'яток. Так у похованні 22/2 могильника Виноградне меч, покладений біля жінки було зігнуто, вочевидь, у ритуальних цілях.

Основні припущення щодо суті такого ритуалу зводяться до того, що пошкодження предметів було пов'язане з ідеєю надання таким чином «інших», «потойбічних» якостей, які витікали в наслідок необхідності поховати власника.

Після рубежу ер, з приходом нової сарматської спільноти, у жіночих похованнях починають фіксуватися сокири. Комплекси з ціми виробами досліджені на території Подоння та Північного Причорномор'я. В інших регіонах, у пізньосарматський час, було зафіксовано лише один випадок — на території Південного Приуралля. В останній період жіночі комплекси з сокирами продовжують зустрічатися і на території Подоння, зникаючи з теренів Північного Причорномор'я.

Сокири у сарматських комплексах в усі часи зустрічаються вкрай рідкісно. Крім того, немає упевненості, чи були ці вироби зброєю, або мали господарське призначення. Цілком імовірно, що деякі екземпляри мали поліфункціональний характер.

Уніфікації стосовно місця розташування сокир по відношенню до скелетів, не спостерігається. Вироби могли знаходитися біля черепа або кінцівок померлих. Крім того, їх могли розміщувати у нішах або на межі вхідної ями. Ці спостереження засвідчують, що у поховальному обряді не існувало чітких норм що до цього звичаю.

Через погану збереженість, тип більшості виробів розрізнити дуже важко. Але в деяких випадках, добре видно, що це були архаїчні, давні екземпляри (Чугунно-Крепінка). Зустрічаються у жіночих похованнях і клевці (Височино V, 18/1).

Визначення призначення покладення сокир у жіночі поховання є вкрай складним питанням, що вимагає окремого спеціального та більш детального дослідження. Втім, вже й зараз можна зробити деякі припущення, звернувши

увагу на супутні речі. Предмети, що здебільшого знаходять біля сокир, можна розділити на дві групи. Перша — це дрібні прикраси та амулети (Кобяково 10/1; Чугунно-Крепінка; Валовий І), друга — це господарські речі (Лебедьовка Багр. 2). Варто також відзначити випадок, коли поряд з сокирою знаходились кістки немовляти, похованого поряд з жінкою (Усть-Кам'янка 69/1). Поховання, що відносяться до першої групи, переважають. У зв'язку з цим можна припустити, що сокири, як і супутні їм речі, були апотропеями. Але застосування сокир як засобів праці також не можна виключати. Крім того, не виключено, що покладення сокири у поховання було пов'язано зі смертю немовляти, що в усі часи вважалося великою втратою та загрозою роду.

На користь того, що сокири у жіночих похованнях не були бойовими, є також той факт, що іншої зброї поряд з померлими зафіксовано не було.

Усі без винятку жіночі поховання з сокирами, за особливостями поховального обряду та складом начиння, можна віднести до багатого, а деякі і аристократичного прошарку. Саме цей факт змусив багатьох дослідників вважати сокири у жіночих похованнях символом влади [Халиков 1977, с. 179—181; Ильинская 1961, с. 29—30; Васильев 2001, с. 41—43]. Але на мою думку, для подібного припущення занадто мало підстав. Зустрічаються сокири, хоча і вкрай рідкісно, також і у чоловічих похованнях, тому навряд чи можна стверджувати, що це був привілей лише жінок.

В жіночих похованнях сарматів трапляються і інші речі, які можна віднести до зброї ритуальної функції. Так у комплексі Писарівка (Північне Причорномор'я) було знайдено бронзовий перстень для натягування тятиви. Подібний виріб у сарматському похованні знайдено вперше. Перстень було знайдено серед амулетів, у зв'язку з чим припускається його ритуальна функція у подібній якості. За давніми віруваннями каблучки вважались оковами для демонів. Вироби захищали їх власників від дій злих сил.

Слід також відзначити золоту підвіску у вигляді мініатюрного лука з покладеною стрілою, що входила до складу намиста (Височино V, 18/1). Такий тип амулетів у сарматів є досить рідкісним. Частіше зустрічаються вироби з

бронзи. Вони являють собою доволі точні моделі оригіналів (лук, горит) розміром не більше 3—5 см. Подібні вироби відомі також у сарматських похованнях Нижнього Поволжя, Кубані, Центрального Передкавказзя. Такі амулети з'являються у ранньосарматський час і здебільшого зникають до рубежу н.е.

У попередників сарматів — кочовиків савроматського часу Нижнього Подоння, Приазов'я, Нижнього Поволжя та Південного Приуралля — зустрічаються бляшки у вигляді мініатюрних луків. Пошуки аналогій приводять далеко на схід. З Хакасії походять бронзові бляшки — модельки луків. Дерев'яні моделі луків, поряд з моделями іншої зброї, виявлені в Уландрихських курганах на Алтаї, в похованнях кочовиків Паміру V—III ст. до н.е. На вказаних теренах традиція виготовлення мініатюрних моделей зброї була широко поширена та мала глибоке коріння. Найчастіше ці вироби слугували амулетами або заміниками справжніх речей у поховальному обряді [Глебов 1993, с.43—44].

На думку В.П. Глебова, не зважаючи на схожість та майже одночасне існування, поява сарматських моделей навряд чи пояснюється прямим впливом південносибірських культур [Глебов 1993, с. 44]. Проти цього говорить відсутність подібних мініатюр на суміжних територіях та деякі хронологічні не погодження. Автор вважає, що більш правомірно стверджувати про подібність якихось загальних релігійних уявлень. У багатьох народів Сибіру засвідчені випадки використання лука та стріл як магічних культових знарядь.

ВИСНОВКИ

Дослідження зброї у жіночих похованнях сарматів є досить молодого проблемою. Але ця тема виникнула не на порожньому місці, пройшовши довгий науковий розвиток, який вилився у цілу серію взаємопов'язаних і доволі стійких історіографічних міфів, які залишаються не подоланими науковцями у повній мірі й сьогодні. Результатом цих наукових процесів, виявилась неодмінна асоціація сарматської культури з жіночою войовничістю. Майже ні у кого не викликала сумнівів озвучена К.Ф. Смірновим цифра, що доля жінок серед військових поховань та комплексів з кінською зброєю савроматів становить 20 %. Наведена цифра закріпилась у наукових колах на довгий час. Особливо дослідження вітчизняного сарматознавства мали вплив на зарубіжні наукові кола. Закордонні дослідники користувались найбільш відомими працями таких дослідників як Б.М. Граков, К.Ф. Смірнов, А.М. Хазанов. Останні упевнено називали савроматських та сарматських жінок войовничими. Основними причинами появи цього історіографічного міфу є надмірна довіра до писемних джерел, визначення статі похованих за складом поховального начиння, та відсутність чітких критеріїв визначення семантики зброї у жіночих комплексах.

Однак, при обробці масового матеріалу, який базувався на антропологічних визначеннях статі похованих, а також при застосуванні авторської методики, отримані показники виявились значно меншими. Так, серед сарматського жіночого населення були жінки які, судячи за поховальним начинням, брали участь у військових діях. Але ці випадки, на загальному тлі, трапляються досить рідко. Адже частка військових жіночих поховань від загальної кількості таких комплексів, у часи свого максимуму, не перевищувала

7,1 %⁷ (Подоння друга половина II—IV ст. н.е.). В інший час та на інших територіях, ця цифра зменшується майже удвічі (Додаток Ф, табл. 1). А стосовно савроматської доби, то жіночі комплекси, які упевнено можна визнати військовими, виявились взагалі поодинокими. Значна частина зброї у жіночих похованнях мала вже ритуальну семантику.

Огляд писемних джерел був спрямований на визначення хронології первинного сюжету та відповідне його часове співвідношення з археологічним матеріалом. Поміж численних свідочств давніх авторів, по суті, виокремлюються лише дві сюжетні лінії. Одна з них походить саме з розповіді Геродота та датується серединою V ст. до н.е. Подібна хронологія пов'язана з роками життя історика. Сама ж легенда сягає значно більш ранішнього часу. Адже дослідження вазового живопису з відповідними сюжетами показали, що ця літературна традиція фіксується ще на початку VI ст. до н.е., коли грецькі легенди про амазонок стали пов'язувати із савроматами [Скржинская 1986, с. 84—94]. Наявний на теперішній час археологічний матеріал не підтверджує історичність легенди переданої нам Геродотом.

Стосовно свідочства Псевдо-Гіппократа, то під його ім'ям збереглося біля 60—70 творів на іонійському діалекті, які склали так званий «Гіппократів корпус». Ці твори, які мають відношення до різних медичних шкіл, були написані наприкінці V та у першій половині IV ст. до н.е., а деякі і набагато пізніше. Дослідники встановили, що самому Гіппократу належать 11 або 18 творів збірки, інші - переважно його синам та зятю [Гаркавец 2005, с. 82]. Роки життя власне самого Гіппократа встановлюються близько 460—377/356 рр. до н.е. Таким чином, хронологічний проміжок, у якому міг бути записаний даний уривок, визначається доволі широко і невпевнено.

Друга сюжетна лінія, яка збереглась у Стефана Візантійського з посиленням на Ефора, розповідає, що у результаті загибелі усього чоловічого населення, яке пішло в похід, влада у савроматів перейшла до жінок [Латышев

⁷ Відсоток визначався з усієї кількості військових поховань незалежно від статі та віку померлих. Поховання, що містили лише кінську зброю не враховувались.

1948, (3) с. 314]. Встановити джерела і час появи даного сюжету на сьогодні не вдалося. У зв'язку з цим, немає можливості і для співставлення цього свідчення з археологічним матеріалом. І лише філософ Платон, який жив у IV ст. до н.е., впевнено говорить про те, що він не тільки чув, але й знає про жінок-воїнів, що проживають навколо Меотиди [Латышев 1947, (2) с. 318]. Дане свідчення підтверджується численним археологічним матеріалом. до сарматського часу належить лише свідчення Помпонія Мели, яке датується I ст. до н.е.

Писемні джерела набули такого широкого поширення через те, що дослідники приділяли більше уваги змісту давніх творів, в яких містились яскраві різноманітні подробиці життя так званих амазонок. При цьому саме джерело, його особливості, походження, жанр, майже не вивчалися. Не аби яку роль відігравали і численні більш пізні компіляції Геродота, завдяки яким складалось враження, що існує велика кількість різноманітних джерел, які розповідають про войовничість савроматських жінок. Насправді, більшість з них, майже дослівно повторювали «батька історії», не додаючи до теми нічого нового. Але поверхнєве їх цитування дозволяло скласти враження, що значна кількість давніх авторів знали і не сумнівалися у войовничості савроматських і пізніше сарматських жінок. Переписування відомостей одним автором у іншого лише свідчить про існування доброї наукової комунікації у давнину, і аж ніяк про войовничих сарматок.

На сьогоднішній день питання вибору критеріїв для визнання того чи іншого жіночого комплексу як військового (на рівні з похованнями воїнів-чоловіків) майже не просунулось у вирішенні. Досі не було вироблено чітких алгоритмів, потрібних для дослідження таких неординарних комплексів. Адже трапляються такі жіночі поховання де зброя представлена, наприклад, одним вістрям стріли. Тоді як синхронні чоловічі поховання містять повний бойовий набір. Визнання утилітарної або ритуальної функцій зброї у жіночих похованнях відбувається переважно на інтуїтивному рівні. Розробці авторської методики визначення семантики зброї у жіночих похованнях передував ретельний аналіз стану наукової розробки теми. Виявилось, що у дослідженнях

попередників є низка спільних прийомів які мали негативні наслідки. А саме дослідження жіночих поховань зі зброєю провадилось окремо від синхронних комплексів відповідного могильника. У результаті чого втрачалась цілісна картина. Не маючи, таким чином, порівняльних орієнтирів, дослідники визнавали жіноче поховання військовим інтуїтивно. Збільшенню показників войовничості сарматок сприяло також визнання військовими порушених жіночих комплексів.

Практичний досвід обробки археологічного матеріалу з застосуванням авторської методики показав, що порівняння за складом, місцем фіксації, типології зброї та супутніх речей з контрольною групою (синхронні чоловічі поховання) дозволяє досить упевнено визначити утилітарну або ритуальну функцію покладення зброї у жіночі поховання. Так з 78 жіночих поховань, 12 були вилучені через порушення, сім - віднесені до спірної категорії, 33 до утилітарної функції, 26 до ритуальної.

На мою думку причиною завищених відомостей щодо войовничості сарматських жінок стали зміщення акцентів на поховальний обряд цих комплексів та на склад поховального начиння, їх спільні риси. Тоді як майже не проводилось порівняльного аналізу з синхронними чоловічими комплексами. Поховання «амазонок» здебільшого розглядались окремо. Але не знаючи цілісної картини, не можна побачити особливостей окремої частини. Необхідно порівнювати склад зброї у жіночих похованнях з чоловічими. Співвідносити особливості типології зброї. Одним з найголовніших аспектів є порівняння місця фіксації зброї у жіночих комплексах з чоловічими. Як додатковий аргумент на користь визначення утилітарної або ритуальної функції зброї є дослідження супутніх речей. Які іноді мають змогу дати підказку на семантику самого предмета.

Після опрацювання відомостей з контрольної групи, проводиться порівняльний аналіз за усіма ознаками з жіночими похованнями. За наявності, або відсутності відхилень, визначається утилітарна або ритуальна функція покладення зброї у жіноче поховання. При дослідженні сарматської культури,

було виявлено, що якщо жіночий комплекс визнається військовим то, як правило, збігання з чоловічими комплексами відбувається за більшості позицій. У такому разі, ми не можемо сумніватися, що жінка була воїном, адже ми не сумніваємось, що подібне поховання чоловіка це поховання воїна. Тут кожному науковцю варто відмовитись від особистих гендерних позицій, довірившись лише холодним фактам. Адже якщо жіноче поховання зі зброєю повністю відповідає чоловічому і ми не визнаємо його військовим, то і чоловіче може підлягати сумнівам. Якщо ж з трьох пунктів аналогії є лише по одному, або їх взагалі немає, то слід визнати, що зброю у жіноче поховання було покладено з ритуальною функцією. Трапляються комплекси в яких упевнено віднести зброю до утилітарної або ритуальної функції неможливо. Такі поховання визнаються спірними, і враховуються лише під час загальних підрахунків.

Усі засади методики було перевірено на матеріалах сарматської культурно-історичної спільноти. Практика показала, що запропонована схема є досить дієвою і може застосовуватись під час публікацій подібних комплексів не лише сарматів, а і інших кочових культур.

Не зважаючи на великий обсяг історіографії присвяченій дослідженням жіночих поховань зі зброєю у кочовиків, що є на сьогодні, виявилось, що поза межами поля зору дослідників залишилось ще багато питань. Так, слабо висвітленими виявились аспекти, пов'язані з дослідженням складу озброєння та його місця фіксації порівняно з чоловічими похованнями. Мало уваги приділялося також супутнім зброї речам.

Порівняння показників агресивності синхронного чоловічого та жіночого населення показало, що у випадку збільшення військової активності чоловіків, жінки не ставали більш войовничими. Це спостереження є одним з аргументів спростовання традиційної думки, що жінки кочовиків брались за зброю через підвищення військової активності та загибель чоловіків.

Чіткий розподіл жіночих поховань зі зброєю дозволив побачити особливості участі жінок у війні, особливості ритуального використання зброї у поховальному обряді.

Вдалося виявити непомітні раніше особливості побуту сарматських жінок. Отримані відомості під час обробки складались у окремі рівні. Аналіз кожного з них надавав свої відповідні результати, складаючись у цілісну картину. У тезовому вигляді отримані результати можна викласти так: до військової справи могли залучати жінок з родин, що мали скрутне майнове становище, яке було викликане «перенаселенням». Але, не можна виключати, що існували і інші чинники, які могли добровільно або примусово, змушувати деяких жінок (або їх родину) робити вибір на користь військової служби. Втім випадки залучення жінок сарматів до війни траплялись все-таки нечасто. Участь жінок у військових діях залежала від традицій прийнятих у кожному окремому роді. У більшості родових груп подібний звичай не зустрічається. У середньому, з 20 могильників поховання такого роду фіксуються у двох. Тобто більшість кочових спільнот неохоче порушували звичаї гендерного характеру. Ніяких вікових обмежень не спостерігається. Жінки, що брали участь у бойових діях, могли робити це протягом усього життя аж до самої старості. Участь сарматських жінок у бойових діях аж ніяк не обмежувало їхньої самореалізації як дружини та матері. У рамках окремих могильників, не спостерігається якихось особливостей, що до локалізації поховань жінок-воїнів, тобто якихось окремих каст не було. У вільний від військових походів час жінки-воїни займались звичними для їх статі справами. Частіше набір озброєння жінок відповідав чоловічим комплексам, у більшості родових груп, чоловіків та жінок, у цьому випадку, не розділяли. Ситуації в окремих похованнях можуть бути свідомством професійної направленості жінок, які майстерно володіли рідкісними видами зброї, стаючи висококласними, професійними воїнами.

Перші військові жіночі поховання у кочовиків фіксуються у скіфів передньоазіатських походів, під час яких була мобілізована більша частина населення. До військової справи залучались і жінки з багатих аристократичних прошарків.

З часом трансформувалися і самі причини, що спонукали жінок кочовиків братися за зброю. У часи скіфських походів у Передню Азію це був

престижний привілей жінок з аристократичних родин, яким дозволялось брати участь у загальному поході. З відходом частини скіфів у Північне Причорномор'я, до військової справи залучались вже жінки з середніх прошарків, імовірно, це був військовий обов'язок. З появою сарматів, це вже були жінки зі збіднілих через «перенаселення» родів, які таким чином виправдовували своє існування. Не виключено, що окремі роди кочовиків Південного Приуралля (IV—III ст. до н.е.), в яких такий звичай практикувався, мали скіфське походження. Історична пам'ять яких зберегла відомості про минулу участь їх жінок у війні.

Окремі дослідження присвячені випадкам ритуальної функції покладення зброї у жіночі поховання сарматів на сьогодні відсутні. Тим більш є цікавими отримані автором відомості, стосовно цього аспекту у сарматській культурі. За сарматської доби вістря стріл є найчисленнішим свідченням ритуального використання зброї у поховальному обряді. Одразу ж варто зазначити, що наведений звичай, у переважній більшості, був властивий багатому та аристократичному населенню, тоді як у рядовому середовищі він хоча і зустрічається, але у поодиноких випадках. Зазначене використання вістер стріл, у поховальному обряді, починає активно фіксуватись з IV ст. до н.е. і триває аж до рубежу н.е. Найбільше поширення (10 % від усіх жіночих комплексів) було зафіксовано для поховань з Південного Приуралля II—I ст. до н.е. У окремих родових групах, звичай використання поодиноких стріл, у ритуальній функції був доволі поширеним. Особливості місця розташування таких стріл вдалося простежити лише для тих випадках коли це були підвіски, їх носили в області правого плеча. В інших випадках уніфікації не спостерігається. До рубежу н.е. сармати як амулети, використовували, за рідкісним винятком, вістря стріл, що за типом були у них у побуті у той саме час. Пізніше, майже в усіх нечисленних випадках, це були архаїчні, давні екземпляри. Тлумачення поодиноких стріл як амулетів не завжди однозначне. Такі стріли, судячи з усього, могли слугувати також як прикраси, дрібні інструменти. Проте, супутні речі, здебільшого мали сакральний характер. Найчастіше поряд з вістрями поміщали розбите дзеркало,

шматки крейди та прясельце. Завдяки супутнім речам була встановлена і можлива семантика поодиноких вістер стріл – оберег від хвороб та нещасть, захист від пристріту, загальне охоронне значення. Траплялись випадки, коли поодинокі вістря стріл знаходились окремо від основного складу озброєння. При цьому тип його відрізняється від сагайдачного набору. Переважна більшість жінок, поряд з якими були знайдені поодинокі вістря стріл, були зрілого або похилого віку. Середній вік померлих становить від 37 до 43 років. Більшість комплексів були поодинокими. Поодинокі вістря стріл зустрічаються не лише у жіночих комплексах, подібні випадки нерідко фіксуються у похованнях чоловіків, здебільшого зрілого віку, рідше біля підлітків та дітей. Судячи з усього семантика поодиноких вістер стріл у чоловічих та жіночих похованнях мала схожий характер. Витоки цього цікавого звичаю у кочовиків простежити досить важко. Археологічні свідчення використання вістер стріл у ритуальній функції зустрічаються ще у савроматську добу. Це було загально кочове явище.

У пам'ятниках сарматської культурно-історичної спільноти є свідчення використання у ритуальній функції списів. Після рубежу ер, у жіночих похованнях починають фіксуватися сокири. Сокири у сарматських комплексах в усі часи зустрічаються вкрай рідко. Крім того, немає упевненості, чи були ці вироби зброєю, або мали господарське призначення. Цілком імовірно, що деякі екземпляри мали поліфункціональний характер.

Як і у багатьох народів, у сарматських жіночих похованнях фіксуються випадки навмисного пошкодження клинка під час поховального обряду. Незалежно від часу, фіксується два варіанти цього звичаю. В одному випадку відламане вістря клинка розміщували тут же у похованні. У другому - у поховання поклали клинок з відламаним у давнину вістря, який серед поховального начиння не фіксувався. Основні припущення щодо суті такого ритуалу зводяться до того, що пошкодження предметів була пов'язане з ідеєю надання таким чином «інших», «потойбічних» якостей, які витікали в наслідок необхідності поховати власника.

Автор цілком усвідомлює, що представлене дослідження не є останньою істиною у питанні семантики зброї у жіночих похованнях сарматів. Цілком імовірно, що якщо сучасні дослідники і приймуть запропоновану методику і результати дослідження позитивно, то з часом, з появою нових фактів, робота стане лише історіографічною ланкою. І це є цілковито закономірний процес у будь якій науковій сфері. Але вже зараз можна сказати, що питання семантики зброї у жіночих похованнях, питання участі жінок у військових діях є вкрай складними та неоднозначними. Треба розуміти, що якщо дослідження має гендерний характер, то майже не можливо обминути особистих вподобань самого дослідника. Це творчі питання, але за наявності спільної методики, можна оминати загрози суб'єктивних впливів. Саме у таких питаннях необхідно повністю відсторонятись від інтуїтивного рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Література

1. **Абаев В.И.** Осетинский язык и фольклор / В.И. Абаев. — Москва - Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949. — 601 с.
2. **Агбунов М.В.** Античная география Северного Причерноморья / М.В. Агбунов. — Москва: Наука, 1992. — 240 с.
3. **Алексин В.А.** Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ / В.А. Алексин. — Ленинград: Наука, 1986. — 190 с.
4. **Артамонов М.И.** Раскопки курганов на р. Маныче в 1937 г. / М.И. Артамонов // СА. — 1949. — вып. XI. — С. 305—336.
5. **Багриков Г.И.** Открытие гробниц в Западном Казахстане (VIII и XIV вв.) / Г.И. Багриков, Т.Н. Сенигова // Известия Академии наук Казахской ССР. — Алма-Ата, 1968. — Серия общественная. № 2. — С. 71—89.
6. **Байбурин А.К.** Семиотические аспекты функционирования вещей / А.К. Байбурин // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Л.: Наука, 1989. — С. 63—88.
7. **Балабанова М.А.** Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век / М.А. Балабанова. — Москва: Наука, 2000. — 133 с.
8. **Безуглов С.И.** Катакомбные погребения III—IV вв. на Нижнем Дону / С.И. Безуглов, В.И. Копылов // СА. — 1989. — № 3. — С. 171—183.
9. **Безуглов С.И.** Воинское позднесарматское погребение близ Азова / С.И. Безуглов // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г. — Азов, 1997. — Вып. 14. — С. 133—142.
10. **Безуглов С.И.** Курганные погребения позднеримского времени из могильника Козинка VIII / С.И. Безуглов, В.П. Глебов // Историко-

археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2001 г. — Азов, 2002. — Вып. 18. — С. 288—301.

11. **Безуглов С.И.** Позднесарматские погребения в устье Дона (курганный могильник Валовый 1) / С.И. Безуглов, В.П. Глебов, И.Н. Парусимов. — Ростов-на-Дону: «Медиа-Полис», 2009. — 128 с.

12. **Берсенева Н.А.** Женские погребения с оружием: реалии жизни или отображение социальной идентичности? (по материалам саргатской культуры) / Н.А. Берсенева // Вестник археологии, антропологии и этнографии. — 2011. — № 1 (14). — С. 72—79.

13. **Беспалый Е.И.** Позднесарматское погребение из могильника Высочино V на водоразделе между Кагальником и Доном / Е.И. Беспалый // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на-Дону: ООО «Терра»; НПК «Гефкст», 2000. — Вып. 1. — С. 156—168.

14. **Беспалый Е.И.** Раскопки Новочеркасской экспедиции в 1990 — 91 гг. / Е.И. Беспалый // Аксайские древности. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 111—189.

15. **Беспалый Е.И.** Курганный могильник Мухин / Е.И. Беспалый, Г.Е. Беспалый // Аксайские древности. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 19—110.

16. **Білецький А.** Геродот. Історії в дев'яти книгах / А. Білецький. — Київ: Наукова думка, 1993. — 576 с.

17. **Богаченко Т.В.** Проблема интерпретации погребений «женщин с оружием» и обряды инициации / Т.В. Богаченко // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону. — Азов, 2006. — Вып. 21. — С. 247—259.

18. **Богаченко Т.В.** Погребения «женщин с оружием» эпохи раннего железного века на Дону (методологические аспекты проблемы изучения) / Т.В. Богаченко, В.Е. Максименко // НАВ. — Волгоград: ВГУ, 2008. — Вып. 9. — С. 48—61.

19. **Богаченко Т.В.** Женщины-воительницы южнорусских степей: исторические основы сказаний / Т.В. Богаченко. — Saarbrücken, LAP Lambert academic Publishing GmbH and. Co, KG, 2011. — 248 с.
20. **Боднарский М.С.** Античная география / М.С. Боднарский. — Москва: Издательство Географической литературы, 1953. — 374 с.
21. **Бози Ф.** Античные источники о савроматах / Ф. Бози // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. — Москва: Изд-во ИА РАН, 1994. — Вып. 1: Савроматская эпоха (VI—IV вв. до н.э.). — С. 34—39.
22. **Боталов С.Г.** Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей / С.Г. Боталов, С.Ю. Гуцалов. — Челябинск: Рифей, 2000. — 265 с.
23. **Брашинский И.Б.** Раскопки скифских курганов на Нижнем Дону / И.Б. Брашинский // КСИА. — 1973. — Вып. 133. — С. 54—61.
24. **Бузескул В.П.** Краткое введение в историю Греции: лекции проф. В. Бузескула / В.П. Бузескул. — Харьков: типолитограф. М.С. Сергеева., 1910. — 264 с.
25. **Бунятян Е.П.** Методика социальной реконструкции по данным рядовых скифских могильников / Е.П. Бунятян // Теория и методика археологических исследований. — Киев, 1982. — С. 136—184.
26. **Бунятян Е.П.** Методика социальных реконструкций в археологии / Е.П. Бунятян. — Киев: Наукова думка, 1985. — 121 с.
27. **Васильев В.Н.** Вооружение и военное дело кочевников Южного Урала в VII—II вв. до н.э. / В.Н. Васильев. — Уфа: Гилем, 2001. — 153 с.
28. **Вдовченков Е.В.** «Мужское» и «Женское» в погребальном обряде и обществе сарматов Подонья (по материалам курганного могильника Новый) / Е.В. Вдовченков // Фундаментальная наука вузам. — 2013. — № 4. — С. 287—294.
29. **Веддер Дж.** Раскопки могильников Покровка 2 и Покровка 8 в 1992 году / Дж. Веддер, В. Егоров, Дж. Дэвис-Кимболл, Н. Моргунова, Т. Трунаева,

Л. Яблонский // Курганы Левобережного Илека — 1993. — Вып. 1. — С. 18—55.

30. **Власкин М.В.** Сарматские курганы в Северо-Восточном Приазовье / М.В. Власкин, П.А. Ларенок // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1990 г. — Азов, 1991. — Вып. 10. — С. 65—71.

31. **Власкин М.В.** Раннесарматские погребения могильника Северо-Западный I / М.В. Власкин // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на-Дону: ООО«Терра»; НПК «Гефест», — 2000. — Вып. 1. — С. 9—27.

32. **Власкин М.В.** Археологические исследования могильника Новопалестинский I / М.В. Власкин // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2005. — Вып. 4. — С. 153—164.

33. **Вязьмітіна М.І.** Кургани біля села Новопилипівки і радгоспу «Аккермень» / М.І. Вязьмітіна, В.А. Іллінська, Е.Ф. Покровська, О.І. Тереножкін, Г.Т. Ковпаненко // АП УРСР. — Киев, 1960. — Т. 8. — С. 22—135.

34. **Галанина Л.К.** К проблеме взаимоотношений скифов с меотами (по данным новых раскопок Келермесского курганного могильника)/ Л.К. Галанина // СА. — 1985. — № 3. — С. 156—165.

35. **Гаркавец А.Н.** Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / А.Н. Гаркавец / Составление и редакция Александра Николаевича Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — 1304 с.

36. **Глебов В.П.** О некоторых типах амулетов в сарматских погребениях Нижнего Дона / В.П. Глебов // Античная цивилизация и варварский мир (Материалы III-го археологического семинара). — Новочеркасск, 1993. — С. 43—45.

37. **Глебов В.П.** Новые сарматские погребения в бассейне реки Сал (о соотношении раннесарматской и среднесарматской культур) / В.П. Глебов, И.Н. Парусимов // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по

археологии Дона. — Ростов-на-Дону: ООО «Терра»; НПК «Гефест», 2000. — Вып. 1. — С. 61—89.

38. **Глебов В.П.** О заключительной фазе раннесарматской культуры на Нижнем Дону / В.П. Глебов // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология. Материалы IV международной конференции «Проблемы сарматской археологии и истории». — Самара, 2000. — Вып. 2. — С. 170—186.

39. **Глебов В.П.** Раннесарматские погребения из кургана у хутора Холодный / В.П. Глебов, И.Н. Парусимов // НАВ. — 2003. — Вып. 6. — С. 263—271.

40. **Глебов В.П.** Курган позднесарматского времени из могильника Новомаргаритово II / В.П. Глебов // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г. — Азов, 2006. — Вып. 22. — С. 79—86.

41. **Глебов В.П.** Раннесарматская культура Нижнего Подонья II – I вв. до н.э. / В.П. Глебов. — Автореф. дисс... канд. ист. наук. Москва, ИА РАН, 2010.

42. **Глебов В.П.** Женские погребения с оружием на Нижнем Дону в эпоху позднего Эллинизма / В.П. Глебов, И.В. Толочко / Античная цивилизация и варварский мир Понто-Каспийского региона: материалы Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященной 70-летию Б.А. Раева (Кагальник, 20—21 октября г.) / [отв. ред. С.И. Лукьяшко]. — Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2016. — С. 44—84.

43. **Граков Б.Н.** ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ (Пережитки матриархата у сарматов) / Б.Н. Граков // ВДИ. — 1947. — № 3. — С. 100—122.

44. **Гросу В.И.** Сарматские памятники Среднего Попрутья / В.И. Гросу // АИМ в 1983 г., — Кишинев: «Штиница», 1988. — С. 79—91.

45. **Гугуев В.К.** Всадническое погребение первых веков нашей эры из курганного некрополя Кобякова городища на Дону / В.К. Гугуев, С.И. Безуглов // СА. — 1990. — № 2. — С. 164—176.

46. **Гудкова А.В.** Отчет о работе Измаильской новосроечной экспедиции Института археологии АН УССР в 1981 году / А.В. Гудкова, А.О. Добролюбский, Г.Н. Тощев, М.М. Фокеев. — ОАМ № 88255.
47. **Гудкова А.В.** Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I—IV вв. н.э. / А.В. Гудкова, М.М. Фокеев — Киев: Наукова думка, 1984. — 118 с.
48. **Гуляев В.И.** Там где жили амазонки: О работах Потуданской археологической экспедиции на Среднем Дону / В.И. Гуляев // Донская археология. — 2000. — № 3—4. — С. 38—50.
49. **Гуляев В.И.** «Амазонки» на Среднем Дону / В.И. Гуляев // Археологические памятники Восточной Европы. — Воронеж, 2002. — С. 125—134.
50. **Гутнов Ф.Х.** Скифы Северного Кавказа Ф.Х. Гутнов / inci.ru/vestnikii/vest21.html
51. **Гущина И.И.** Памятник позднесарматской культуры в Поднепровье (по фондам ГИМ) / И.И. Гущина // Тр. ГИМ. — М.: «Советская Россия», 1966. — Вып. 40. — С. 74—79.
52. **Дворниченко В.В.** Раскопки курганов в урочище Кривая Лука в 1973 году / В.В. Дворниченко, Н.В. Малиновская, Г.А. Федоров-Давыдов // Древности Астраханского края. — Москва: Наука, 1977. — С. 3—77.
53. **Дворниченко В.В.** Сарматское погребение скептуха I в. н.э. у с. Косика Астраханской области / В.В. Дворниченко, Г.А. Федоров-Давыдов // ВДИ. — 1993. — № 3. — С. 141—179.
54. **Демиденко С.В.** Сарматские погребения из кургана 10 могильника Первомайский X / С.В. Демиденко // ДВДС. — 1993. — Вып. 3. — С. 115—123.
55. **Демченко Т.И.** Исследования курганов в Рышканском районе / Т.И. Демченко // АИМ в 1983 г., — Кишинев: «Штеница», 1988. — С. 60—74.
56. **Дергачев В.А.** Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975—1976 гг.) / В.А. Дергачев. — Кишинев: «Штеница», 1982. — 138 с.

57. **Джонс-Блэй К.** Женщина и война в индоевропейском мире / К. Джонс-Блэй // Стратум: структуры и катастрофы. — СПб., 1997. — С. 67—72.
58. **Добровольская М.В.** Травматические повреждения на скелетных останках людей из курганных некрополей Среднего Дона / М.В. Добровольская // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху: Тр. Дон. археол. Экспедиции ИА РАН, 2004 — 2008 гг. — М.: ИА РАН, 2009. — С. 174—185.
59. **Добролюбский А.О.** О структуре объекта археологической науки / А.О. Добролюбский // Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытно-общинного строя. — Киев: Наукова думка, 1980. — С. 127—141.
60. **Добролюбский А.О.** О принципах социологической реконструкции по данным погребального обряда / А.О. Добролюбский // Теория и методы археологических исследований. — Киев: Наукова думка, 1982. — С. 54—68.
61. **Доватур А.И.** Народы нашей страны в «Истории» Геродота / А.И. Доватур, Д.П. Калистов, А.И. Шишова. — Москва: Наука, 1982. — 456 с.
62. **Дьяченко А.Н.** Раскопки могильной группы у села Соленое Займище / А.Н. Дьяченко, Б.Ф. Железчиков // Донские древности. — Азов, 1995. — Вып. 4. — С. 149—169.
63. **Дьяченко А.Н.** Археологические исследования у с. Абганерово Октябрьского района Волгоградской области / А.Н. Дьяченко, В.Г. Блохин, О.А. Шинкарь // Археолого-этнографические исследования в Волгоградской области. — Волгоград: «Перемена», 1995. — С. 83—139.
64. **Дьяченко А.Н.** Исследование курганного могильника Абганерово II в Октябрьском районе Волгоградской области / А.Н. Дьяченко // Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 1999. — Вып. 3 — С. 31—46.
65. **Ельницкий Л.А.** Комментарии к переизданию «Известий древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе» В.В. Латышева / Л.А. Ельницкий // ВДИ. — 1949. — № 1. — С. 185—293.

66. **Железчиков Б.Ф.** Катакомбные захоронения Уральской области / Б.Ф. Железчиков, В.А. Кригер // СА. — 1978. — № 4. — С. 218—229.
67. **Железчиков Б.Ф.** Раскопки у с. Лятошинка / Б.Ф. Железчиков, А.В. Фалаев // Археолого-этнографические исследования в Волгоградской области. — Волгоград, 1995. — С. 23—61.
68. **Железчиков Б.Ф.** Анализ сарматских погребальных памятников IV—III вв. до н.э. / Б.Ф. Железчиков // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. — Москва: Институт археологии РАН, 1997. — Вып. II: Раннесарматская культура (IV—I вв. до н.э.). — С. 46—128.
69. **Железчиков Б.Ф.** Археологические памятники Уральской области / Б.Ф. Железчиков. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 1998. — 136 с.
70. **Железчиков Б.Ф.** Сарматское погребение в могильнике Алебастрово 1 / Б.Ф. Железчиков // НАВ. — 2000. — Вып. 3. — С. 294—309.
71. **Железчиков Б.Ф.** Древности Лебедевки (VI—II вв. до н.э.) / Б.Ф. Железчиков, В.М. Клепиков, И.В. Сергацков. — Москва: Восточная литература, 2006. — 159 с.
72. **Захаров П.Е.** Грунтовый могильник сарматского времени в Нижнем Поволжье / П.Е. Захаров, В.И. Мордвинцева // РА. — 1995. — № 2. — С. 161—169.
73. **Зельин К.К.** Основные черты исторической концепции Помпея Трога / К.К. Зельин // ВДИ. — 1948. — № 4. — С. 208—225.
74. **Зуев В.Ю.** О появлении сарматов в степях Евразии по археологическим данным / В.Ю. Зуев / Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013г.). — СПб: 2013, — С. 512—522.
75. **Игнатов В.Н.** Раскопки курганов в Волгоградском междуречье / В.Н. Игнатов, В.П. Колесник, В.И. Мамонтов // АО 1978. — Москва: Наука, 1979. — С. 174—176.
76. **Ильинская В.А.** Скифские топоры / В.А. Ильинская // Археология. — 1961. — Т. XII. — С. 27—52.

77. **Ильюков Л.С.** Сарматы междуречья Сала и Маныча / Л.С. Ильюков, М.В. Власкин. — Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1992. — Вып. 1. — 287 с.
78. **Ильюков Л.С.** Новые памятники скифского времени на нижнем Дону / Л.С. Ильюков, С.И. Лукьяшко // Донские древности. — 1994. — Вып. 2. — С. 57—67;
79. **Ильюков Л.С.** Позднесарматские курганы левобережья реки Сал / Л.С. Ильюков // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на-Дону: ООО «Терра»; «Гефест», 2000. — Вып. 1. — С. 100—140.
80. **Ильюков С.Л.** Курганы с погребениями раннесарматского времени / С.Л. Ильюков // МАВДС. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — Вып. 1. — С. 198—207.
81. **Ильюков Л.С.** Три позднесарматских кургана из Северо-Восточного могильника / Л.С. Ильюков // Аксайские древности. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 231—243.
82. **Ильюков Л.С.** Курганы на западной окраине г. Ростова-на-Дону / Л.С. Ильюков // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону. — Азов, 2006. — Вып. 21. — С. 161—169.
83. **Кадырбаев М.К.** Захоронения воинов савроматского времени на левобережье р. Илек / М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. — Алма-Ата, 1976. — С. 137—156.
84. **Карпов В.П.** Гиппократ, Избранные книги / В.П. Карпов, В.И. Руднев. — Москва: Гос. изд-во биолог. и мед. лит-ры, 1936. — 736 с.
85. **Кияшко А.В.** Ритуал элитного сарматского погребения на реке Есауловский Аксай (предварительное исследование) / А.В. Кияшко, Е.П. Мыськов // Сарматы и их соседи на Дону: Материалы и исследования по археологии Дона. — Ростов-на-Дону: ООО «Терра»; «Гефест», 2000. — Вып. 1. — С. 46—59.

86. **Клепиков В.М.** Позднесарматский могильник Абганерово II / В.М. Клепиков, О.А. Шинкарь // Историко-археологические исследования в Нижнем Поволжье. — Волгоград, 1997. — Вып. 2. — С. 81—101.

87. **Клепиков В.М.** Сарматы Нижнего Поволжья в IV—III вв. до н.э. / В.М. Клепиков. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2002. — 216 с.

88. **Клепиков В.М.** Комплексы позднесарматского времени могильника Перегрузное I / В.М. Клепиков, М.В. Кривошеев // МАВДС. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2004. — Вып. 2. — С. 169—185.

89. **Клепиков В.М.** Раннесарматские погребения курганного могильника у села Перегрузное / В.М. Клепиков, О.А. Шинкарь // МАВДС. — Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 2004. — С. 134—168.

90. **Клепиков В.М.** Охранные раскопки в Октябрьском районе Волгоградской области / В.М. Клепиков // НАВ. — 2011. — Вып. 12. — С. 223—224.

91. **Ключнева И.Н.** Сарматский курган на левобережье Северского Донца / И.Н. Ключнева // Матеріали та дослідження з археології Східної України: збірник наукових праць (за ред. С.М. Санжарова). — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. — С. 299—313.

92. **Ковпаненко Г.Т.** Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге / Г.Т. Ковпаненко. — Киев: Наукова думка, 1986. — 150 с.

93. **Копылов В.П.** Погребения «амазонок» в курганах Елизаветовского могильника / В.П. Копылов, С.Ю. Янгулов, Э.В. Яковенко // Тез. докл. II Международная конференция «Скифы и сарматы в VIII—III в. до н.э.», посвященная памяти Б.Н. Гракова. — Азов; Ростов-на-Дону, 2004. — С. 53—57.

94. **Коренько В.А.** Константин Федорович Смирнов и археология древних кочевников / В.А. Коренько / Константин Федорович Смирнов и современные проблемы сарматской археологии. Материалы IX Международной

конференции «Проблемы сарматской археологии и истории», посвященной 100-летию со дня рождения Константина Федоровича Смирнова. — Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2016. — С. 10—14.

95. **Косвен М.О.** Амазонки. История легенды / М.О. Косвен // СЭ. — 1947. — № 2. — С. 33—59.

96. **Костенко В.И.** Сарматские памятники в материалах археологической экспедиции ДГУ / В.И. Костенко // Курганные древности Степного Поднепровья в III—I тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1977. — С. 120—128.

97. **Костенко В.И.** Сарматы в Нижнем Поднепровье: по материалам Усть-Каменского могильника / В.И. Костенко. — Днепропетровск: ДДУ, 1993. — 152 с.

98. **Кравченко О.В.** Сарматське поховання з хутора Хмільна / О.В. Кравченко, Є.В. Кравченко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. — Киев: Фастів, 2005. — С. 269—291.

99. **Краева Л.А.** Сарматские погребения могильника у с. Пятилетка / Л.А. Краева, С.В. Богданов // АПО. — Оренбург, 2000. — Вып. IV. — С. 168—179.

100. **Крамарев А.И.** Курганный могильник Гвардейцы II / А.И. Крамарев, В.Н. Мышкин, М.А. Турецкий // Вопросы археологии Поволжья — Самара: Изд-во СамГПУ, 2002. — Вып. 2. — С. 101—121.

101. **Крюкова Е.А.** Впускные погребения раннего железного века Плешановского II курганного могильника / Е.А. Крюкова, Е.А. Купцов // АПО. — 2014. — Вып. 11. — С. 201—243.

102. **Кузнецов П.Ф.** Исследование могильника Журавлиха I / П.Ф. Кузнецов, В.Н. Мышкин // НАВ. — 2003. — Вып. 6. — С. 142—164.

103. **Кузьмин В.Н.** Исследования кургана 1 могильника Степнянский II / В.Н. Кузьмин // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2005. — С. 165—177.

104. **Куклина И.В.** Тракта́т «О воздухе, водах, местностях» как источник по истории скифов / И.В. Куклина // Вспомогательные исторические дисциплины. — 1970. — Т. III. — С. 217—232.

105. **Купцов Е.А.** Деревянные наконечники стрел и цельнодеревянные стрелы ранних кочевников Южного Урала / Е.А. Купцов / V (XXI) Всероссийский археологический съезд [Электронный ресурс]: сборник научных трудов / отв. ред. А.П. Деревянко, А.А. Тишкин. — Барнаул: ФГБОУВО «Алтайский государственный университет», 2017.

106. **Курчатов С.І.** Сарматський воїнський могильник на Середньому Пруті / С.І. Курчатов, О.В. Симоненко, А.Ю. Чірков // Археологія. — 1995. — №1. — С. 112—123.

107. **Кызласов Л.Р.** Первогорода древней Сибири (бронзовый и ранний железный век) / Л.Р. Кызласов // Вестник Московского университета. — 1999. — Серия 8. — № 3. — С. 96—129.

108. **Ларенок В.А.** Исследование погребений у Мокро-Чалтырского карьера / В.А. Ларенок, В.В. Потапов // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2002 году. — Азов, 2004. — Вып. 19. — С. 153—177.

109. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Греческие писатели / В.В. Латышев // ВДИ. — 1947. — № 1. — С. 280—316.

110. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (приложение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1947. — № 2. — С. 249—332.

111. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1947. — № 3. — С. 235—315.

112. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1947. — № 4. — С. 171—289.

113. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1948. — № 1. — С. 223—315.

114. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1948. — № 2. — С. 215—314.

115. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1948. — № 3. — С. 217—330.

116. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1948. — № 4. — С. 225—298.

117. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть вторая. Латинские писатели / В.В. Латышев // ВДИ. — 1949. — № 1. — С. 185—293.

118. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть вторая. Латинские писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1949. — № 2. — С. 271—356.

119. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть вторая. Латинские писатели (продолжение) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 205—308.

120. **Латышев В.В.** Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть вторая. Латинские писатели (окончание) / В.В. Латышев // ВДИ. — 1949. — № 4. — С. 227—305.

121. **Лебедев Г.С.** Отражение социальной структуры в археологических материалах / Г.С. Лебедев // Философия, история, современность. — Ленинград: Наука, 1973. — С.53—60.

122. **Лесков О.М.** Скарби курганів Херсонщини / О.М. Лесков. — Киев: Мистецтво, 1974. — 121 с.

123. **Лотман Ю.М.** Статьи по типологии культуры / Ю.М. Лотман. — Тарту: Изд-во Тартусского ун-та, 1970. — Вып. 1. — 95 с.
124. **Лукашов А.В.** Савромато-сарматские погребения у с. Белокаменка / А.В. Лукашов, А.Н. Прямухин // НАВ. — 2002. — Вып. 5. — С. 201—224.
125. **Лукьяшко С.И.** Дон и Приазовье в античной мифологии / С.И. Лукьяшко // Богатый колодезь. — Вып. 1. — С. 12—21.
126. **Лурье С.Я.** Геродот / С.Я. Лурье. — Москва — Ленинград: Издательство АН СССР, 1947. — 212 с.
127. **Максименко В.Е.** Савроматы и сарматы на Нижнем Дону / В.Е. Максименко. — Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1983. — 224 с.
128. **Малєєв Ю.М.** Сарматське поховання в с. Буряківка на Тернопільщині / Ю.М. Малєєв, І.С. Піоро // Археологія. — 1973. — № 12. — С. 73—76.
129. **Мамонтов В.И.** Курганный могильник Zubovka / В.И. Мамонтов // ДВДС. — Волгоград, 1992. — Вып. 2. — С. 17—49.
130. **Мамонтов В.И.** Погребение знатного воина из кургана у пос. Первомайский / В.И. Мамонтов // Донские древности. — Азов, 1995. — вып. 4. — С. 169—178.
131. **Мамонтов В.И.** Древнее население левобережья Дона (по материалам курганного могильника Первомайский VII) / В.И. Мамонтов. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. — 145 с.
132. **Мамонтов В.И.** Курганный могильник Первомайский VIII / В.И. Мамонтов // НАВ. — 2001. — Вып. 4. — С. 179—195.
133. **Мамонтов В.И.** Курганный могильник «Короли» / В.И. Мамонтов // МАВДС. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — Вып. 1. — С. 110—127.
134. **Мамонтов В.И.** Сарматские курганы могильника Первомайский XIV / В.И. Мамонтов // НАВ. — 2009. — Вып. 10. — С. 325—334.
135. **Мамонтов В.И.** Курганный могильник Первомайский XIII / В.И. Мамонтов // НАВ. — 2011. — Вып. 12. — С. 147—157.

136. **Матвеева Г.И.** Курганный могильник у с. Гвардейцы / Г.И. Матвеева, В.А. Скарбовенко // Очерки истории и культуры Поволжья. Труды Средневолжской археологической экспедиции. — Куйбышев, 1976. — Вып. 2. — С. 147—174.
137. **Мачинский Д.А.** О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников / Д.А. Мачинский // АСГЭ. — Ленинград, 1971. — Вып. 13. — С. 30—54.
138. **Мелюкова А.И.** Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка / А.И. Мелюкова. — Москва: Наука, 1975. — с. 161.
139. **Миллер В.Ф.** Осетинские этюды / В.Ф. Миллер. — Владикавказ: Репринтное издание, 1992. — 716 с.
140. **Мирошина Т.В.** Новые сарматские погребения в Ставропольском крае / Т.В. Мирошина // КСИА. — 1986. — №. 186. — С. 69—73.
141. **Мирошина Т.В.** Сарматские погребения из могильника Веселая роща III / Т.В. Мирошина, В.Л. Державин // СА. — 1988. — № 4. — С. 146—156.
142. **Мирошина Т.В.** Амазонки у сарматов и проблема матриархата // Проблемы скифо-сарматской археологии / Т.В. Мирошина. — Москва: Наука, 1990. — С. 159—176.
143. **Моргунова Н.Л.** Шумаевские курганы / Н.Л. Моргунова, А.А. Гольева, Л.А. Краева, Д.В. Мещеряков, М.А. Турецкий, М.В. Халяпин, О.С. Хохлова. — Оренбург: Издательство ОГПУ, 2003. — 392 с.
144. **Моруженко А.А.** Сарматские памятники Донецкой области / А.А. Моруженко // Научно-практический семинар: Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов. 19—21 апреля 1989 года. — Донецк, 1989. — С. 47—50.
145. **Мошкова М.Г.** Сарматские курганы Оренбургской области / М.Г. Мошкова // КСИА. — 1961. — № 83. — С. 115—125.
146. **Мошкова М.Г.** Ново-Кумакский курганный могильник близ г. Орска / М.Г. Мошкова // МИА. — 1962. — № 115. — С. 204—241.

147. **Мошкова М.Г.** Сарматские погребения Ново-Кумакского могильника близ г. Орска / М.Г. Мошкова // МИА. — 1972. — № 153. — С. 206—242.
148. **Мошкова М.Г.** Сарматские памятники Западного Казахстана / М.Г. Мошкова, Г.В. Кушаев // Проблемы археологии Урала и Сибири. — Москва: Наука, 1975. — С. 258—268.
149. **Мошкова М.Г.** Позднесарматские погребения Лебедевского могильника в Западном Казахстане / М.Г. Мошкова // КСИА. — 1982. — № 170. — С. 80—87.
150. **Мошкова М.Г.** Пути и особенности развития савромато-сарматской культурно-исторической общности. / М.Г. Мошкова. — Доклад на соискание... д-ра ист. Наук. — Москва, 1989.
151. **Мошкова М.Г.** Предисловие / М.Г. Мошкова // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии — Москва: Ин-т археологии РАН, 1994. — Вып. 1: Савроматская эпоха. — Москва, 1994. — С. 4—12.
152. **Мошкова М.Г.** Кочевники Южного Приуралья в системе культур скифо-сакского мира / М.Г. Мошкова // Россия и Восток: проблемы взаимодействия: Материалы конференции. — Челябинск, 1995. — Ч. V. — Кн. 2. — С. 121—133.
153. **Мошкова М.Г.** Анализ сарматских погребальных памятников II—IV вв. н.э. / М.Г. Мошкова // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. — Москва: Ин-т археологии РАН, 2009. — Вып. IV. Позднесарматская культура. — С. 21—149.
154. **Мыськов Е.П.** Сарматские погребения из курганов у Волжского и Киляковки / Е.П. Мыськов // ДВДС. — 1992. — Вып. 2. — С. 118—138.
155. **Мыськов Е.П.** Позднесарматские комплексы на Нижнем Дону / Е.П. Мыськов, И.В. Сергацков // РА. — 1994. — № 2. — С. 179—191.
156. **Мышкин В.Н.** Сарматские курганы у с. Гвардейцы / В.Н. Мышкин, В.А. Скарбовенко, А.А. Хохлов // АПО. — 1999. — Вып. III. — С. 147—175.

157. **Мышкин В.Н.** Раннесарматские погребения курганного могильника Карабаевка I / В.Н. Мышкин // НАВ. — 2009. — Вып. 10. — С. 335—345.
158. **Науменко С.А.** Могильник Терновский II / С.А. Науменко // В кн. Ильюков Л.С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Сала и Маныча. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1992. — Вып. 1. — С. 258—261.
159. **Очир-Горяева М.А.** Савроматская культура Нижнего Поволжья VI—IV вв. до н.э. / М.А. Очир-Горяева. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1988. — 20 с.
160. **Парусимов И.Н.** Раскопки в Зимовниковском и Усть-Донецком районах Ростовской области / И.Н. Парусимов // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995—1997 гг. — Азов, 1998. — Вып. 15. — С. 137—142.
161. **Парусимов И.Н.** Раскопки курганов у станицы Мелиховская и хутора Ново-Веселый / И.Н. Парусимов // Труды археологического научно-исследовательского бюро. — 2008. — Т. III. — С. 117—130.
162. **Парусимов И.Н.** Раскопки курганов у хут. Потапов / И.Н. Парусимов // Археологические записки. — Ростов-на-Дону, 2009. — Вып. 6. — С. 177—180.
163. **Петренко В.Г.** Погребение знатной скифянки из могильника Новозаведенное — II (предварительная публикация) / В.Г. Петренко, В.Е. Маслов, А.Р. Канторович // Археологические памятники раннего железного века Юга России. — Москва: ИА РАН, 2004. — С. 179—210.
164. **Пилипенко А.С.** Палеогенетическое исследование носителей пазырыкской культуры из могильника Ак-Алаха-1 (Горный Алтай) / А.С. Пилипенко, Р.О. Трапезов, Н.В. Полосьмак // Археология, этнография и антропология Евразии. — 2015. — № 4. — С. 146—152.
165. **Покровська Є.Ф.** Могильник біля с. Калантаєво / Є.Ф. Покровська, Г.Т. Ковпаненко // Археологія. — 1961. — Т. XII. — С. 22—135.

166. **Полин С.В.** «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья / С.В. Полин, А.В. Симоненко // ИАП. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1990. — С. 73—93.
167. **Польсмак Н.В.** Всадники Укока / Н.В. Польсмак. — Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2001. — 336 с.
168. **Попандопуло З.Х.** Грунтовой могильник у с. Скульки / З.Х. Попандопуло // АБУ 1999—2000 рр. — Киев: ИА НАН, 2000. — С. 193—194.
169. **Потапов Л.П.** Лук и стрела в шаманстве у алтайцев / Л.П. Потапов // СЭ. — 1934. — № 3. — С. 64—76.
170. **Потапов В.В.** Раскопки курганов в Ростовской области / В.В. Потапов, В.В. Яценко, В.П. Глебов // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г. — Азов, 1997. — Вып. 14. — С. 45—46.
171. **Потапов В.В.** Раскопки курганов в зонах реконструкции и строительства магистральных газопроводов / В.В. Потапов // Аксайские древности. — Ростов-на-Дону, 2002. — С. 271—310.
172. **Прокофьев Р.В.** Курганы с камнем на правом берегу Северского Донца / Р.В. Прокофьев // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. — Азов, 2004. — Вып. 20. — С. 240—327.
173. **Прохорова Т.А.** Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника / Т.А. Прохорова, В.К. Гугуев // СА. — 1992. — № 1. — С. 142—161.
174. **Пшеничнюк А.Х.** Культура ранних кочевников Южного Урала / А.Х. Пшеничнюк. — Москва: Наука, 1983. — 203 с.
175. **Разуваев Ю.Д.** Курганы I в. н.э. у южной окраины г. Воронежа / Ю.Д. Разуваев // СА. — 1992. — № 1. — С. 234—239.
176. **Ростовцев М.И.** Эллинизм и иранство на юге России / М.И. Ростовцев. — Пг., 1918. — 189 с.

177. **Ростовцев М.И.** Скифия и Боспор / М.И. Ростовцев. — Пг., 1925. — 621 с.
178. **Садыкова М.Х.** Сарматские памятники Башкирии / М.Х. Садыкова // МИА. — 1962. — № 115. — С. 242—273.
179. **Садыкова М.Х.** Сарматский курганный могильник у деревни Старые Киишки / М.Х. Садыкова // АЭБ. — 1962. — Т. 1. — С. 88—123.
180. **Серигов Ю.Б.** Новые находки мобильного искусства в Среднем Зауралье / Ю.Б. Серигов // Памятники археологии и художественное творчество: материалы осеннего colloquium. — Омск, 2005. — Вып. 3. — С. 75—79.
181. **Сергацков И.В.** О времени заселения сарматами северной части Волго-Донского междуречья / И.В. Сергацков // СА. — 1992. — № 1. — С. 162—175.
182. **Сергацков И.В.** Новые данные к хронологии раннесарматской культуры / И.В. Сергацков // РА. — 1995. — № 1. — С. 148—159.
183. **Сергацков И.В.** Сарматские курганы на Иловле / И.В. Сергацков. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. — 396 с.
184. **Сергацков И.В.** Курганный могильник Маляевка V / И.В. Сергацков, В.В. Дворниченко, В.А. Демкин // МАВДС. — Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета, 2001. — Вып. 1. — С. 13—49.
185. **Сергацков И.В.** Сарматские курганы у села Колобовка / И.В. Сергацков, В.М. Клепиков // НАВ. — 2001. — Вып. 4. — С. 196—212.
186. **Сергацков И.В.** Курганы у хутора Авилов в низовьях реки Иловли / И.В. Сергацков // МАВДС. — 2004. — Вып. 2. — С. 4—54.
187. **Симоненко А.В.** Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья / А.В. Симоненко // Скифы и сарматы. — Киев: Наукова думка, 1977. — С. 221—231.
188. **Симоненко А.В.** О периодизации сарматской культуры / А.В. Симоненко // Скифия и Боспор: Археологические материалы к

конференции памяти академика М.И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1889. — С. 117—120.

189. **Симоненко А.В.** Сарматы Северо-Западного Причерноморья в 1 в. н.э. (погребения знати у с. Пороги) / А.В. Симоненко, Б.И. Лобай. — Киев: Наукова думка, 1991. — 112 с.

190. **Симоненко А.В.** Сарматы Таврии / А.В. Симоненко. — Киев: Наукова думка, 1993. — 142 с.

191. **Симоненко А.В.** Хронология и периодизация сарматской культуры Северного Причерноморья / А.В. Симоненко // Сарматская культура Евразии: проблемы региональной хронологии. — Краснодар, 2004. — С. 134—173.

192. **Симоненко А.В.** Сарматские всадники Северного Причерноморья / А.В. Симоненко. — Издание 2-е. — Киев: Издатель Олег Филук, 2015 — 466 с.

193. **Симоненко А.В.** Раннесарматский период в Северном Причерноморье / А.В. Симоненко / Золото, конь и человек; Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко. — Киев: КНТ, 2012. — С. 187—207.

194. **Синицын И.В.** К материалам по сарматской культуре на территории Нижнего Поволжья / И.В. Синицын // СА. — 1946. — вып. VIII. — С. 73—95.

195. **Синицын И.В.** Археологические исследования в Саратовской области и в Западном Казахстане / И.В. Синицын // КСИИМК. — 1952. — XLV (45). — С. 66—68.

196. **Синицын И.В.** Археологические исследования Заволжского отряда (1951—1953 гг.) / И.В. Синицын // МИА. — 1959. — № 60. — С. 39—205.

197. **Синицын И.В.** Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954—1955 гг.) / И.В. Синицын // МИА. — 1960. — № 78. — С. 10—168.

198. **Синицын И.В.** Древние памятники Саратовского Заволжья / И.В. Синицын // Археологический сборник. — Саратов: Изд-во СГУ, 1966. — С. 3—62.

199. **Скворцов Н.Б.** Погребения сарматской знати из Волгоградского Заволжья / Н.Б. Скворцов, А.С. Скрипкин // НАВ. — 2008. — Вып. 9. — С. 98—116.
200. **Скрижинская М.В.** Герои киммерийских и скифских легенд в греческой поэзии и вазовой живописи VII—VI вв. до н.э. / М.В. Скрижинская // ВДИ. — 1986. — № 4. — С. 84—94.
201. **Скрижинская М.В.** Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье / М.В. Скрижинская. — Киев: Наукова думка, 1991. — 199 с.
202. **Скрипкин А.С.** О конечной дате раннесарматской культуры в Нижнем Поволжье / А.С. Скрипкин // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 105—117.
203. **Скрипкин А.С.** Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и ее исторический аспект / А.С. Скрипкин. — Саратов, 1990. — 299 с.
204. **Скрипник Т.А.** Амазонки в античной традиции / Т.А. Скрипник // ИРОМК. — 1988. — № 5. — С. 29—39.
205. **Смирнов К.Ф.** Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области / К.Ф. Смирнов // МИА. — 1959. — № 60. — Т. 1. — С. 206—322.
206. **Смирнов К.Ф.** Быковские курганы / К.Ф. Смирнов // МИА. — 1960. — № 78. — Т. 2. Древности Нижнего Поволжья. — С. 169—272.
207. **Смирнов К.Ф.** Савроматы. Ранняя история и культура сарматов / К.Ф. Смирнов. — Москва: Наука, 1964. — 379 с.
208. **Смирнов К.Ф.** Сарматы на Илеке / К.Ф. Смирнов. — Москва: Наука, 1975. — 176 с.
209. **Смирнов К.Ф.** Орские курганы ранних кочевников / К.Ф. Смирнов // Исследования по археологии Южного Урала. — Уфа: Изд-во БФ АН СССР, 1977. — С. 3—51.

210. **Смирнов К.Ф.** Савроматы и сарматы / К.Ф. Смирнов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. — Москва: Наука, 1977. — С. 129—139.
211. **Смирнов К.Ф.** «Амазонка» IV века до н.э. на Дону / К.Ф. Смирнов // СА. — 1982. — № 1. — С. 120—131.
212. **Смирнов К.Ф.** Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии / К.Ф. Смирнов. — Москва: Наука, 1984. — 182 с.
213. **Соколов П.М.** Погребальный обряд комплексов с клинковым вооружением савроматской археологической культуры Нижнего Поволжья / П.М. Соколов // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 105—111.
214. **Столяр А.Д.** Раскопки курганов у хут. Попова в 1950—1951 гг. / А.Д. Столяр // МИА. — 1958. — № 62. — С. 348—416.
215. **Стрижак М.С.** К вопросу о дифференцировании женских и мужских комплексов в «савроматской» культуре на территории Южного Приуралья и Нижнего Поволжья / М.С. Стрижак // НАВ. — Волгоград, 2006. — С. 35—49.
216. **Стрижак М.С.** О женских погребениях с оружием кочевников Приуралья и Поволжья в VI — начале IV в. до н.э. / М.С. Стрижак // Вооружение сарматов: региональная типология и хронология. — Челябинск: Издательство ЮУрГУ, 2007 — С. 71—75.
217. **Сымонович Э.А.** Погребение I—II вв. н.э. в с. Могильно в Подолии / Э.А. Сымонович // КСИА. — Москва, 1966. — Вып. 107. — С. 114—117.
218. **Топорков А.П.** Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры / А.П. Топорков // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. — Ленинград: Наука, 1989.
219. **Услар П.К.** Древнейшие сказания о Кавказе / П.К. Услар // ССКГ. — Тифлис: Изд-во Кавказского военно-народного управления при содействии Кавк. отд. Рус. геогр. о-ва, 1881. — 671 с.

220. **Федоров В.К.** Яковлевские курганы раннего железного века в Башкирском Зауралье / В.К. Федоров, В.Н. Васильев // Уфимский археологический вестник. — 1998. — Вып. 1. — С. 62—69.
221. **Федоров Г.Б.** К вопросу о сарматской культуре в Молдавии / Г.Б. Федоров // ИМФ АН СССР — 1956. — № 4 (№ 31) — С. 49—67.
222. **Федоров В.К.** Яковлевские курганы раннего железного века в Башкирском Зауралье / В.К. Федоров, В.Н. Васильев // Уфимский археологический вестник. — Уфа, 1998. — Вып. 1. — С. 62—96.
223. **Фиалко Е.Е.** Погребения женщин с оружием у скифов / Е.Е. Фиалко // Курганы Степной Скифии. — Киев: Наукова думка, 1991. — С. 4—18.
224. **Фиалко Е.Е.** Амазонки во времени и пространстве / Е.Е. Фиалко // Археологія і простір. — Киев, 2015. — С. 46—100.
225. **Фризен О.И.** Раннесарматские зеркала в системе хронологии наборов вооружения / О.И. Фризен // Stratum plus. — 2014. — № 3. — С. 113—127.
226. **Хазанов А.М.** Материнский род у сарматов / А.М. Хазанов // ВДИ. — 1970. — № 2. — С. 138—148.
227. **Хазанов А.М.** Очерки военного дела сарматов / А.М. Хазанов. — Москва: Наука, 1971. — 169 с.
228. **Хазанов А.М.** Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. / А.М. Хазанов — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.
229. **Халиков А.Х.** Волго-Камье в начале эпохи раннего железа / А.Х. Халиков. — Москва: Наука, 1977. — 262 с.
230. **Цимиданов В.В.** Метод оценки отклонений от модели рядового погребения срубной культуры / В.В. Цимиданов // Тези доповідей конференції «регіональне та загальне в історії». — Дніпропетровськ, 1995. — С 66—68.
231. **Черных Е.Н.** Исследование курганного могильника у с. Першин / Е.Н. Черных, С.В. Кузьминых, Е.Ю. Лебедева, В.Ю. Луньев // АПО. — 2000. — Вып. IV. — С. 63—83.

232. **Чурсин Г.Ф.** Культ железа у кавказских народов / Г.Ф. Чурсин // Известия КИЛИ. — Тифлис, 1927. — Т. VI. — С. 67—106.
233. **Чурсин Г.Ф.** Амулеты и талисманы Кавказских народов / Г.Ф. Чурсин // СМОМПК. — Тифлис, 1929. — Вып. 46. — С. 197—240.
234. **Шаповалов Т.А.** Раскопки кургана у поселка Новолуганское Донецкой области / Т.А. Шаповалов, Ю.П. Байдебуря // АИУ в 1967 г. — Киев: Наукова думка, 1968. — Вып. II. — С. 127—131.
235. **Шаповалов Т.О.** Сарматські поховання поблизу с. Новолуганське / Т.О. Шаповалов // Археологія. — 1973. — № 8. — С. 82—87.
236. **Шевченко Е.Б.** Раннекочевнические женские погребения с оружием из Южного Приуралья (VI—IV вв. до н.э.) / Е.Б. Шевченко // НАВ. — 2013. — Вып. 13. — С. 25—33.
237. **Шепко Л.Г.** Женское погребение с топором в Донбассе / Л.Г. Шепко / Тезисы докладов научной конференции 16—18 апреля 1997 года. Проблемы истории и археологии Украины. К 140-летию со дня рождения академика Дмитрия Ивановича Багалая. — Харьков, 1997. — С. 35.
238. **Шилов В.П.** Калиновский курганный могильник / В.П. Шилов // МИА. — 1959. — № 60. — С. 323—523.
239. **Шилов В.П.** Позднесарматское погребение у с. Старица / В.П. Шилов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Ленинград: Наука, 1968. — С. 310—323.
240. **Шилов В.П.** Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья / В.П. Шилов. — Ленинград: Наука, 1975. — 208 с.
241. **Шилов В.П.** Запорожский курган (к вопросу о погребениях аорской знати) / В.П. Шилов // СА. — 1983. — № 1. — С. 178—197.
242. **Шинкарь О.А.** Сарматские погребальные комплексы с длинными мечами Аксайского могильника / О.А. Шинкарь // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и Средние века: Материалы IX Международной научной конференции. — Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. пед. ун-та, 2001. — С. 122—124.

243. **Яблонский Л.Т.** Раскопки курганных могильников Покровка 1 и Покровка 2 в 1993 году / Л.Т. Яблонский, Т.Н. Трунаева, Дж. Веддер, Дж. Дэвис-Кимболл, В.Л. Егоров // Курганы левобережного Илека. — Москва, 1994. — Вып. 2. — С. 4—57.

244. **Яблонский Л.Т.** Раскопки курганных могильников Покровка 1 и Покровка 2 в 1994 году / Л.Т. Яблонский, Дж. Дэвис-Кимболл, Ю.В. Демиденко // Курганы Левобережного Илека. — Москва, 1995. — Вып. 3. — С. 9—48.

245. **Яблонский Л.Т.** Раскопки курганных могильников Покровка 1, 2, 7 и 10 в 1995 году / Л.Т. Яблонский, Дж. Дэвис-Кимболл, Ю.В. Демиденко // Курганы левобережного Илека. — Москва, 1996. — Вып. 4. — С. 7—48.

246. **Яровой Е.В.** Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута (по материалам раскопок курганов у с. Корпач)/ Е.В. Яровой / Курганы в зонах новостроек Молдавии. — Кишинев: Штиница, 1984. — С. 37—76.

247. **Яценко С.А.** Статус женщины в сарматском обществе: проблемы интерпретации источников / С.А. Яценко // Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х годов (отв. Ред. Г.И. Зверева). — Москва: узд. РГГУ, 2001. — С. 244—252.

248. **Яценко С.А.** Сарматские женщины-воительницы: историографический миф и археологическая реальность / С.А. Яценко / Высшее образование для XXI века: XII Международная научная конференция. Москва, 3—5 декабря 2015 г.: Доклады и материалы. Секция 7. Проблемы исторического образования / отв. ред. С.В. Алексеев. — Москва: Изд-во Моск. Гуманит. Ун-та, 2015. — С. 6—15.

249. **Яценко С.А.** Костюм женщин-воительниц у ранних кочевников / С.А. Яценко // Мода и дизайн: исторический опыт — новые технологии: Материалы XVIII-й междунар. научн. конф. / под ред. Н.М. Калашниковой. — СПб.: ФГБОУВПО «СПГУТД», 2015. — С. 47—56.

250. **Davis-Kimball J.** Warrior Women of the Eurasian Steppes / J. Davis-Kimball // Archaeology. — 1997. — 50/1. — P. 44—48.

251. **Jones D.E.** Women warriors: a history / E.D. Jones. — Dulles, 1997. — 279 p.
252. **Rolle R.** Amazonen in der archaologischen realitat / R. Rolle // Kleist-Jahrbuch. — 1986. — S. 38—62.
253. **Webster Wilde L.** On The Trail of the Woman Warriors: The Amazonsin Myth and History / L. Webster Wilde. — London: Constable, 1999. — 213 p.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ — Археологічні відкриття на Україні — Київ
- АИУ — Археологические исследование в Украине — Киев
- АЭБ — Археология и этнография Башкирии — Уфа
- АИМ — Археологические исследования в Молдавии — Кишинев
- АО — Археологические открытия — Москва
- АПО — Археологические памятники Оренбуржья — Оренбург
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР — Київ
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа — Ленинград — СПб.
- ВДИ — Вестник древней истории — Москва
- ДВДС — Древности Волго-Донских степей — Волгоград
- ИАП — Исследования по археологии Поднепровья — Днепропетровск
- ИМФ АН СССР — Известия Молдавского филиала АН СССР — Кишинев
- ИРОМК — Известия Ростовского областного музея краеведения — Ростов-на-Дону
- КСИА — Краткие сообщения института археологии — Москва
- КСИИМК — Краткие сообщения института истории материальной культуры — Москва
- МВДС — Материалы по археологии Волго-Донских степей — Волгоград
- МИА — Материалы и исследования по археологии СССР — Москва — Ленинград
- НАВ — Нижневолжский археологический вестник — Волгоград
- РА — Российская археология — Москва
- СА — Советская археология — Москва

СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен
Кавказа — Тифлис

ССКГ — Сборник сведений о кавказских горцах — Тифлис

СЭ — Советская этнография — Москва

Тр. ГИМ — Труды Государственного исторического музея — Москва

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ШЕВЧЕНКО ОЛЕНА БОРИСІВНА

УДК 903.5-055.2:903.22[(470+571)+(477)]"-03/03"(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЖІНОЧІ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОСІЮ У САРМАТІВ
ДОДАТКИ**

07.00.04 – археологія

Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ (О.Б. Шевченко)

Науковий керівник:

Дзиговський Олександр Миколайович,
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2018

Додаток А
Ілюстрації

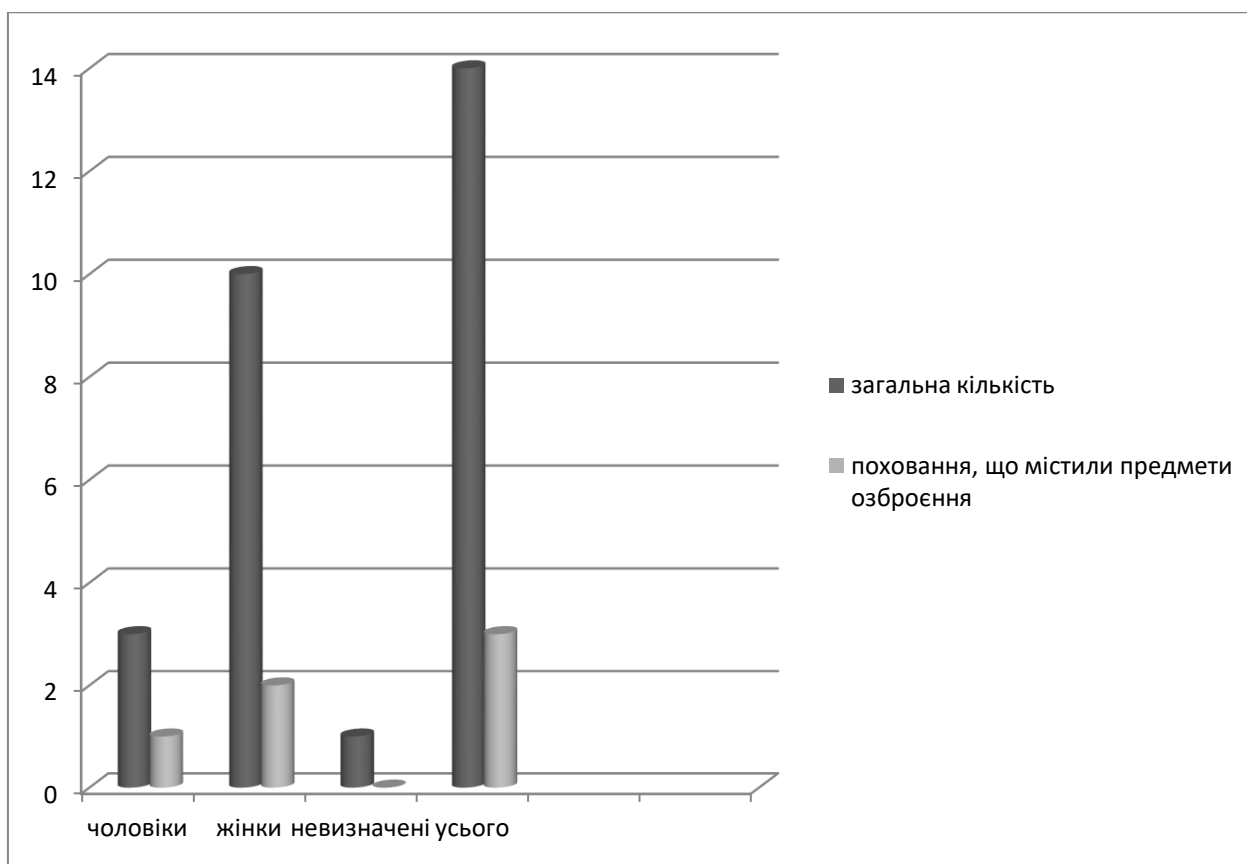

Рис. 1. Могильник Лебедьовка IV—II ст. до н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статево-вікових груп.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

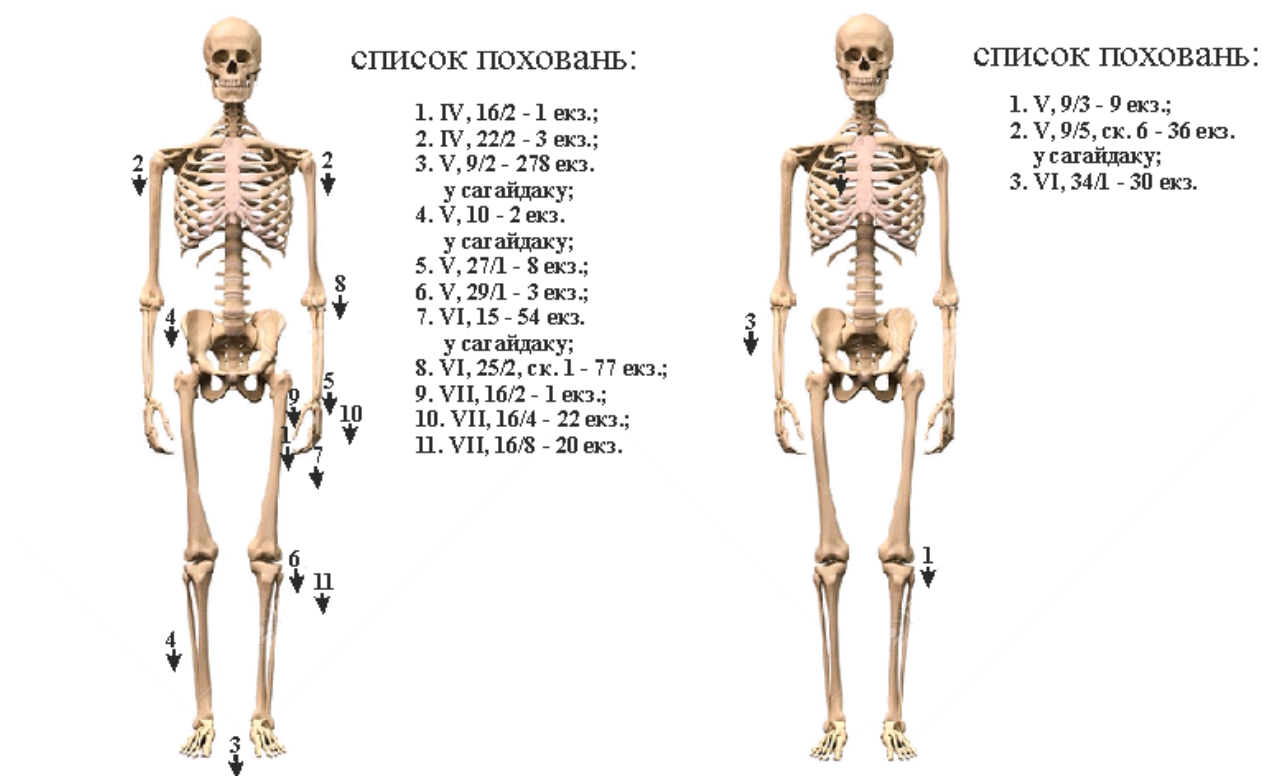

Рис. 2. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Лебедьовка IV—II ст. до н.е.

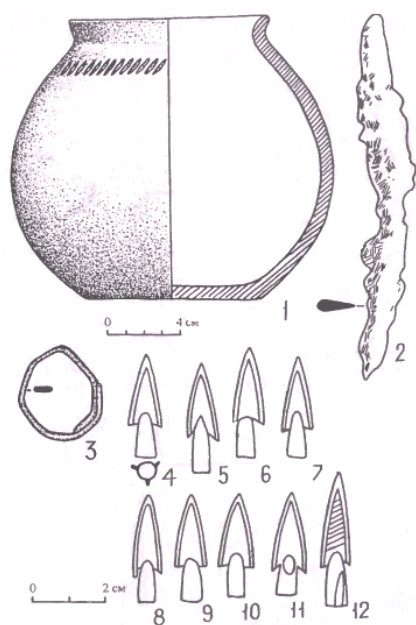

Рис. 3. Лебедьовка V, 9/3: 1. посудина; 2. ніж; 3. сережка; 4—12. вістря стріл.

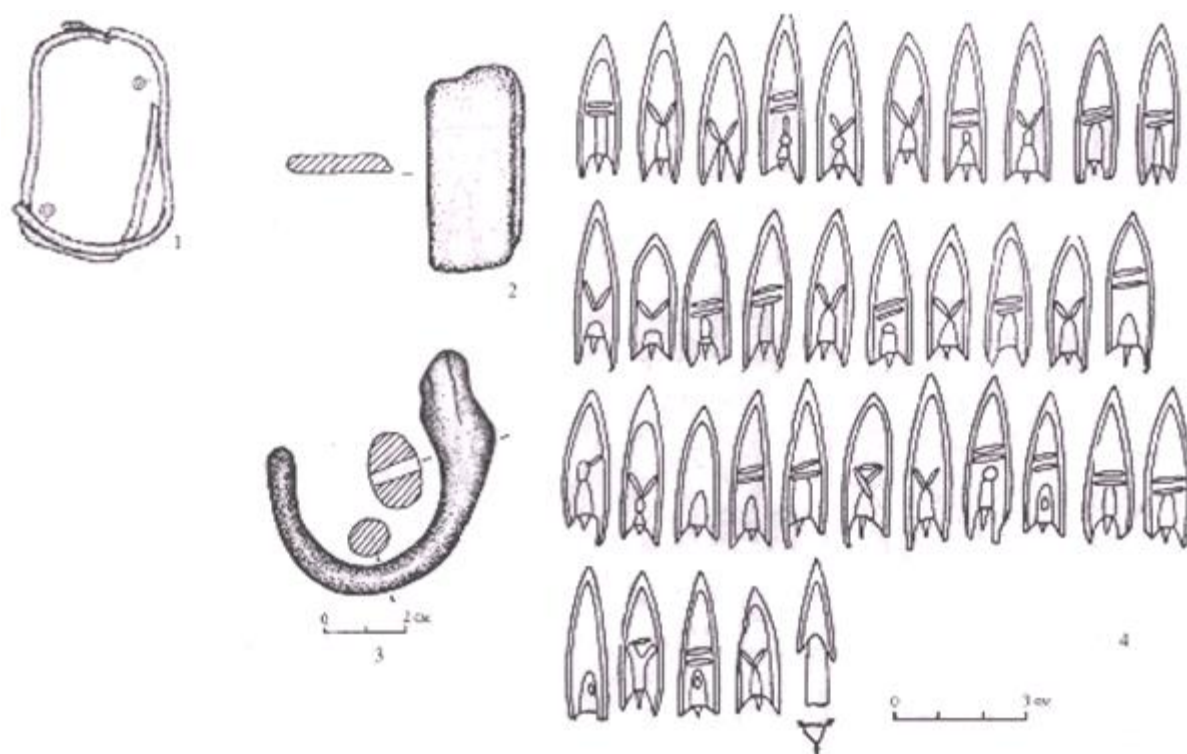

Рис. 4. Лебедьовка V, 9/5, ск. 6: 1. гривна; 2. точильне каміння; 3. сагайдачний гачок; 4. набір стріл.

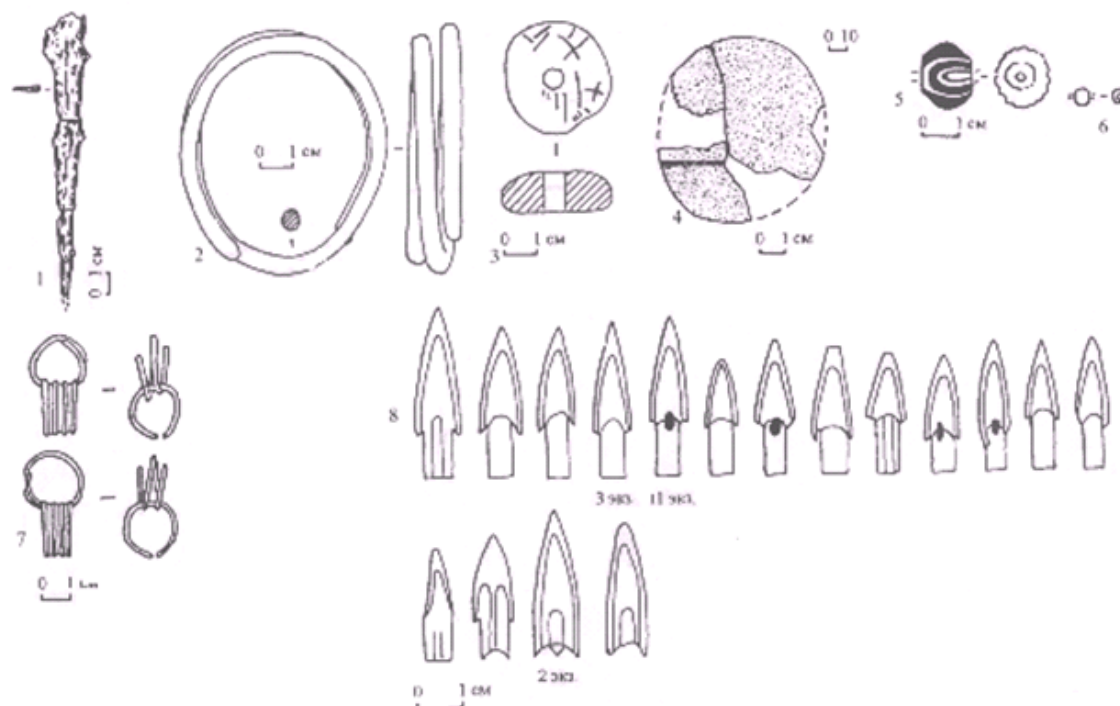

Рис. 5. Лебедьовка VI, 34/1: 1. фрагмент ножа; 2. браслети; 3. прясельце; 4. дзеркало; 5—6. намистини; 7. сережки; 8. вістря стріл.

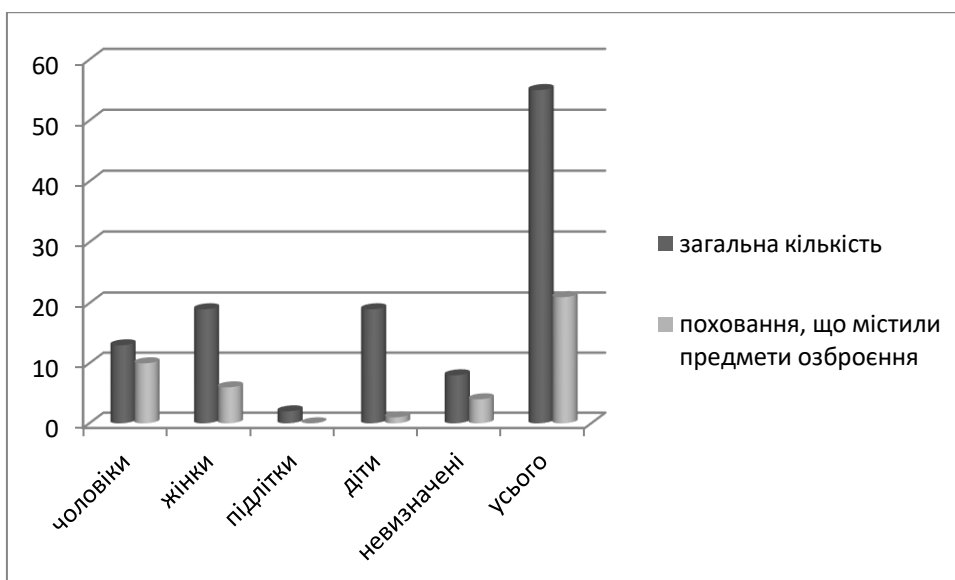

Рис. 6. Мечет-Сай IV—II ст. до н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статевовікових груп.

чоловіча вибірка

(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка

(лише закриті комплекси)

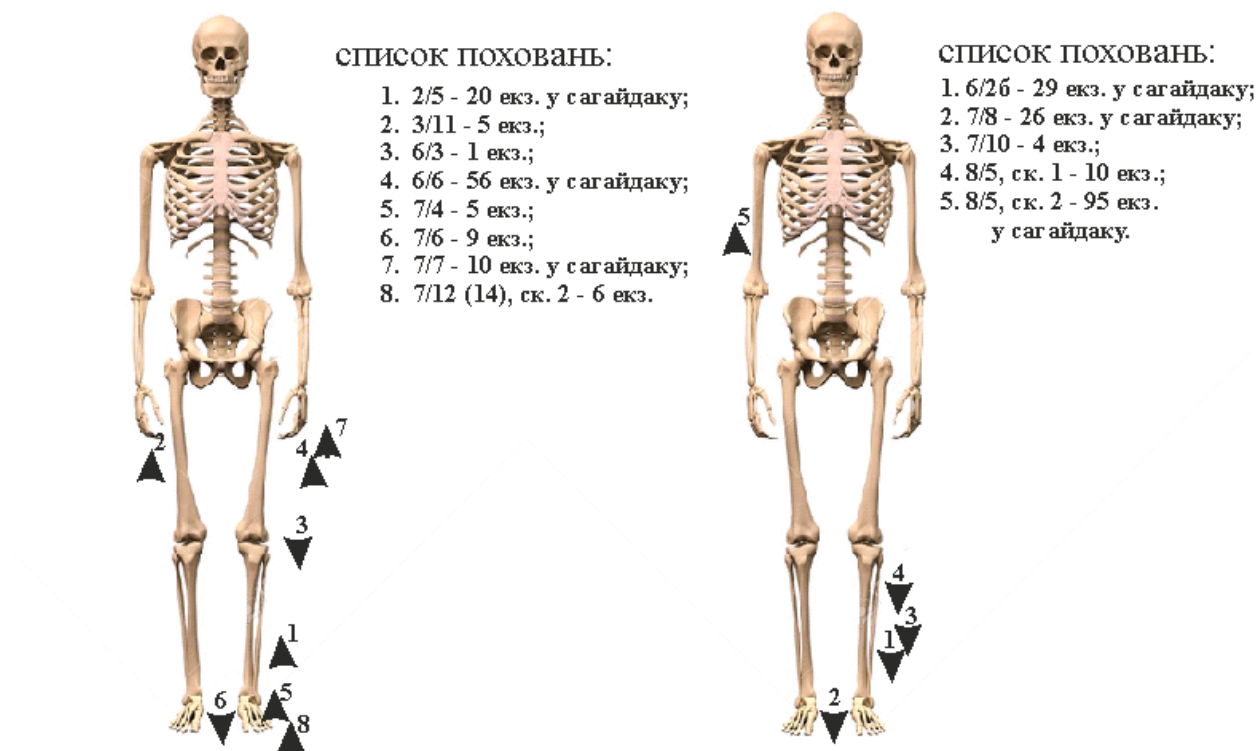

Рис. 7. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Мечет-Сай IV—II ст. до н.е.

Рис. 8. Мечет-Сай 6/26: 1. намистини; 2. прясельце; 3. дзеркало; 4. шило або голка; 5. горщик; 6. сагайдак; 7. вістря стріл.

Рис. 9. Мечет-Сай 7/8: 1. скроневі кільця; 2. підвіска зі скла; 3—4. браслети зі скляних намистин; 5. прясельце; 6. фрагмент дзеркала; 7. стінка посудини; 8. ніж; 9. посудина; 10. вістря стріл.

Рис. 10. Мечет-Сай 7/10: 1. намистини; 2. скроневі кільця; 3. фрагменти пряжки; 4. ніж; 5. горщик; 6. вістря стріл.

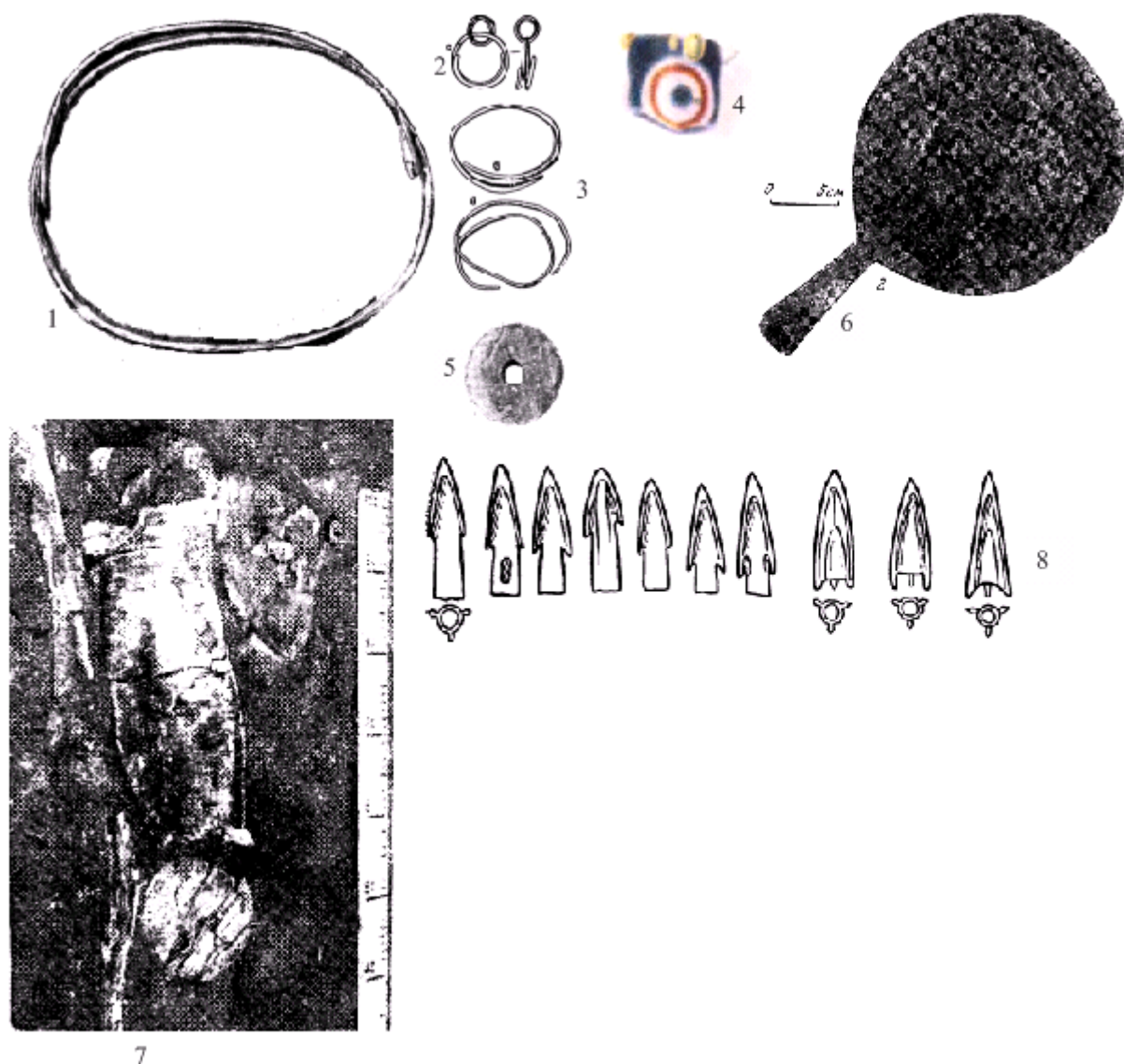

Рис. 11. Мечет-Сай 8/5, скелет 1: 1. гривна; 2. сережки; 3. браслети; 4. намистина; 5. прясельце; 6. дзеркало; 7. сагайдак; 8. вістря стріл.

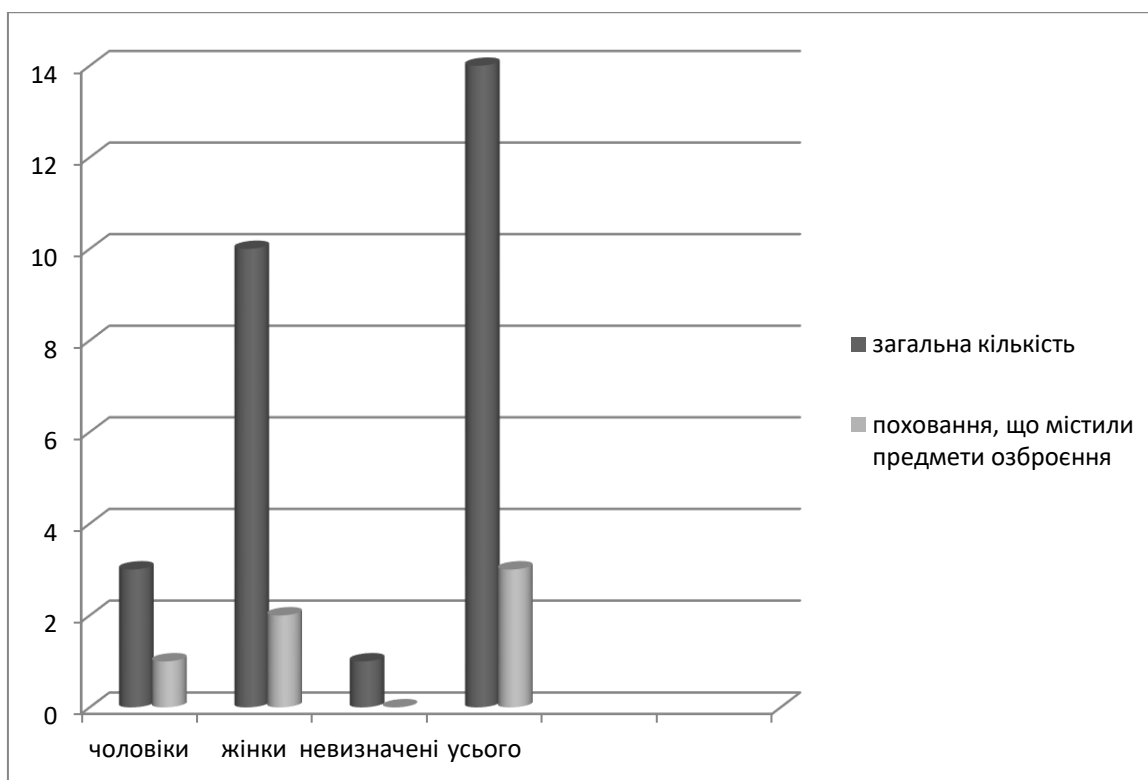
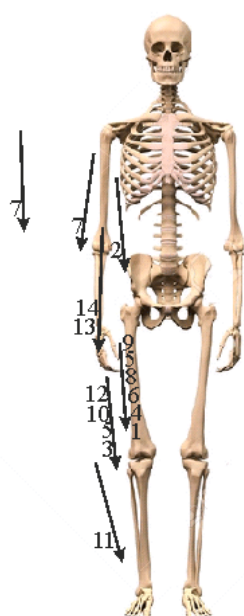

Рис. 12. Покровка IV—II ст. до н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статевовікових груп.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 8, 1/13;
2. 8, 1/14;
3. 8, 5/1
4. 8, 6/4;
5. 8, 6/5;
6. 2, 17/2;
7. 2, 23/17;
8. 1, 3/5;
9. 1, 6/3;
10. 1, 12/3;
11. 2, 7/8;
12. 1, 4/1;
13. 7, 1/1;
14. 7, 1/2, ск. 1;
15. 7, 10/1.

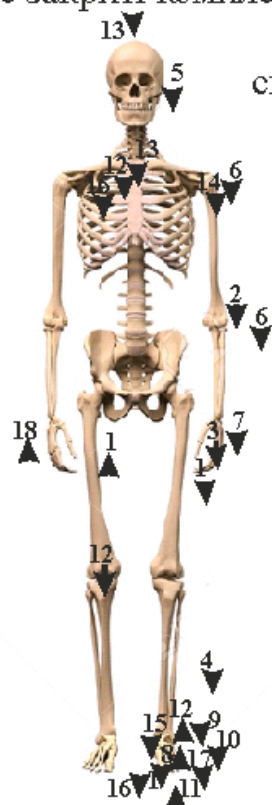
СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 8, 1/6;
2. 8, 5/2.

Рис. 13. Схема розташування кинджалів у похованнях покровського могильнику IV—II ст. до н.е.

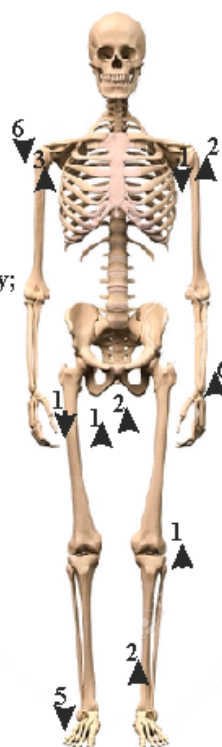
чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 8, 1/3 - 41 екз.;
2. 8, 1/14 - 10 екз.;
3. 8, 5/1, ск. 1 - 4 екз.;
4. 8, 6/5 - 12 екз.;
5. 2, 17/1 - 56 екз.;
6. 2, 17/2 - 19 екз.;
7. 2, 23/6 - 195 екз. у сагайдаку;
8. 2, 23/17 - 21 екз.;
9. 1, 6/3 - ? екз. у сагайдаку;
10. 1, 12/3 - ? екз.;
11. 2, 7/8 - 9 екз.;
12. 2, 8/3 - 4 екз.;
13. 2, 10/2 - 73 екз.;
14. 7, 1/1 - 8 екз.;
15. 7, 9/2, ск. 3 - 4 екз.;
16. 7, 9/2, ск. 4 - 17 екз.;
17. 7, 10/1 - ? екз.;
18. 10, 2/2 - 9 екз.

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 8, 1/6 - 21 екз.;
2. 8, 5/2 - 6 екз.;
3. 8, 6/3, ск. 2 - 3 екз.;
4. 2, 23/18 - 1 екз.;
5. 2, 7/2 - 1 екз.;
6. 2, 8/5 - 17 екз. у сагайдаку.

Рис. 14. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Покровка IV—II ст. до н.е.

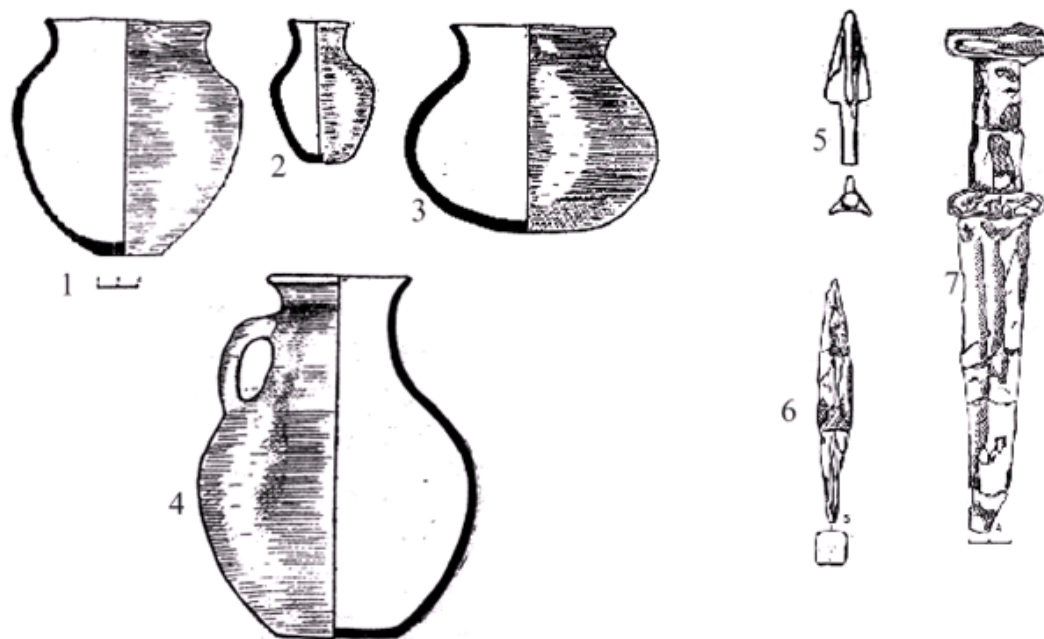

Рис. 15. Покровка 8, 1/6: 1—4. ліпні посудини; 5-6. вістря стріл; 7. кинджал.

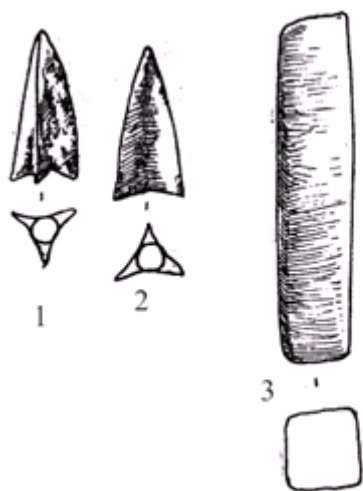

Рис. 16. Покровка 8, 5/2: 1—2. вістря стріл; 3. точильний брусок.

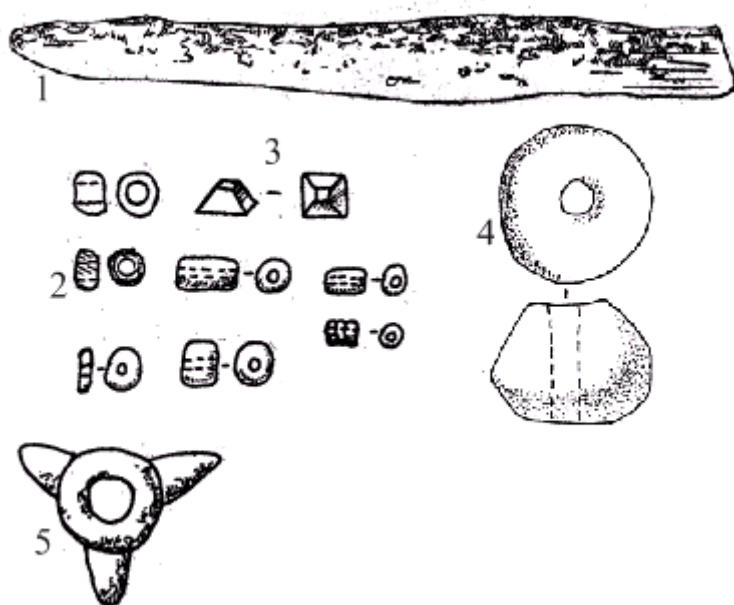

Рис. 17. Покровка 8, 6/3: 1. ніж; 2. намистини; 3. вставка у перстень; 4. прясельце; 5. залізний предмет.

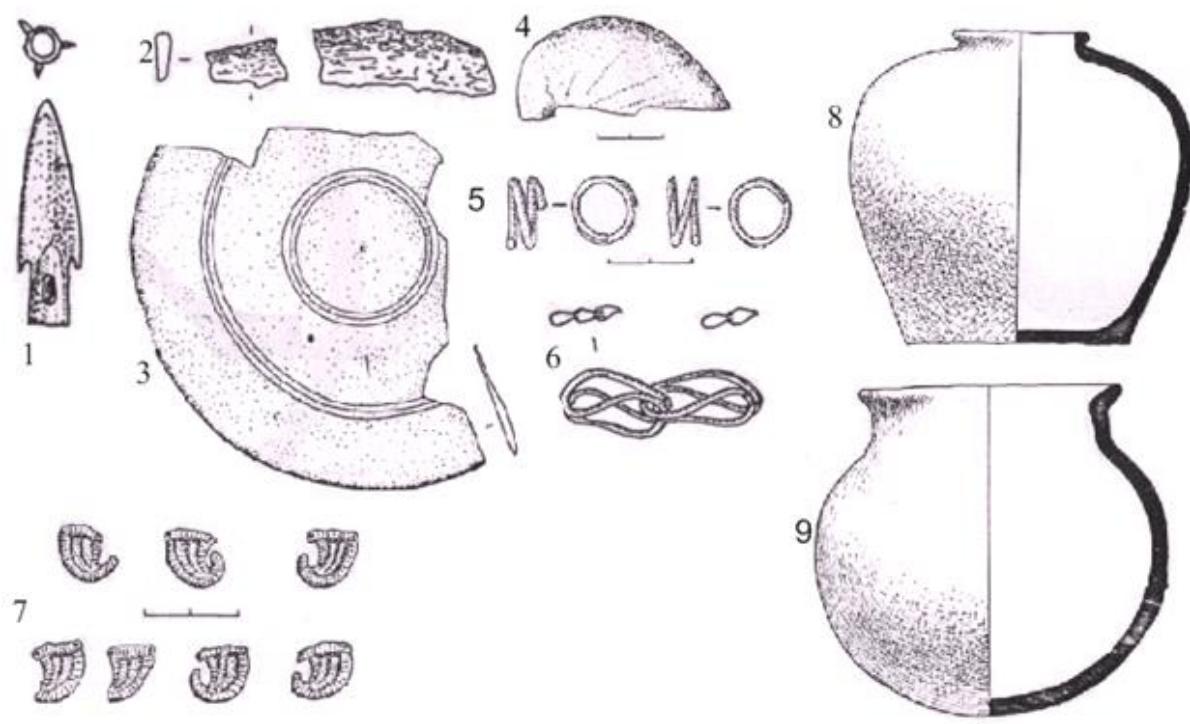

Рис. 18. Покровка 2, 23/18: 1. вістря стріли; 2. ніж; 3. дзеркало; 4. раковина Griffia; 5. серезки; 6. ланцюжок; 7. нашивки; 8—9. посудини.

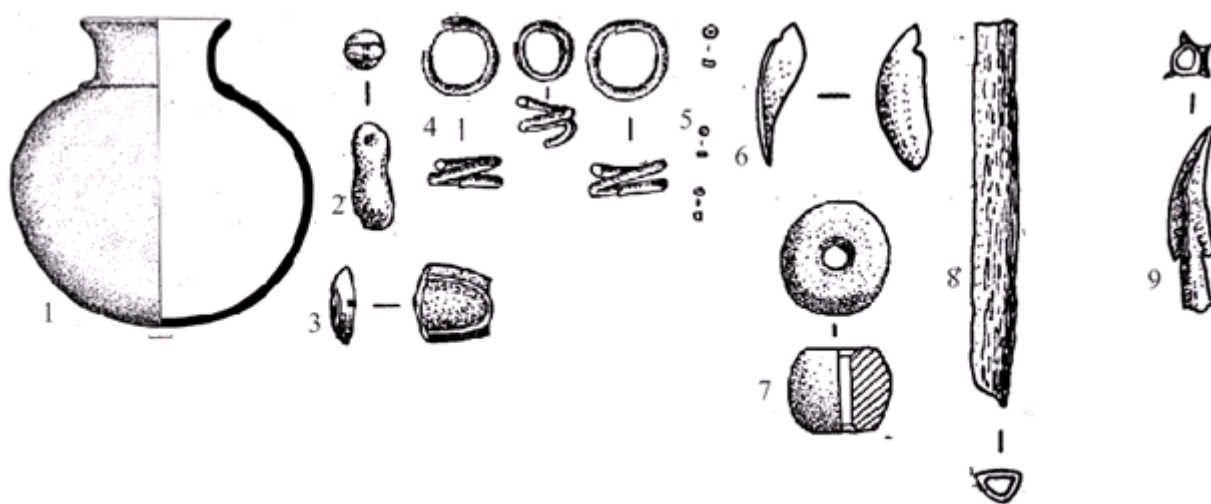

Рис. 19. Покровка 2, 7/2: 1. посудина; 2—3. підвіски зі скла; 4. серезки; 5. намистини; 6. раковина Griffia; 7. намистина; 8. ніж; 9. вістря стріли.

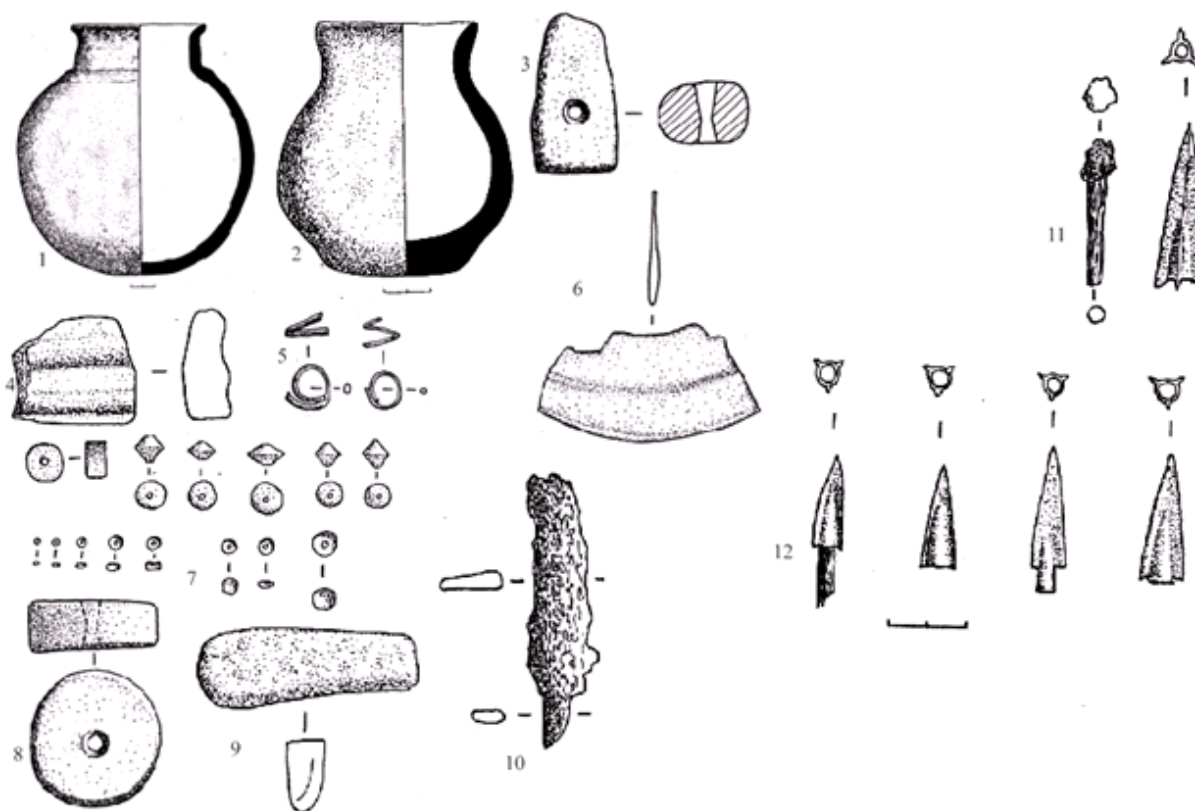

Рис. 20. Покровка 2, 8/5: 1—2. ліпні посудини; 3. брусок; 4. шматок глиняної обмазки; 5. сережки; 6. дзеркало; 7. намистини та бісер; 8. прясельце; 9. брусок; 10. ніж; 11—12. вістря стріл.

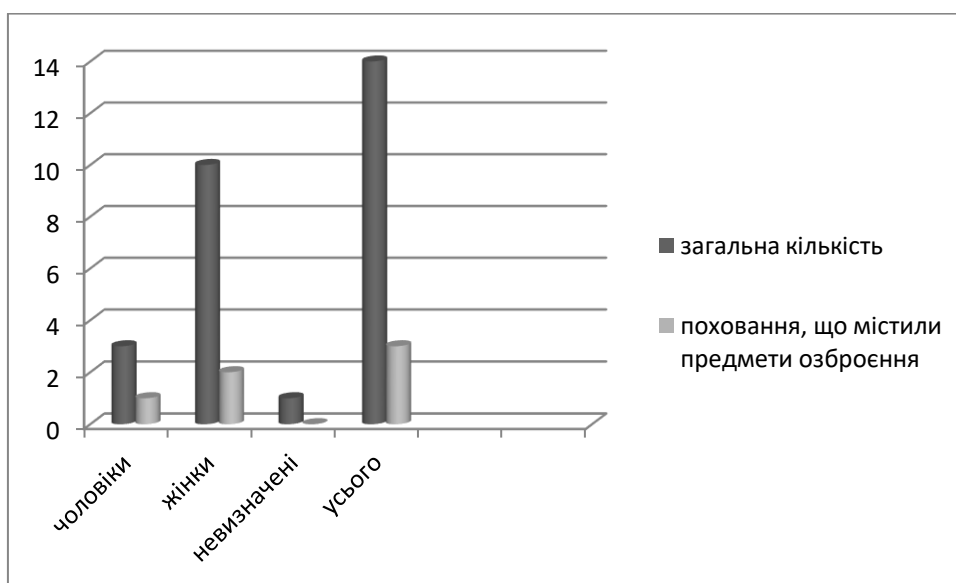

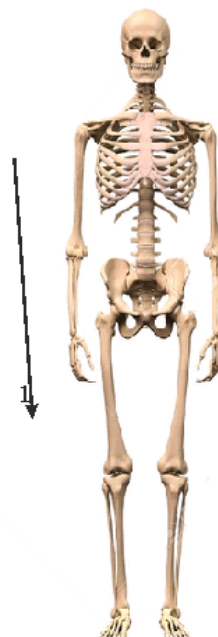
Рис. 21. Шумаєвський IV—II ст. до н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:
1. I, 3/5;
2. II, 9/12, скелет 2.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:
1. II, 9/8.

Рис. 22. Схема розташування мечів у похованнях могильнику Шумаєвський IV—II ст. до н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:
1. II, 3/8;
2. II, 9/12, скелет 2;
3. II, 9/13.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:
1. II, 9/8;
2. II, 9/18 скелет 2.

Рис. 23. Схема розташування кинджалів у похованнях могильнику Шумаєвський IV—II ст. до н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

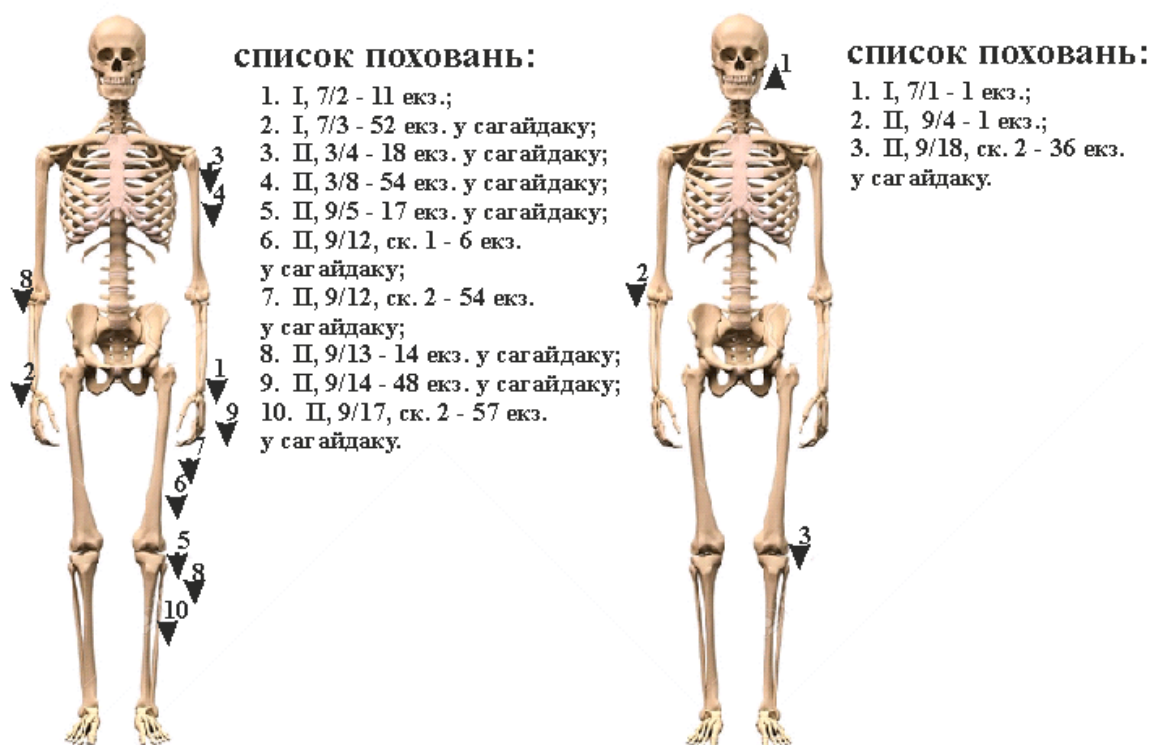

Рис. 24. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Шумаєвський IV—II ст. до н.е.

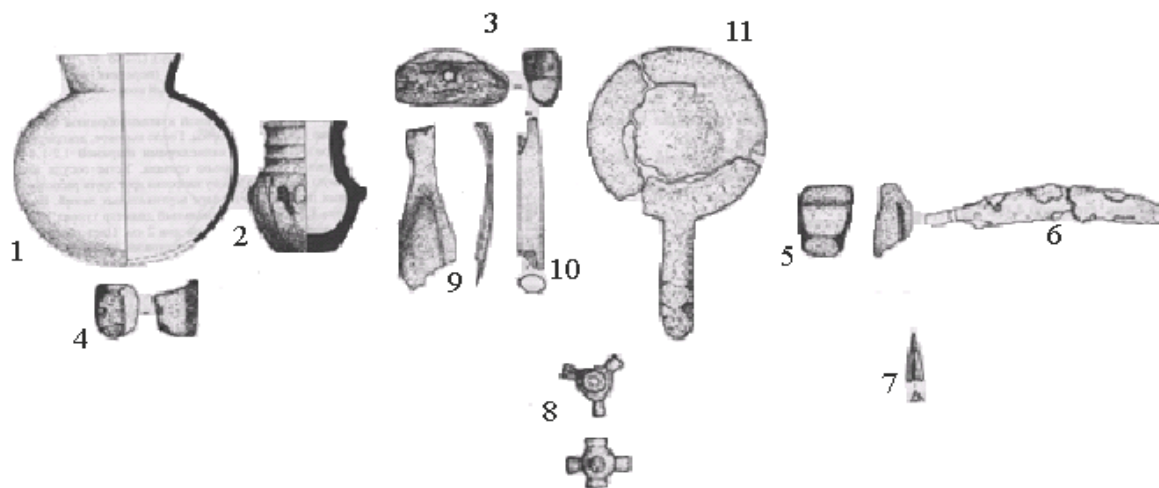

Рис. 25. Шумаєвський II, 9/4: 1. посудина; 2. курильниця; 3. молоточок з тальку; 4. уламок ручки посудини; 5. уламок предмету з кераміки; 6. ніж; 7. вістря стріли; 8. прясельце; 9. ложечка; 10. гольник; 11. дзеркало.

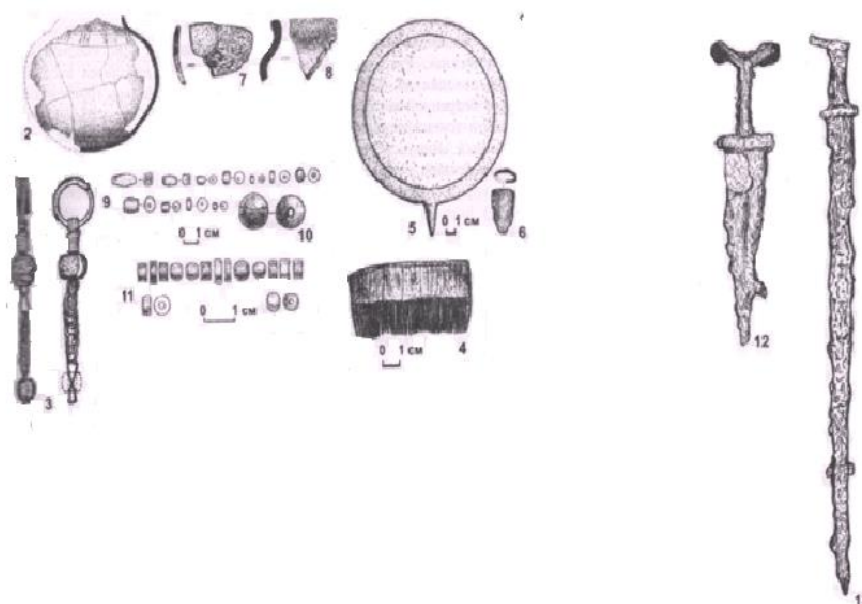

Рис. 26. Шумаєвський II, 9/8: 2. посудина; 3. сережки; 4. гребінь; 5. дзеркало; 6. ручка від дзеркала; 7. уламок посудини з оковкою; 8. уламок кераміки; 9. намистини з зап'ястку (браслети); 10. намистини з шиї; 11. намистини з груді; 12. кинджал; 13. меч.

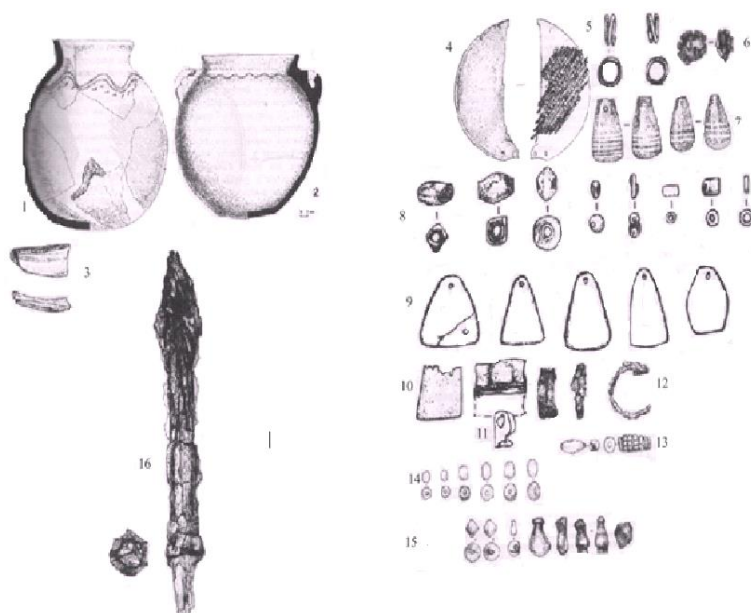

Рис. 27. Шумаєвський II, 9/11, скелет 2: 1—2. ліпні посудини; 3. абразив; 4. дзеркало; 5. скроневі кільця; 6. гудзик; 7. підвіски; 8. намистини; 9. підвіски; 10—11. підвіски з лівого плеча; 12. браслет; 13. намистини з лівого зап'ястку; 14. намистини; 15. намистини з правого зап'ястку; 16. вістря списа.

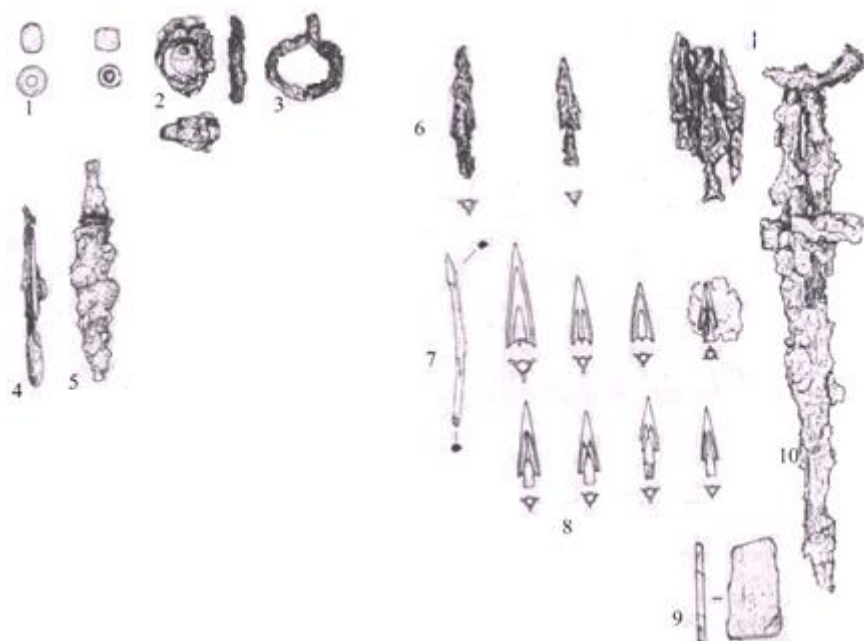

Рис. 28. Шумаєвський II, 9/18, скелет 2: 1. намистини; 2. перстень; 3. пряжка; 4. шило; 5. ніж; 6—8. вістря стріл; 9. точильне каміння; 10. кинджал.

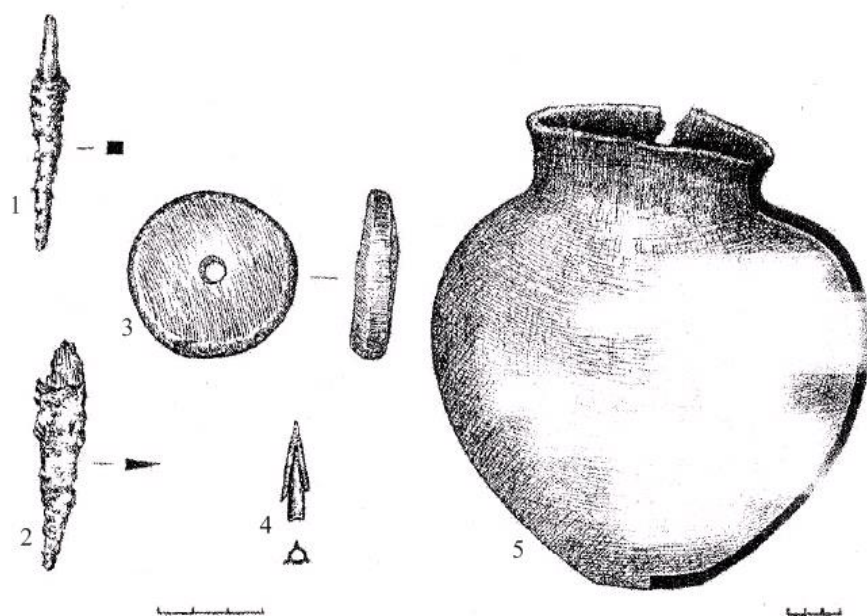

Рис. 29. Яковлевський I впускне поховання: 1. шило; 2. ніж; 3. прясельце; 4. вістря стріли; 5. посудина.

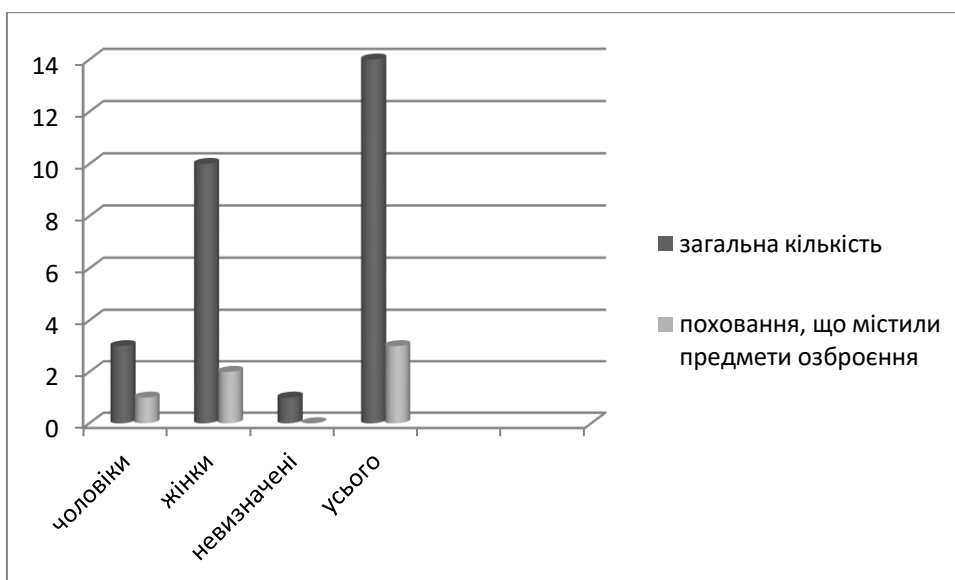

Рис. 30. Кушум II—I ст. до н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 2/1;
2. 2/3;
3. 2/4.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 2/5

Рис. 31. Схема розташування кинджалів у похованнях могильнику Кушум II—I ст. до н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

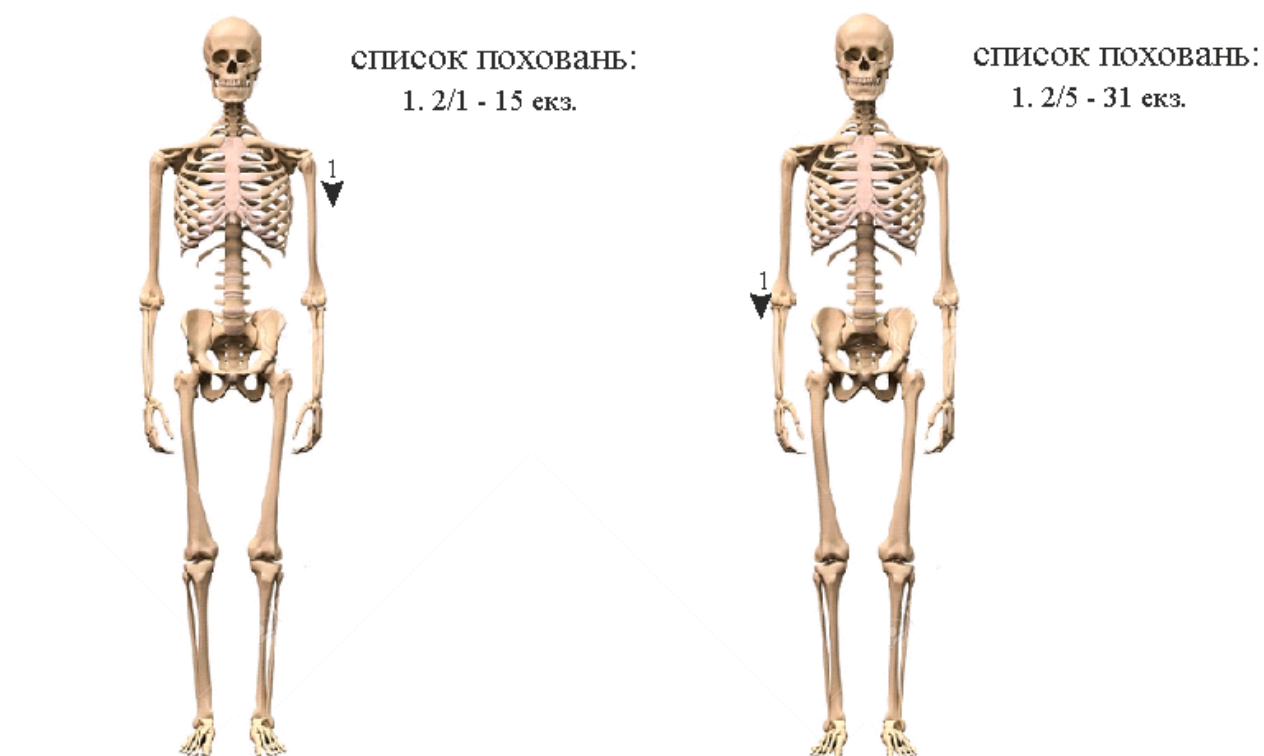

Рис. 32. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Кушум II—I ст. до н.е.

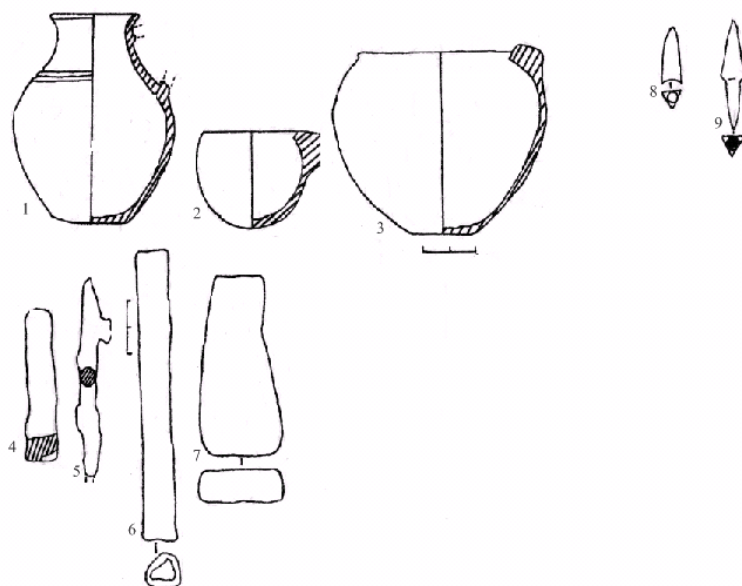

Рис. 33. Кушум 2/5: 1. глек; 2. курільниця; 3. горщик; 4. точильне каміння; 5. шило; 6. гольник; 7. зернотерка; 8. вістря стріли з бронзи; 9. залізні вістря стріл (30 екз.).

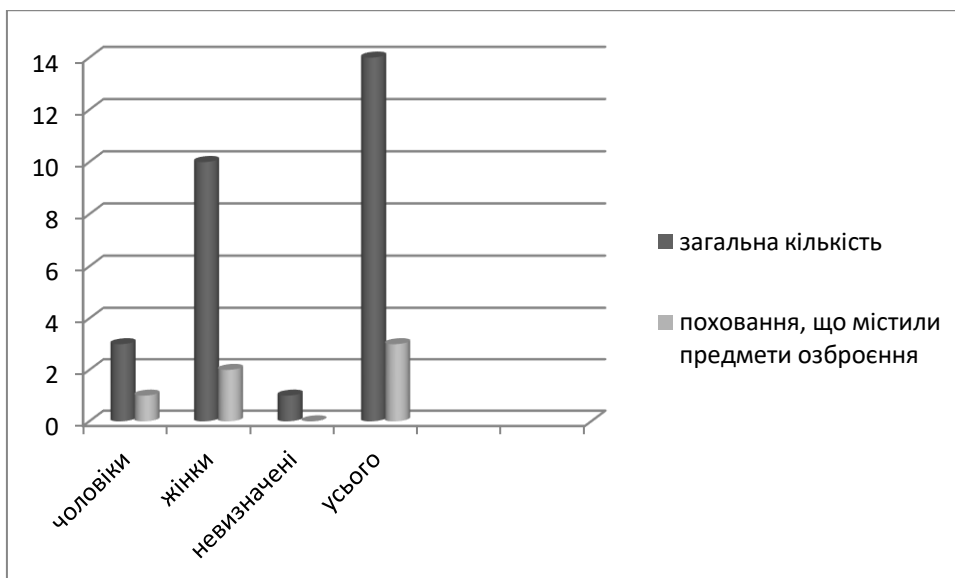
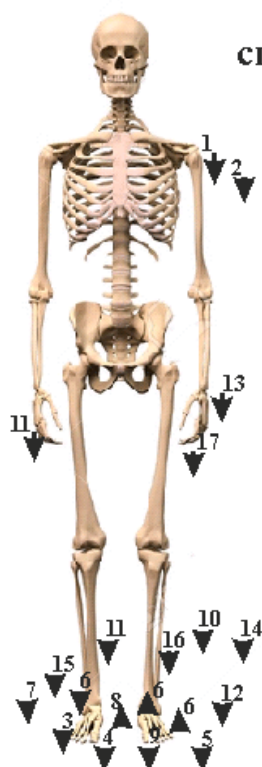

Рис 34. Старі Киїшки II—I ст. н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

**чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)**

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. IX/1 - ? екз.;
2. IX/3, ск. 1 - 6 екз.;
3. IX/3, ск. 2 - 5 екз.;
4. IX/8 - 13 екз.;
5. IX/10 - 63 екз.;
6. XI/12 - ? екз.;
7. XI/17 - ? екз.

**жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)**

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. XI/4, ск. 1 - 3 екз.;
2. XII/10 - 1 екз.

Рис. 35. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Старі Киїшки II—I ст. до н.е.

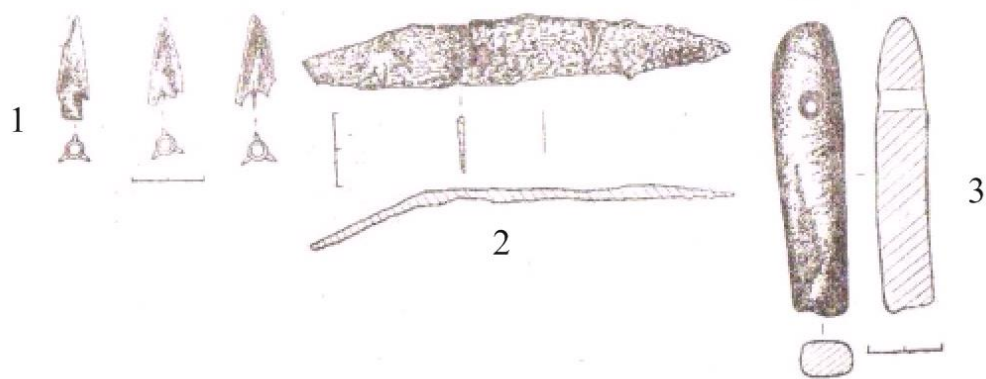

Рис. 36. Старі Кийшки XI/4, скелет 1: 1. вістря стріл; 2. ніж; 3. точильний брусок.

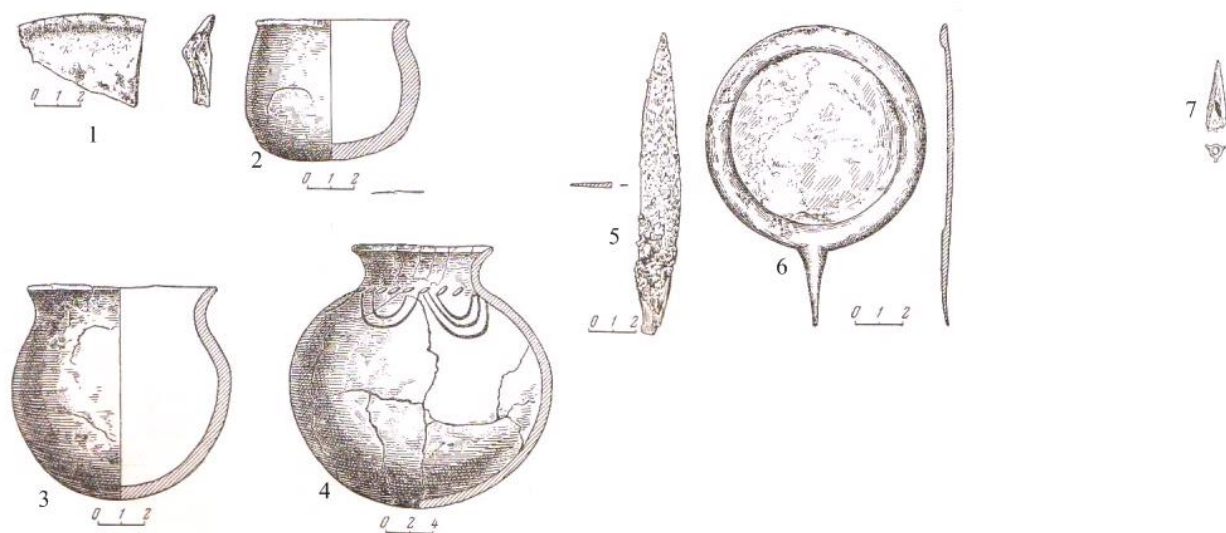

Рис 37. Старі Кийшки XIII/10: 1. уламок посудини; 2—4. глиняні посудини; 5. ніж; 6. дзеркало; 7. вістря стріли.

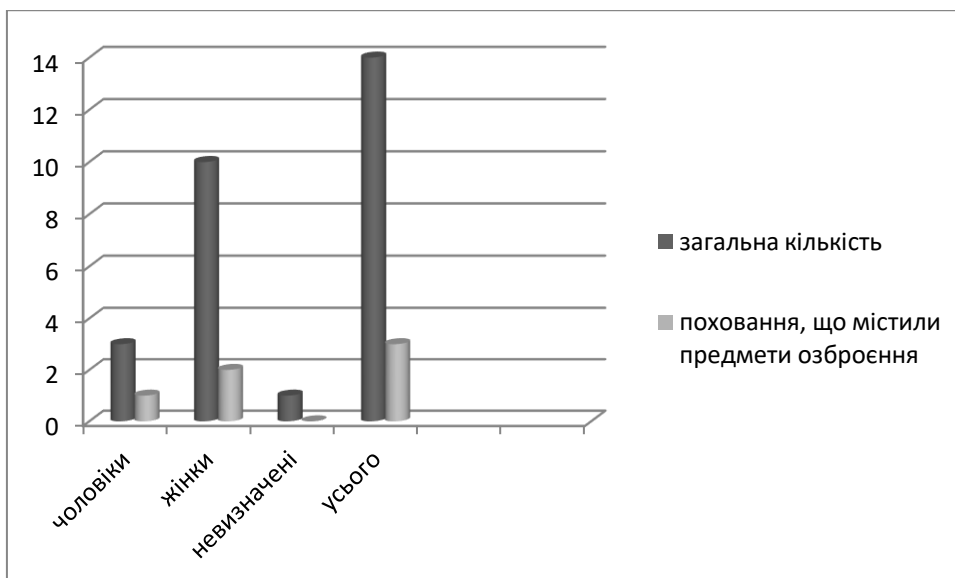

Рис. 38. Лятошінка IV—III ст. до н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

Рис. 39. Лятошінка 5/5: 1. кинджал; 2. ніж.

Рис. 40. Лятошінка 5/10, скелет 1: 1. браслети; 2. проколка; 3. ложечка; 4. горщик; 5. вістря стріли; 6. раковина Griffee.

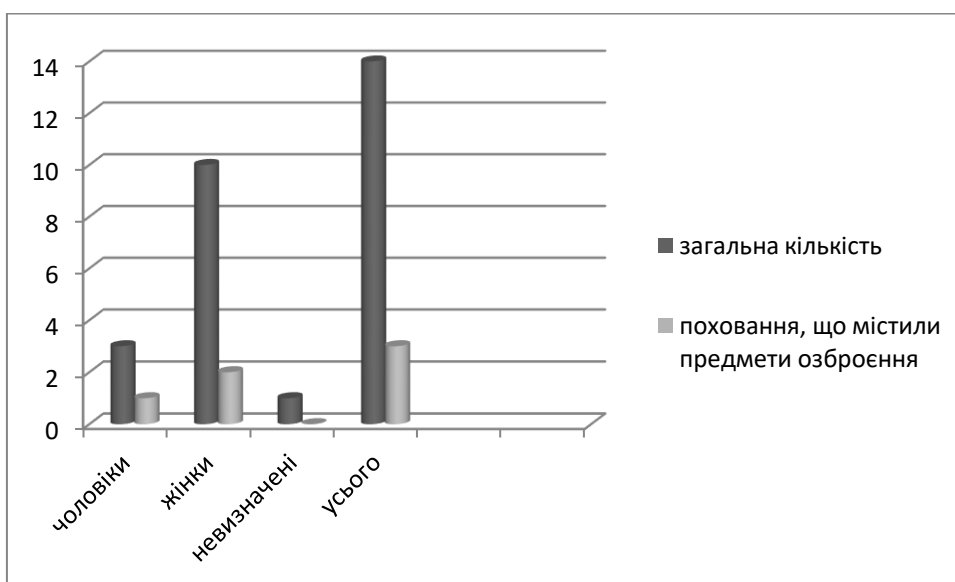

Рис. 41. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Барановка I, що датуються II—I ст. до н.е.

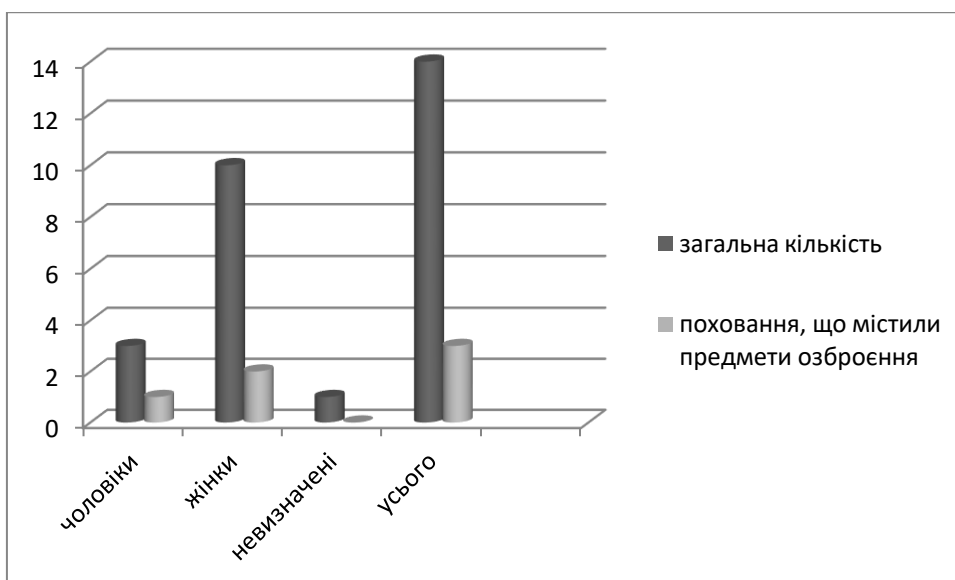
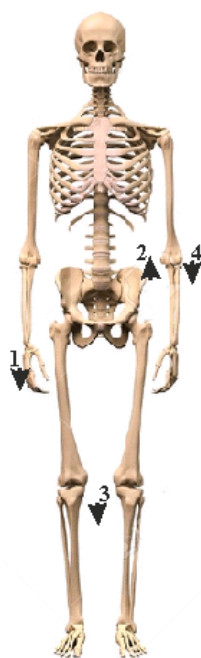

Рис. 42. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Бережновка II—I ст. до н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. I, 35/7 - ? екз.;
2. Пів. група 2/11 - 32 екз.;
3. Пів. група 4/1, ск. 3 - ? екз.;
4. II, 13/2 - 30 екз. у сагайдаку.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. I, 35/17 - 2 екз.;
2. II 3ах. група 1/11, ск. 2 - 1 екз.;
3. II, 14/22 - 1 екз.;
4. II, 63/2, ск. 1 - 30 екз. у сагайдаку;
5. II, 85/2 - 3 екз.

Рис. 43. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Бережновка II—I ст. до н.е.

Рис. 44. Бережновка I, 35/17: 1. дзеркало; 2. гольник з кістки; 3. глек; 4. курильниця; 5. проколка.

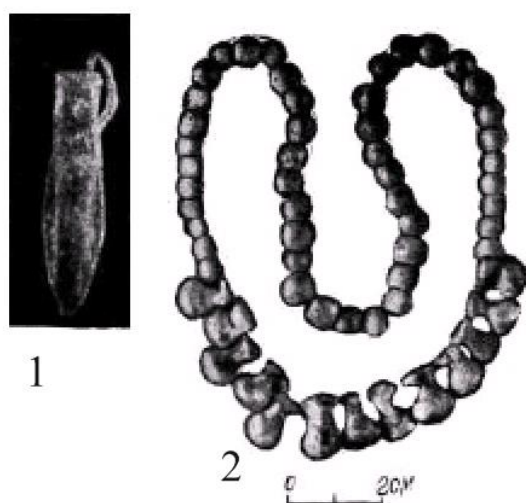

Рис. 45. Бережновка південно-західна група 1/11 скелет 2: 1. вістря стріли; 2. намисто.

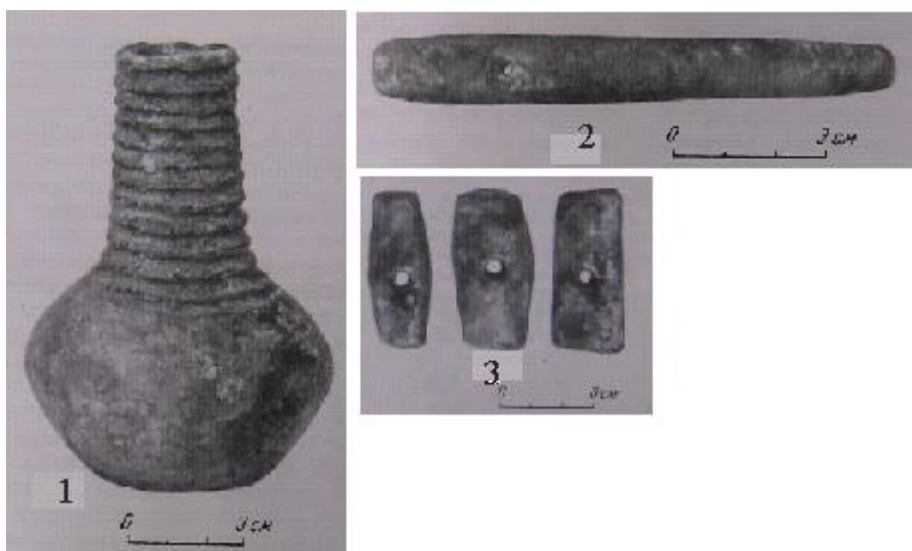

Рис. 46. Бережновка II, 14/22: 1. посудина; 2. брусок; 3. предмети подібні до молоточків.

Рис. 47. Бережновка II, 63/2: 1. проколка з кістки.

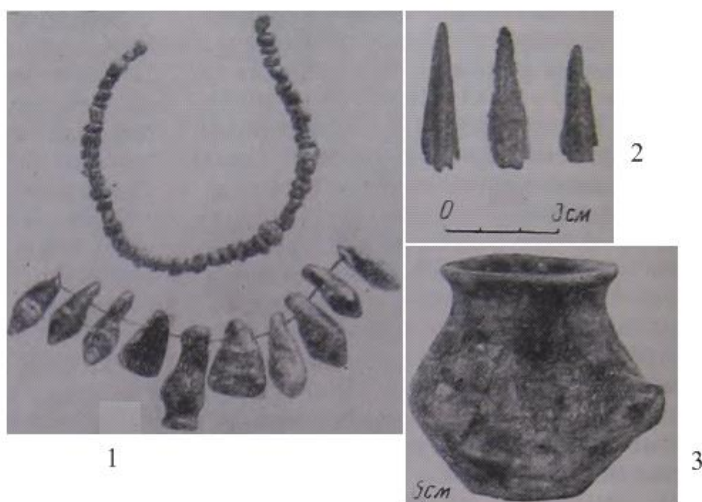

Рис. 48. Бережновка II, 85/2: 1. намисто; 2. вістря стріли; 3. горщик.

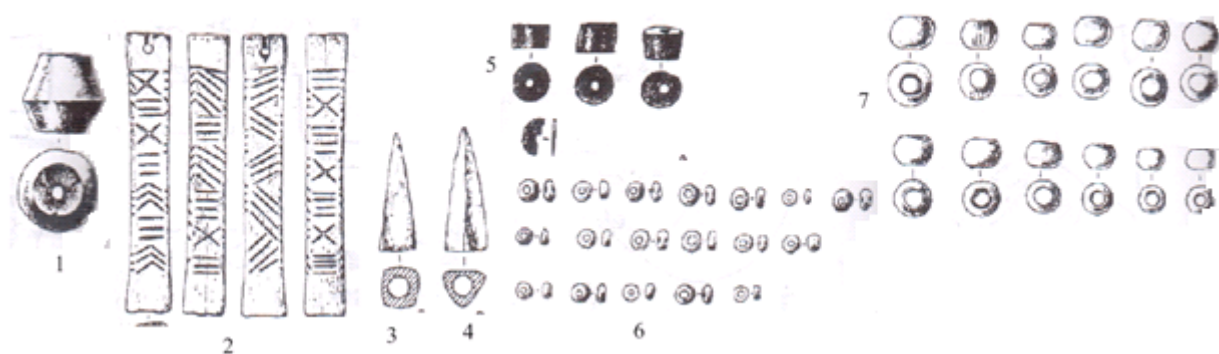

Рис. 49. Журавлиха I, 1/13: 1. прясельце; 2. трубочка з кістки; 3—4. вістря стріл; 5. намистини; 6. бісер; 7. намистини.

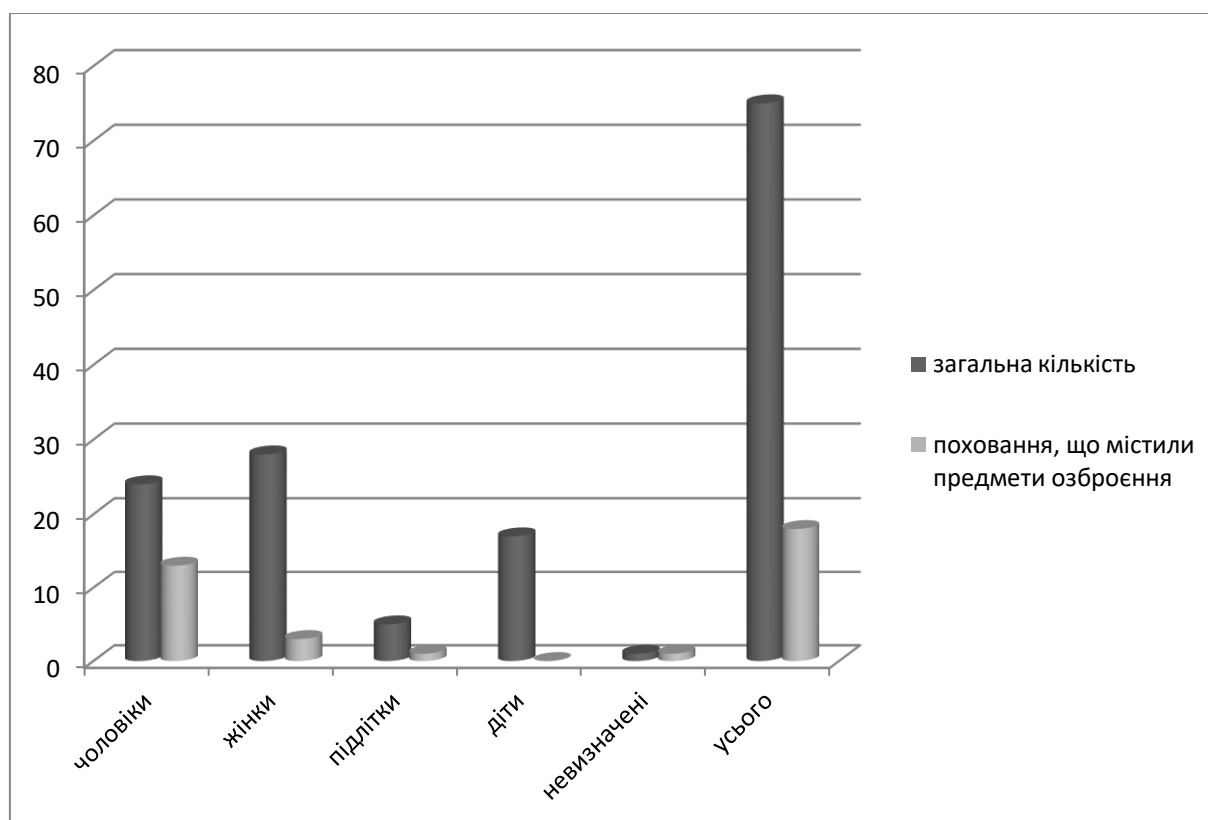

Рис. 50. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Калиновка II—I ст. до н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 3/14;
2. 3/20;
3. 12/18;
4. 12/23 ск. 1;
5. 12/25;
6. 19/17.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 3/22.

Рис. 51. Схема розташування кинджалів у похованнях могильнику Калиновка II—I ст. до н.е.

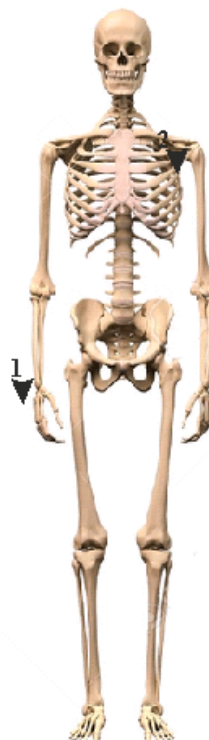
чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 3/14 - 15 екз.;
2. 8/34 - 10 екз.;
3. 12/18 - 5 екз.;
4. 12/23, ск. 1 - ? екз.;
5. 19/15 - 4 екз.;
6. 19/17 - ? екз.;
7. 46/10 - 20 екз.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. 3/22 - ? екз.;
2. 19/18 - 1 екз.

Рис. 52. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Калиновка II—I ст. до н.е.

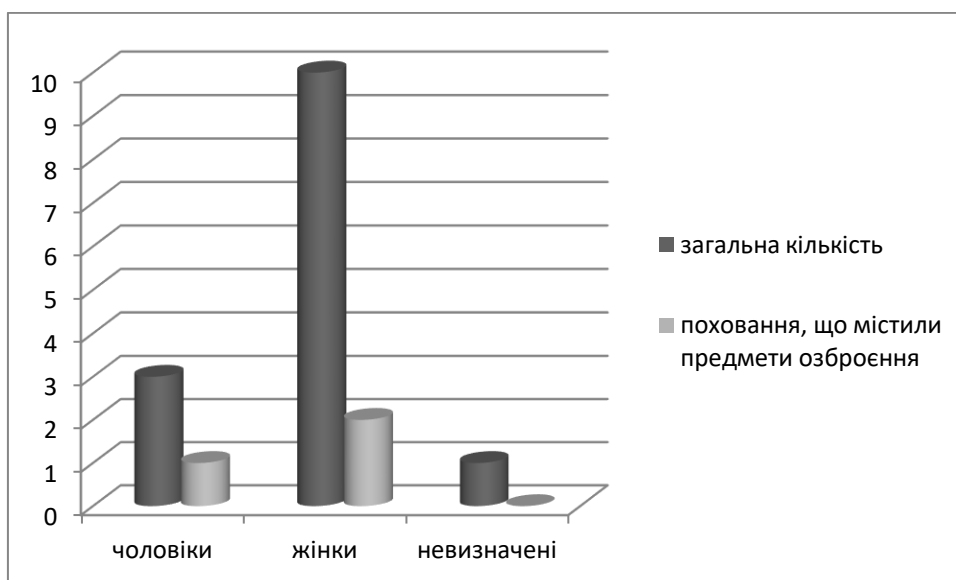

Рис. 53. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Кіляковка II—I ст. до н.е.

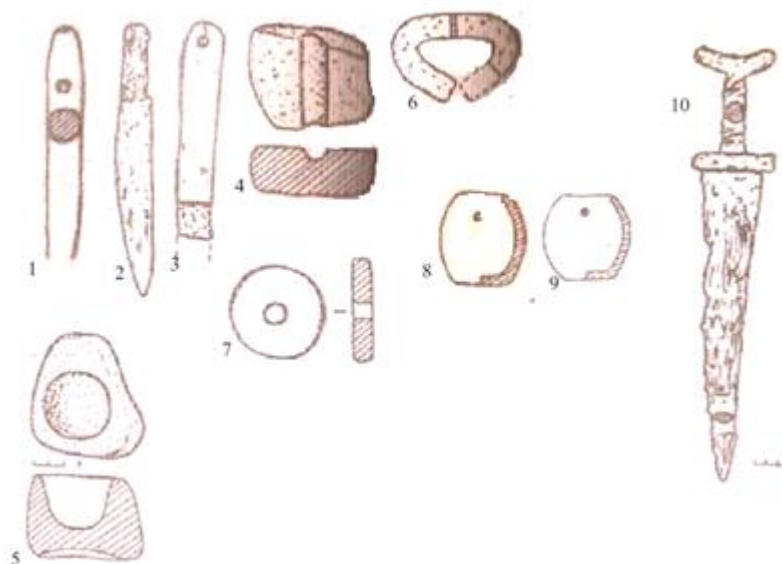

Рис. 54. Кіляковка 4/5е: 1. брусок; 2-3. ножі; 4. розтиральник; 5. ступа; 6. фрагмент пряжки; 7. прясельце; 8—9. курильниці; 10. кинджал.

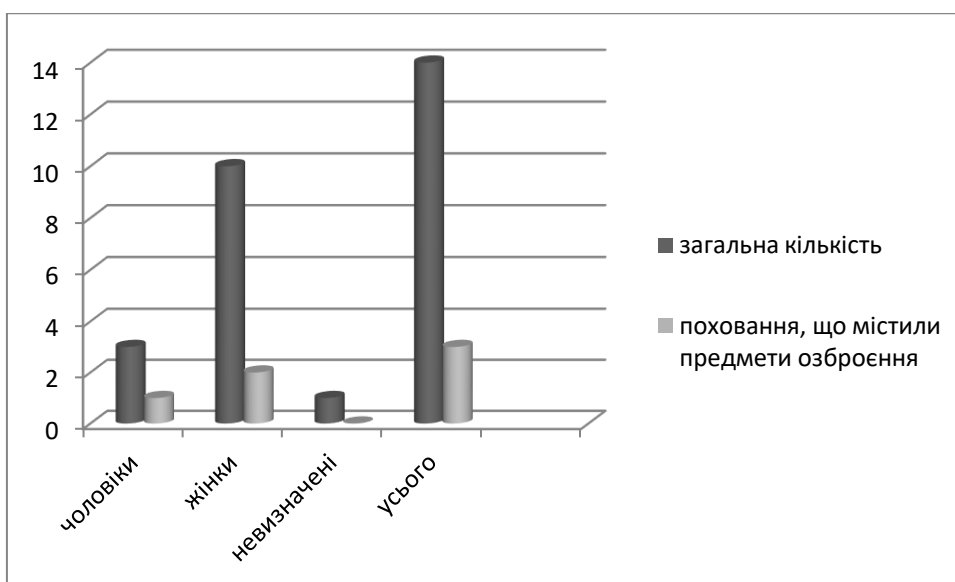

Рис. 55. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статево-вікових груп могильнику Новонікольський I, що датуються II—I ст. н.е.

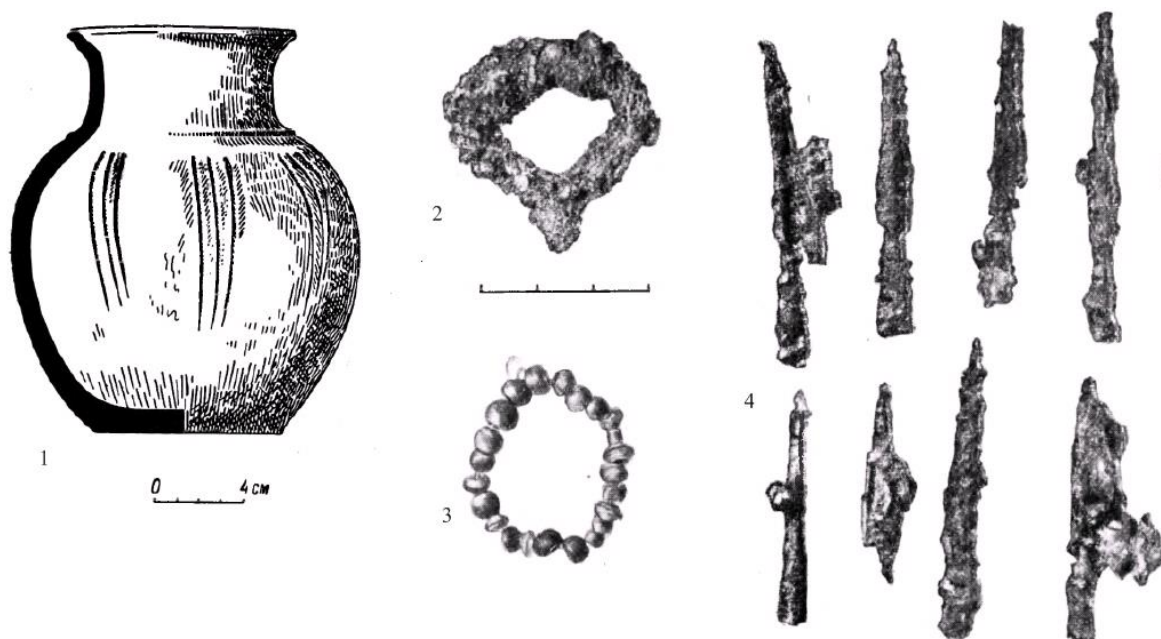

Рис. 56. Новонікольський I, 5/4, скелет 1: 1. ліпна посудина; 2. пряжка; 3. намистини; 4. вістря стріл.

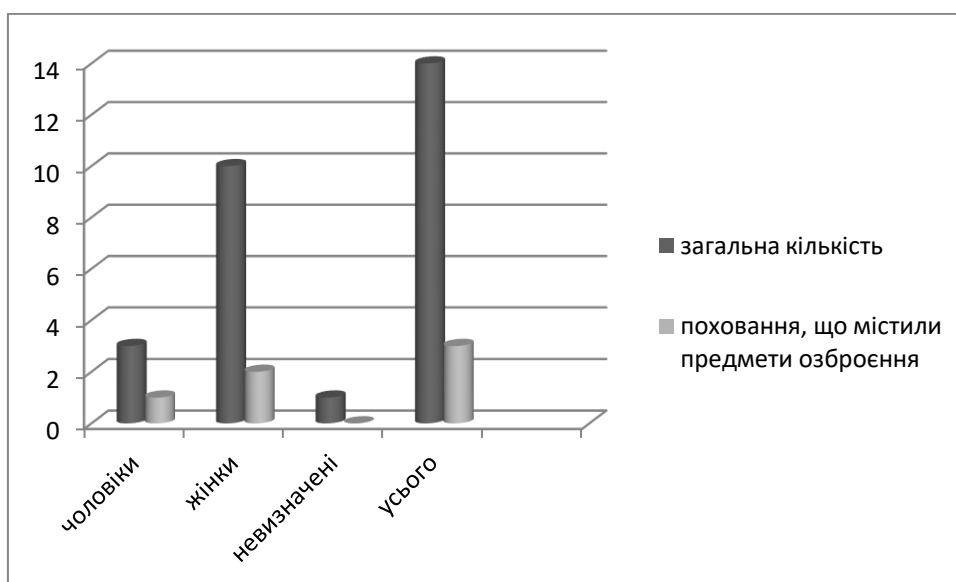

Рис. 57. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статево-вікових груп могильнику Ровноє II—I ст. до н.е.

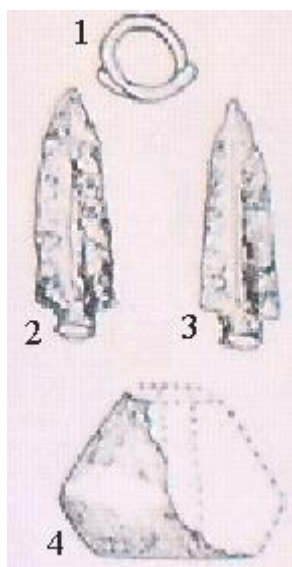
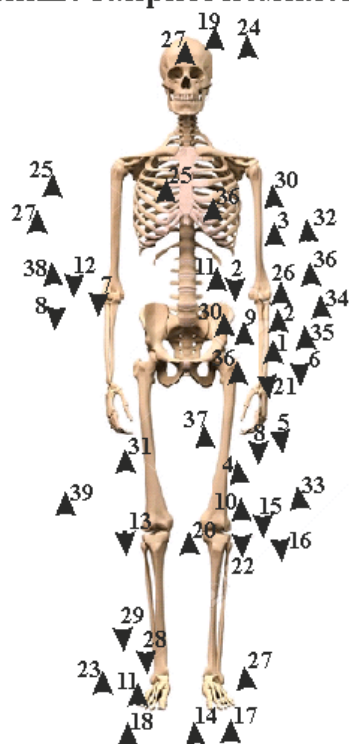

Рис. 58. Ровноє 4/9: 1. підвіска; 2—3. вістря стріл; 4. прясельце.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. Арбузовський № 202, 8/2 - 20 екз.;
2. Арбузовський № 203, 8/3в - 24 екз.;
3. Арбузовський № 203, 8/3з - 16 екз.;
4. Арбузовський № 205, 8/5 - 3 екз.;
5. Криволіманський I № 208, 5 - 13 екз.;
6. Новий № 3, 8/1 - 70 екз.;
7. Новий № 21, 19/2 - 1 екз.;
8. Новий № 31, 26/2 - 3 екз.;
9. Новий № 46, 46/2 - 1 екз.;
10. Новий № 51, 53/2, ск. 1 - 70 екз.;
11. Новий № 53, 56/1 - 18 екз.;
12. Новий № 61, 59/3, ск. 1 - 118 екз.;
13. Новий № 61, 59/3, ск. 2 - 87 екз.;
14. Новий № 72, 65/1 - 40 екз.;
15. Новий № 76, 67/5 - 41 екз.;
16. Новий № 83, 73/2 - 18 екз.;
17. Новий № 85, 74/2 - 57 екз.;
18. Новий № 87, 74/4с - 50 екз.;
19. Новий № 92, 79/5, ск. 1 - 86 екз.;
20. Новий № 92, 79/5, ск. 2 - 69 екз.;
21. Новий № 94, 80/3 - 60 екз.;
22. Новий № 95, 80/6 - 11 екз.;
23. Новий № 96, 80/7, ск. 1 - 100 екз.;
24. Новий № 96, 80/7, ск. 2 - 90 екз.;
25. Новий № 99, 82/1 - 8 екз.;
26. Новий № 105, 84/2 - 109 екз.;
27. Новий № 113, 88/1 - 20 екз.;
28. Новий № 114, 88/2, ск. 1 - 8 екз.;
29. Новий № 126, 95/1 - 1 екз.;
30. Новий № 145, 107/2 - 65 екз.;
31. Новий № 153, 113/3 - 3 екз.;
32. Новий № 162, 116/7 - 1 екз.;
33. Новий № 166, 119/2 - 25 екз.;
34. Першомайський VII, 1/1 - 6 екз.;
35. Першомайський VII, 23/2 - 3 екз.;
36. Першомайський VII, 46/6 - ? екз.;
37. Святий Колодезь III, 1/2 - 4 екз.;
38. Степнянський II, 1/7 - 3 екз.;
39. Терновський II, 6/3 - 1 екз.

Рис. 59. Схема розташування вістрів стріл у чоловічих похованнях загальної вибірки Подоння II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.

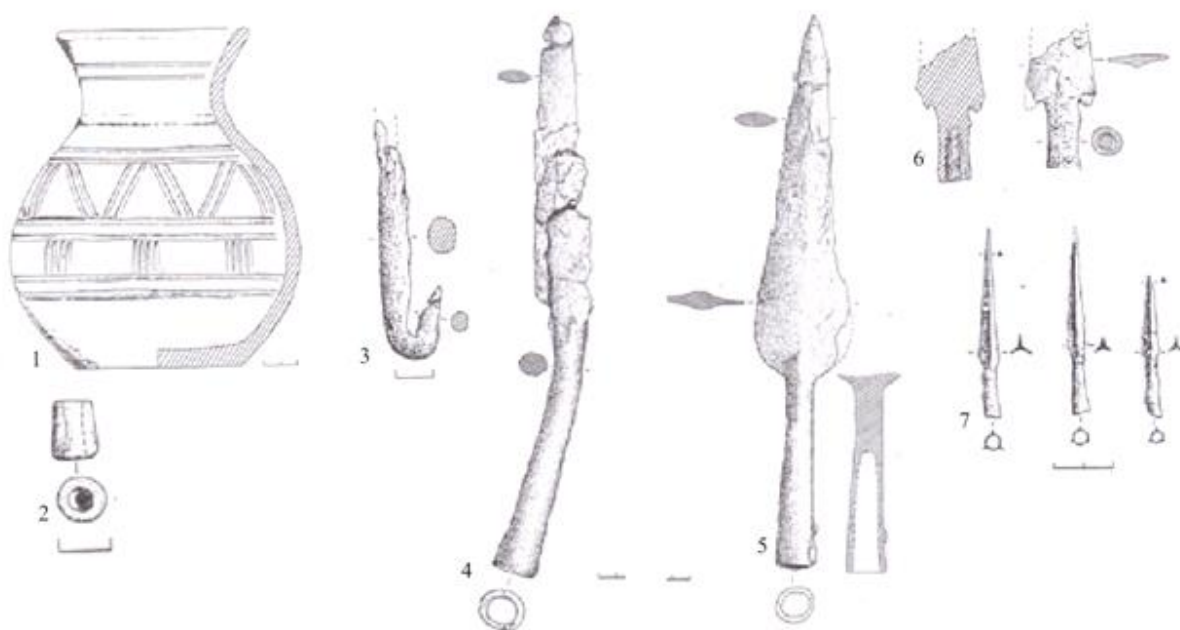

Рис. 60. Новопалестинський I, 1/2: 1. глек; 2. ворворка; 3. сагайдачний гачок; 4—5. вістря списів; 6. вістря дротики; 7. вістря стріл.

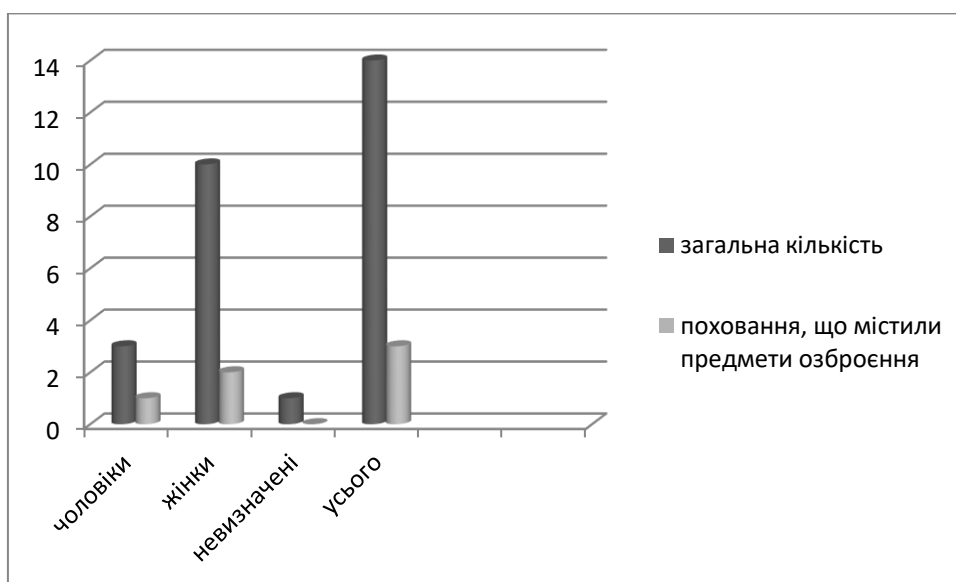

Рис. 61. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Новий II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.

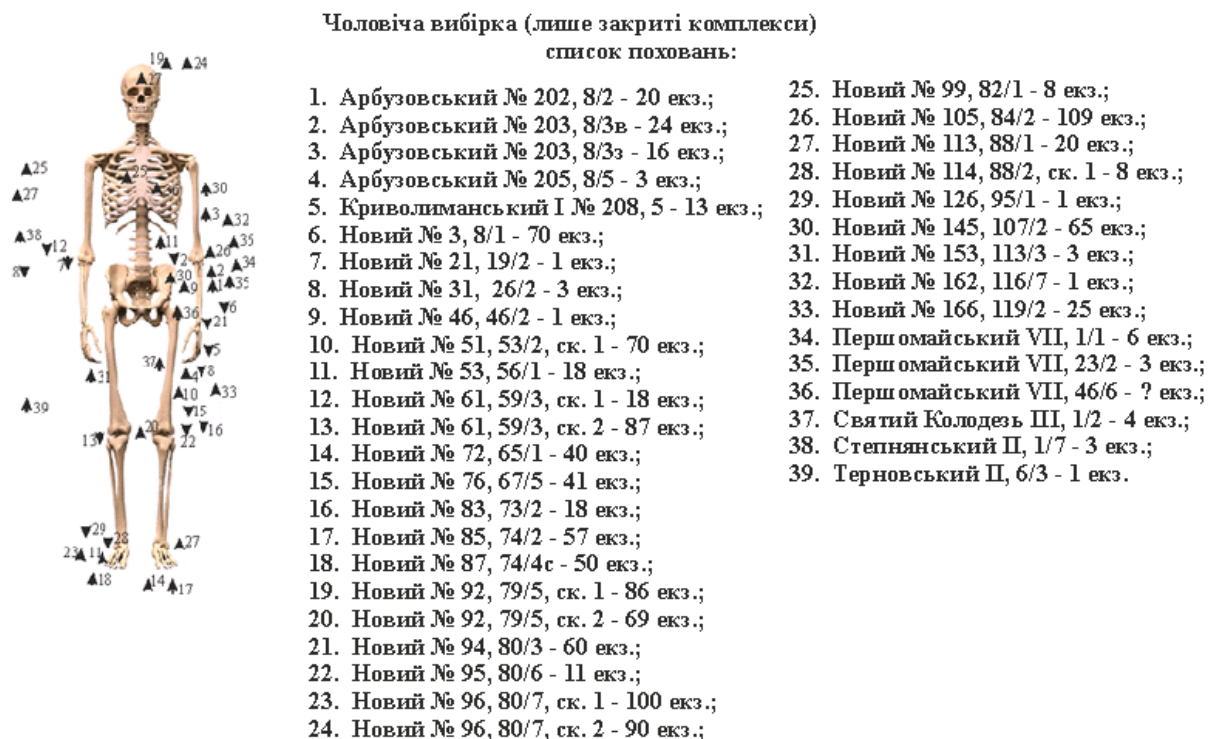

Рис. 62. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Новий II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.

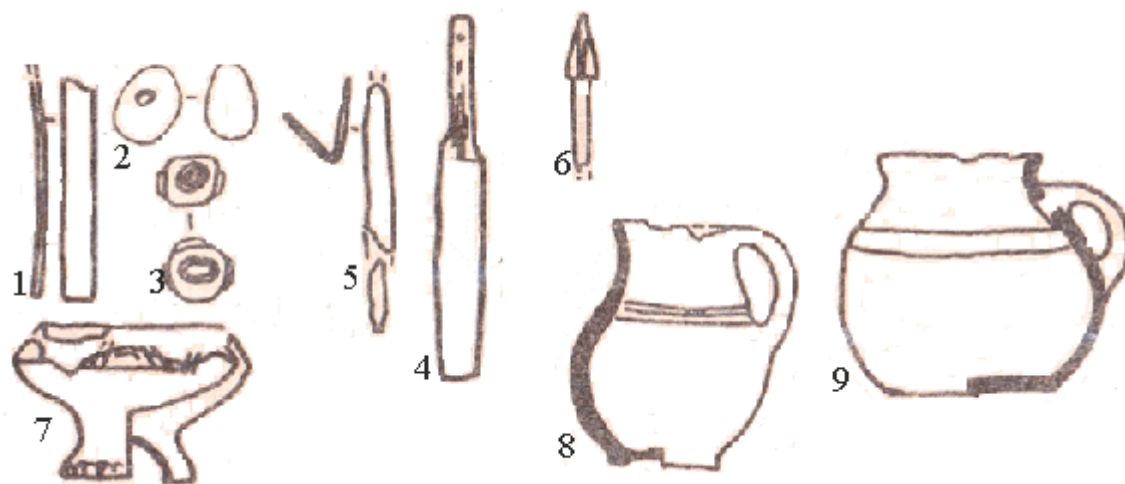

Рис. 63. Новий, № 87, 74/4 південний підбій, скелет 1: 1. ложечка; 2. підвіска з зуба; 3. намистина; 4. кинджал; 5. ніж; 6. вістря стріл; 7. вазочка; 8. глечик; 9. кружка.

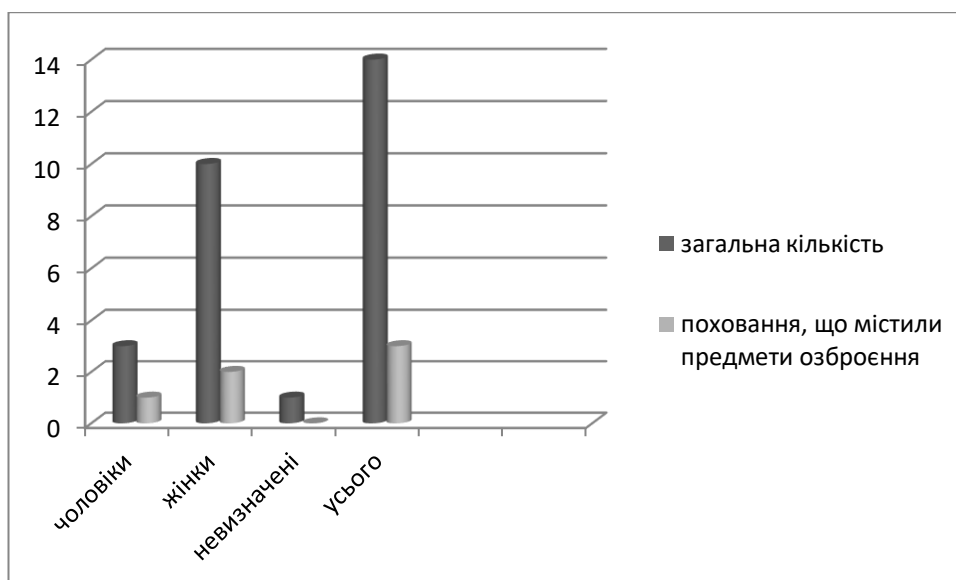

Рис 64. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Первомайський II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.

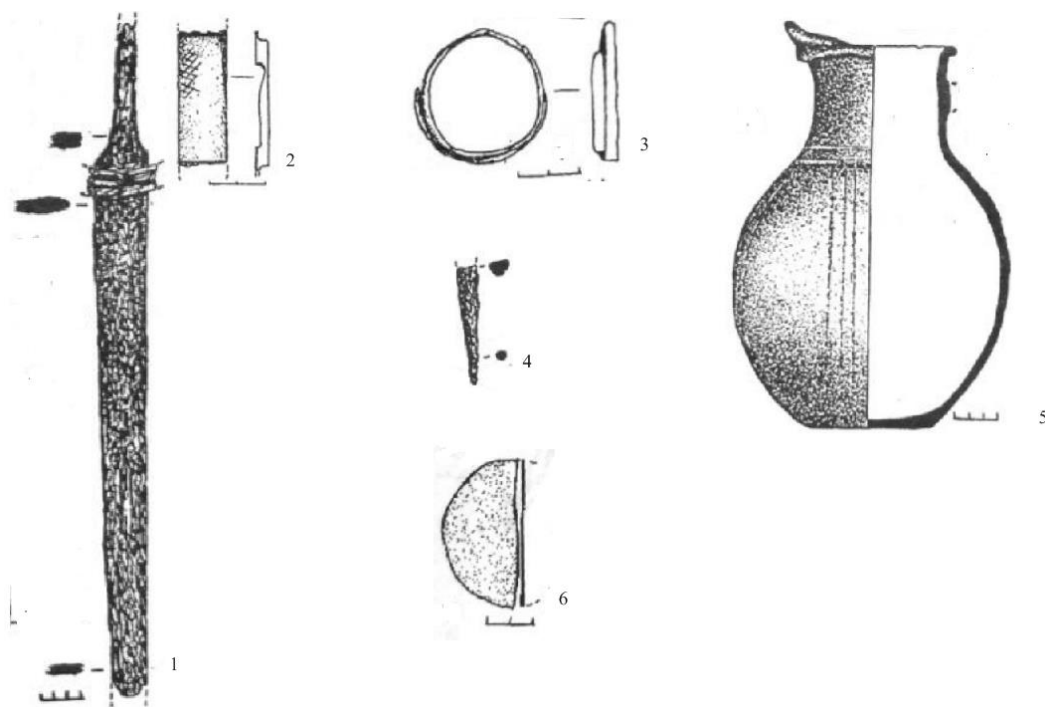

Рис. 65. Первомайський VII, 50/5(2): 1. меч; 2. пряжка-кріплення; 3. підвіска; 4. уламок вістря; 5. посудина; 6. фрагмент дзеркала.

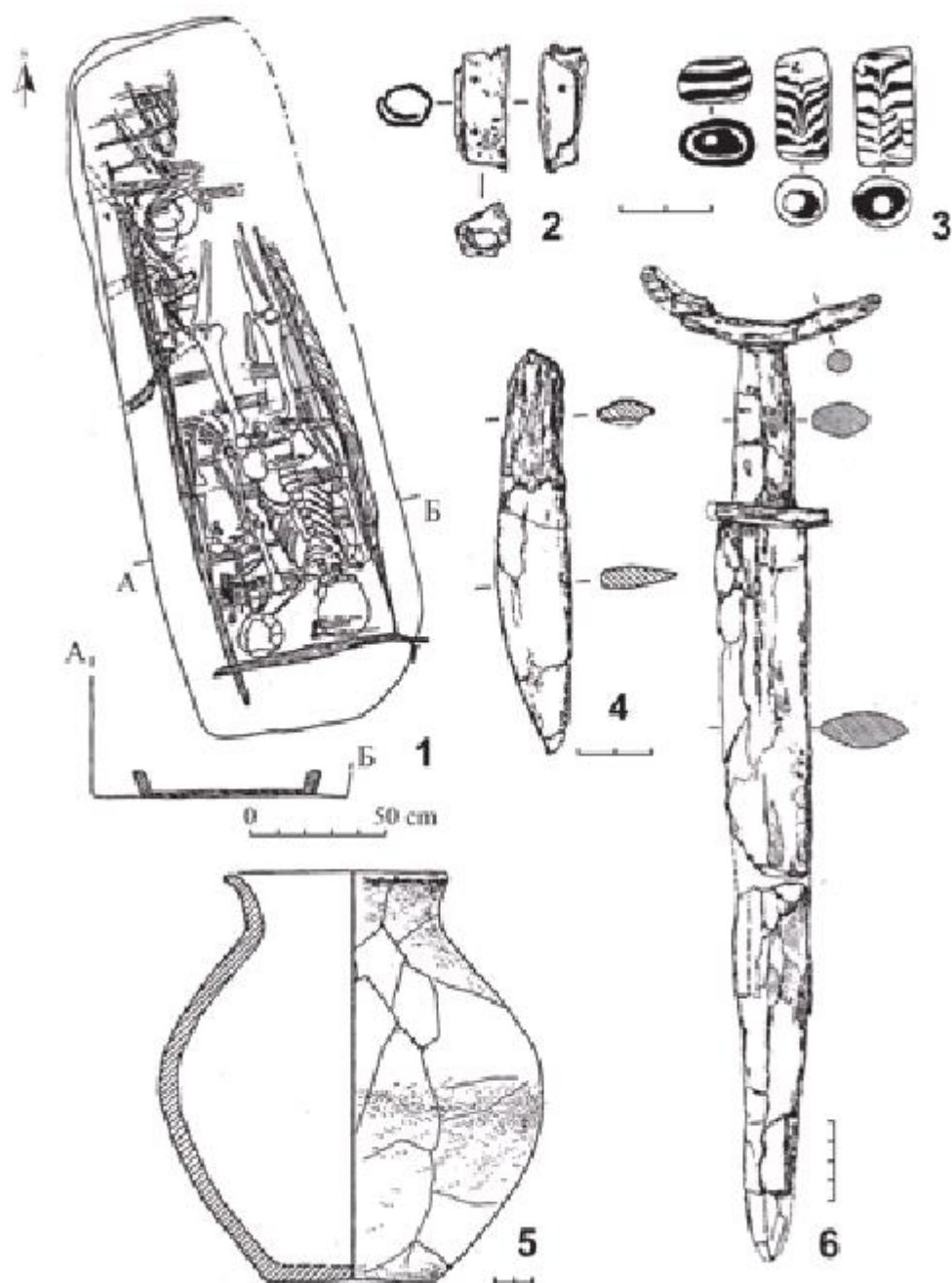

Рис. 66. Північно-Західний I, 1/8: 1. план поховання; 2. пронизка з бронзи; 3. намистини; 4. ніж; 5. ліпна посудина; 6. кинджал.

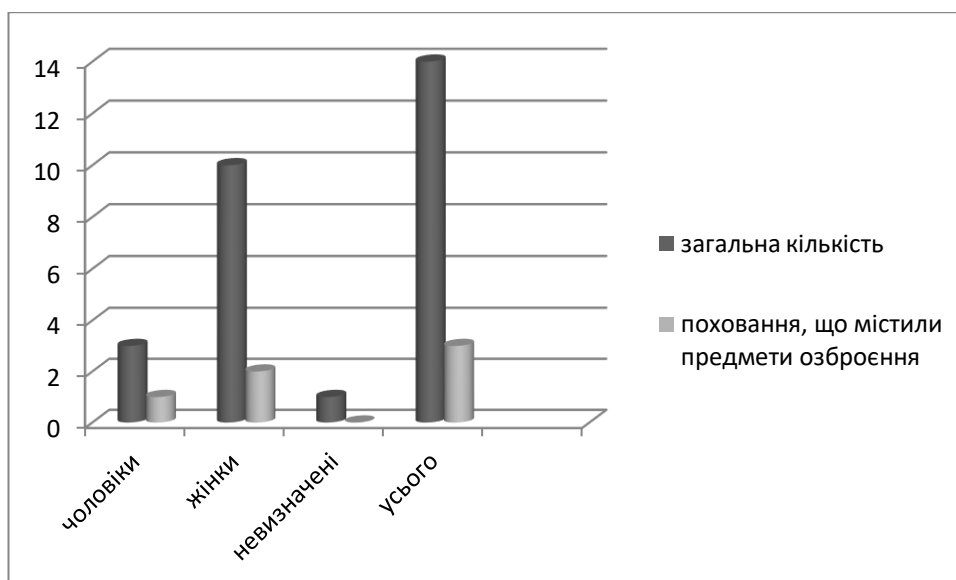
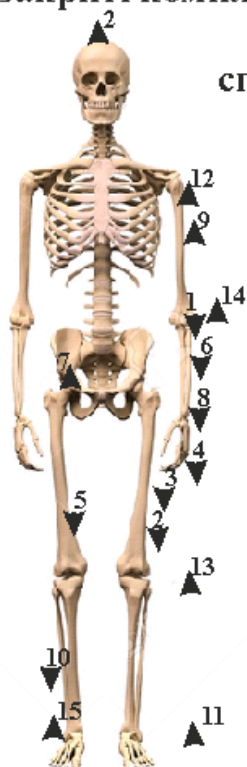

Рис 67. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Бережновка I — середини II ст. н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. П, 13/2 - 30 екз. у сагайдаку;
2. П, 17/1 - 1 окремо, 90 екз. у сагайдаку;
3. П, 19/2 - 30 екз. у сагайдаку;
4. П, 21/1 - 11 екз. у сагайдаку;
5. П, 23 - 110 екз. у сагайдаку;
6. П, 29/2 - 10 екз. у сагайдаку;
7. П, 50 - 40 екз. у сагайдаку;
8. П, 56/3 - ? екз.;
9. П, 66 - 99 екз. у сагайдаку;
10. П, 75 - 15 екз. у сагайдаку;
11. П, 81 - 30 екз. у сагайдаку;
12. П, 95/1 - 8 екз.;
13. П, 103/2 - 6 екз. у сагайдаку;
14. П, 104 - 50 екз. у сагайдаку;
15. П, 109 - 100 екз. у сагайдаку.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. I, 2/1, ск. 1 - 63 екз. у сагайдаку;
2. I, 37/1 - 1 екз.;
3. П, 20 - 1 екз.;
4. П, 100 - 1 екз.;
5. П, 105, ск. 1 - 1 екз.

Рис. 68. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Бережновка I — середини II ст. н.е.

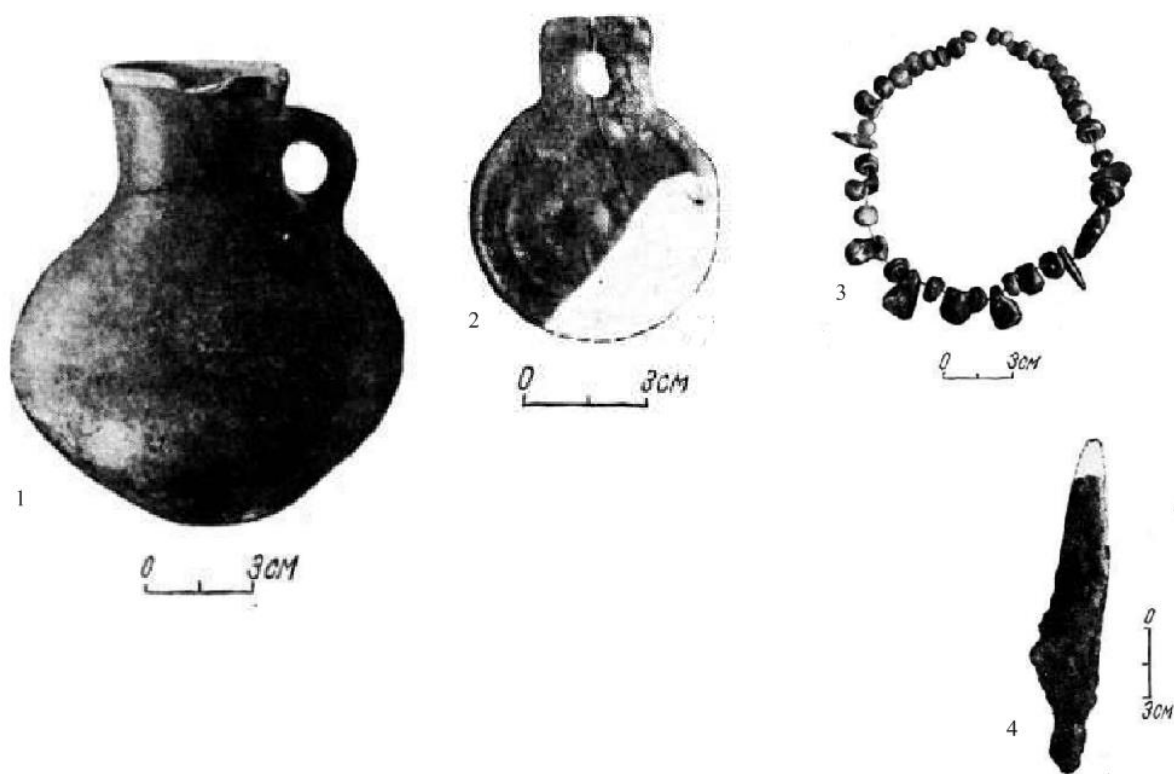

Рис. 69. Бережновка I, 37/1: 1. глек; 2. дзеркало; 3. намисто; 4. ніж.

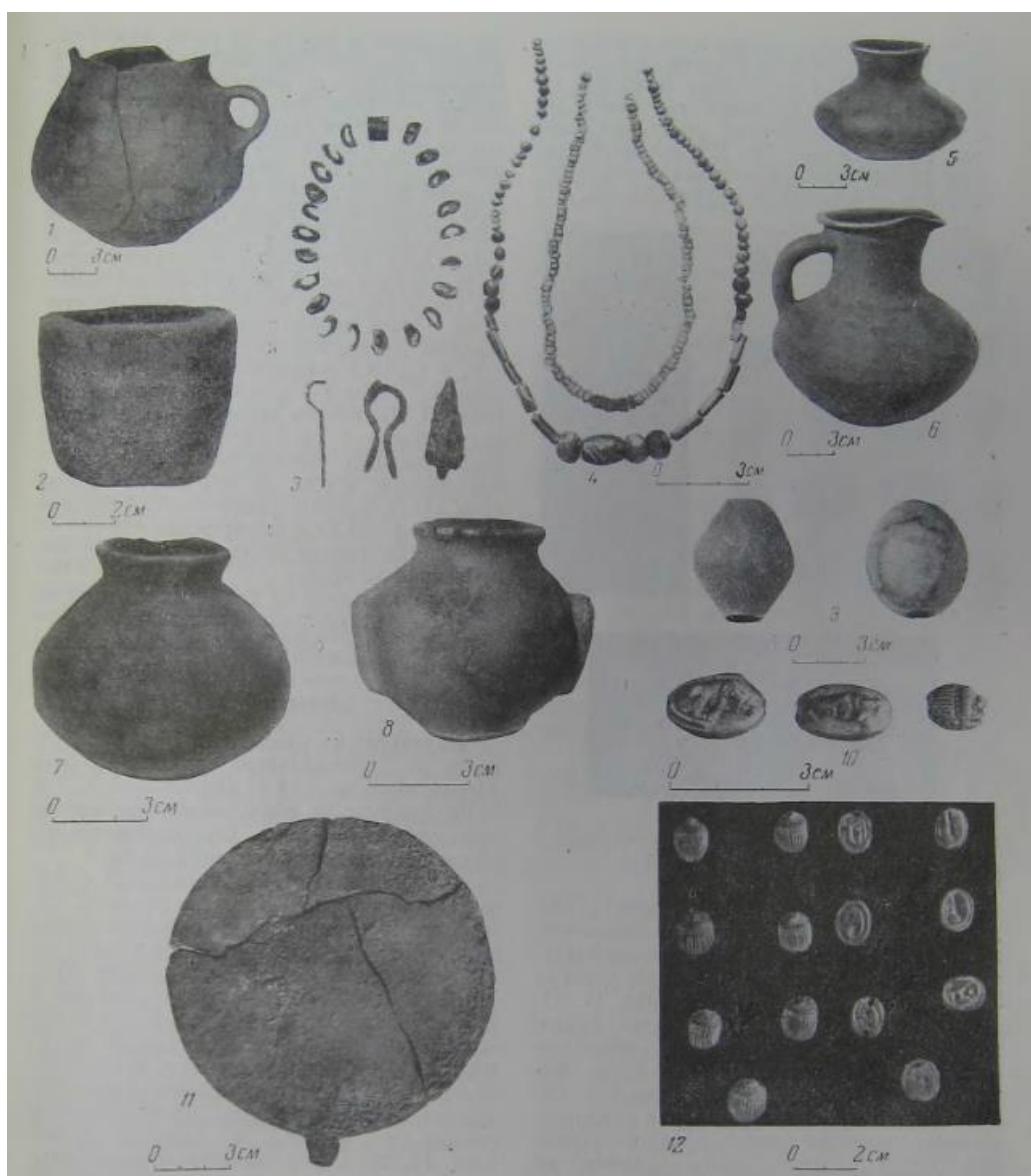

Рис. 70. Бережновка II, 20: 1. глиняний глек; 2. глиняна курильниця; 3. підвіски з бронзи, обойми та залізне вістря стріли; 4. намистини; 5—7. глиняні посудини; 8. посудинка з мармуру; 9. пряслиця з мармуру; 10, 12. скарабеї; 11. бронзове дзеркало.

Рис. 71. Бережновка II, 100: 1. намистини, бляшки та амулети; 2. скроневі підвіски з золота; 3. курильниця глиняна; 4—7. посудини з мармуру; 8—9. керамічні посудини.

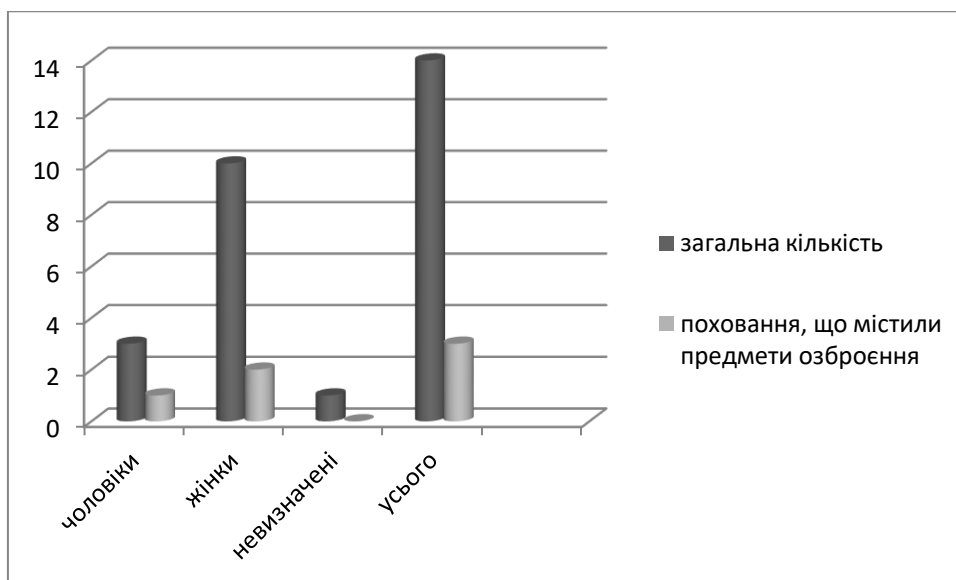

Рис. 72. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Калиновка I — середини II ст. н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

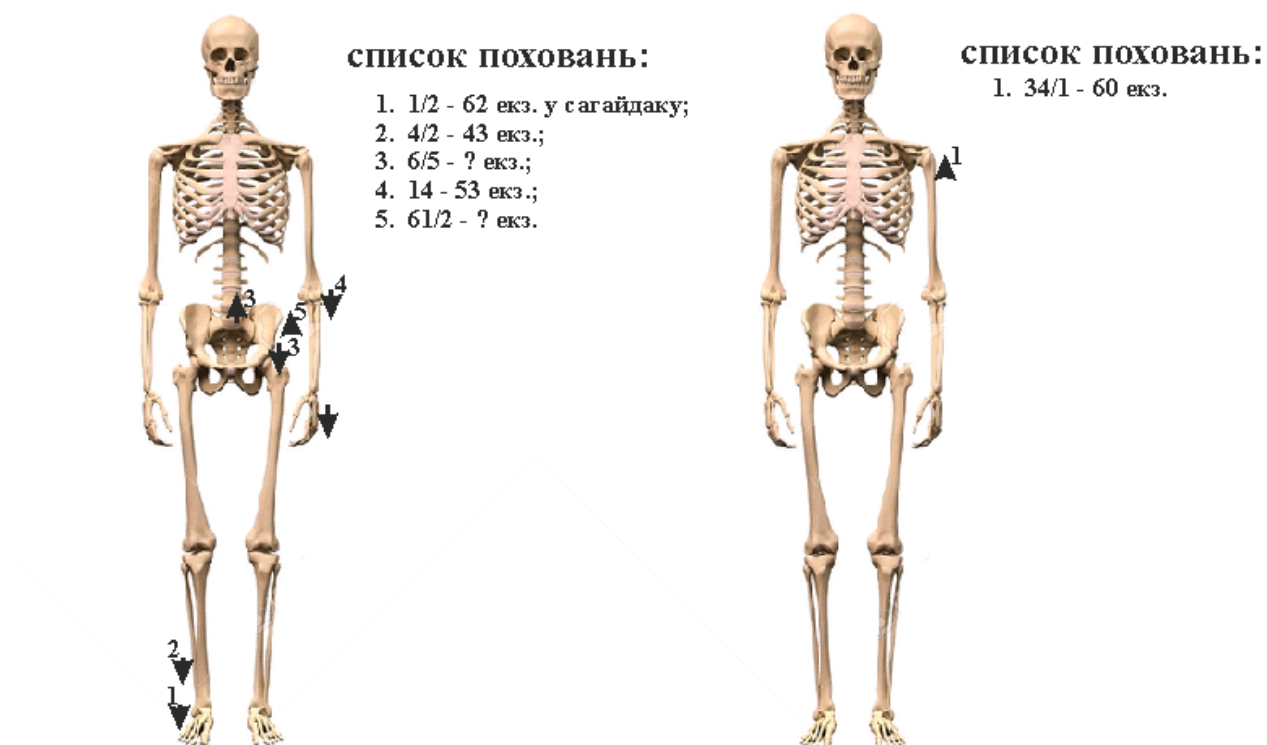

Рис. 73. Схема розташування вістер стріл у похованнях могильнику Калиновка I — середини II ст. н.е.

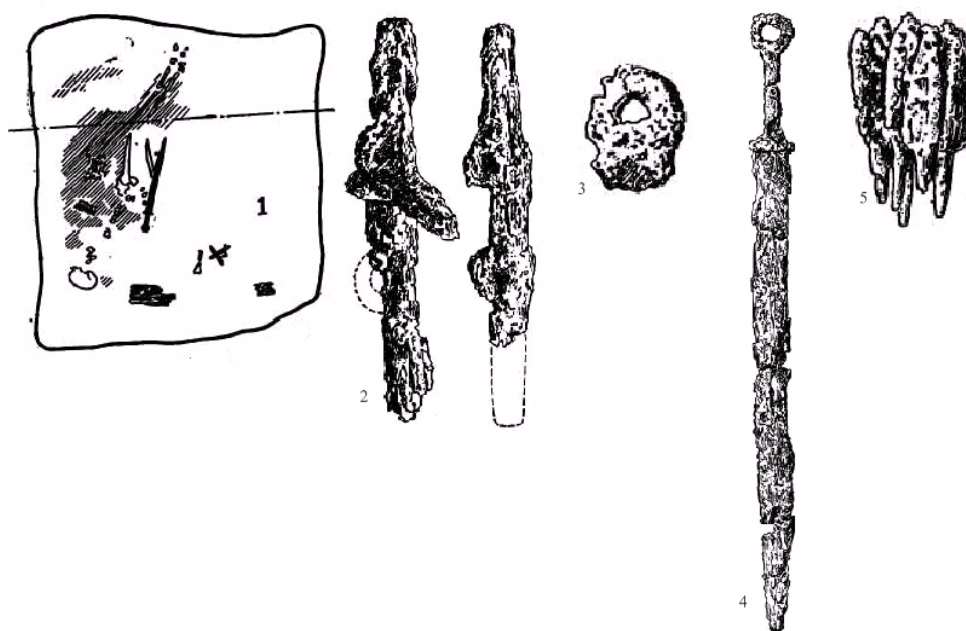

Рис. 74. Калиновка 34/1: 1. план поховання; 2. вудила з псаліями; 3. пряжка; 4. меч. 5. вістря стріл.

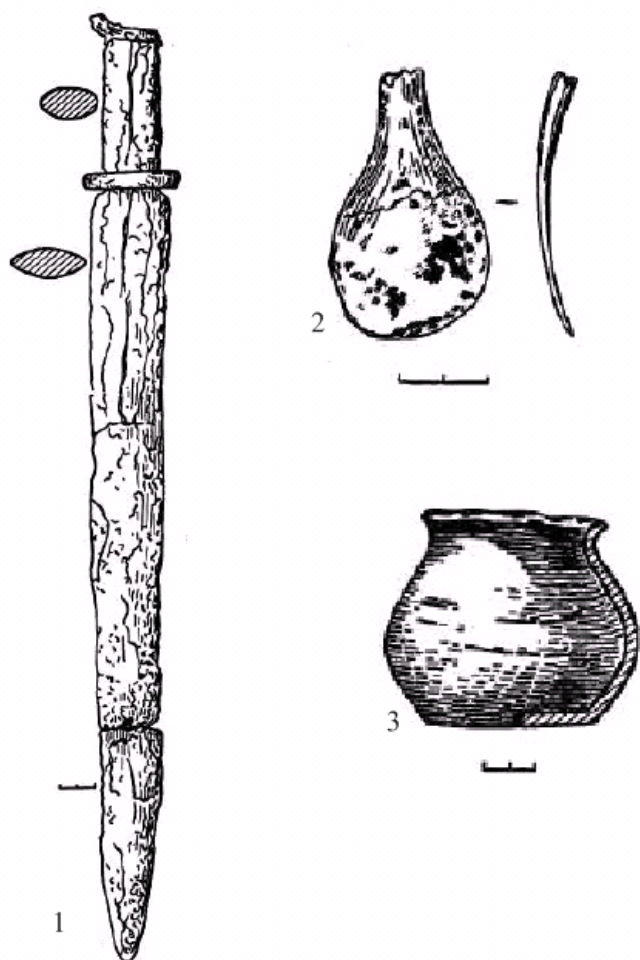

Рис. 75. Політотдельське 6/1: 1. меч; 2. ложечка-лопаточка; 3. посудина.

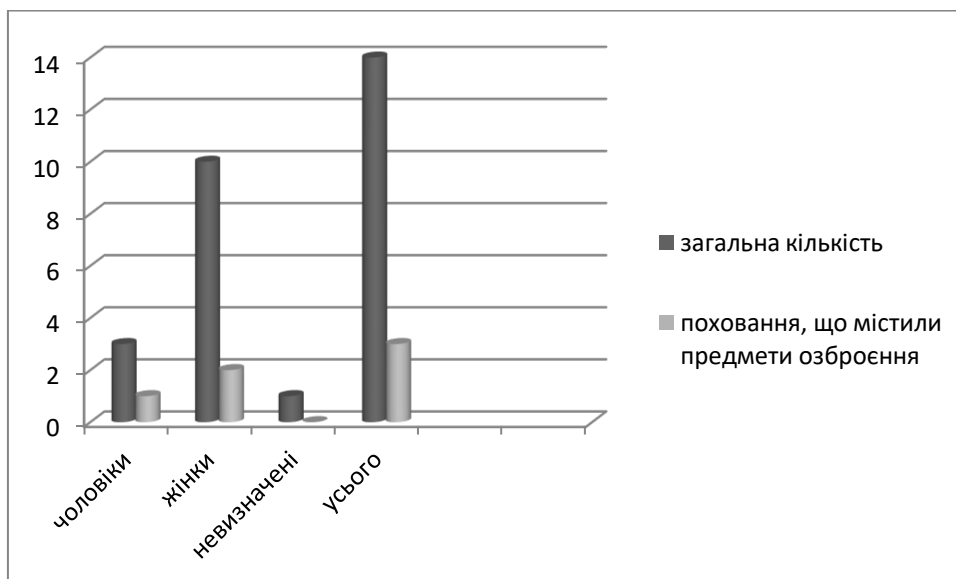

Рис. 76. Подоння пам'ятники I — середини II ст. н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп загальної вибірки.

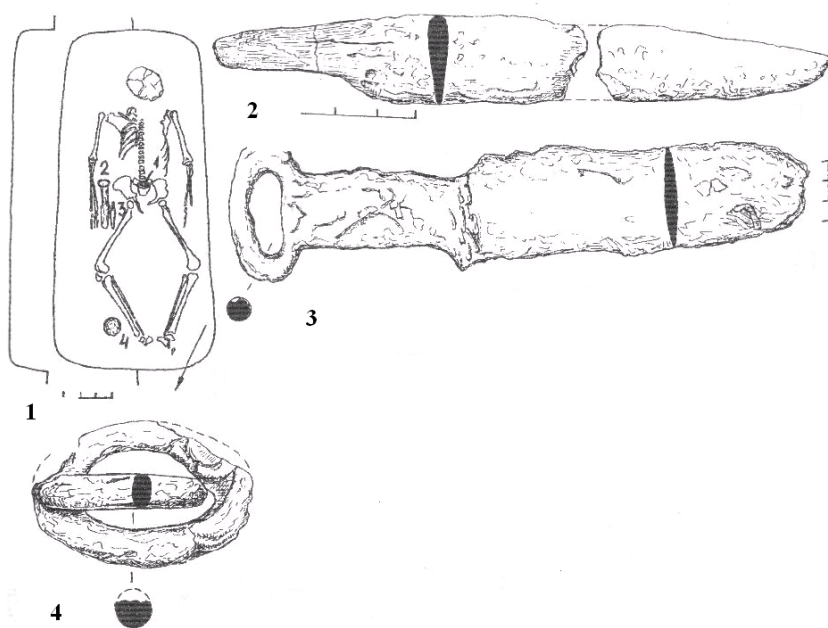

Рис. 77. Западєнський 13: 1. план поховання; 2. ніж; 3. кинджал; 4. пряжка.

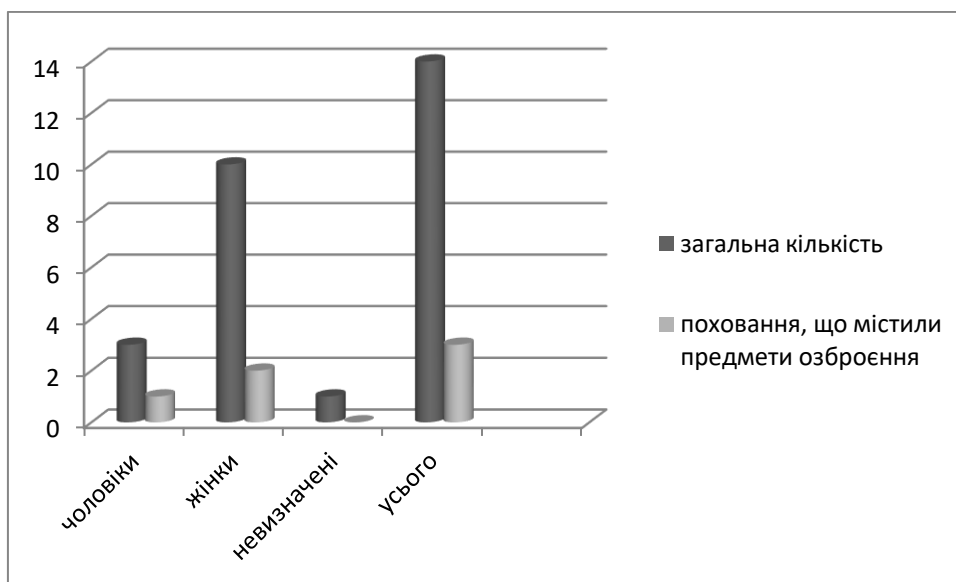

Рис. 78. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Новий І — середини II ст. н.е.

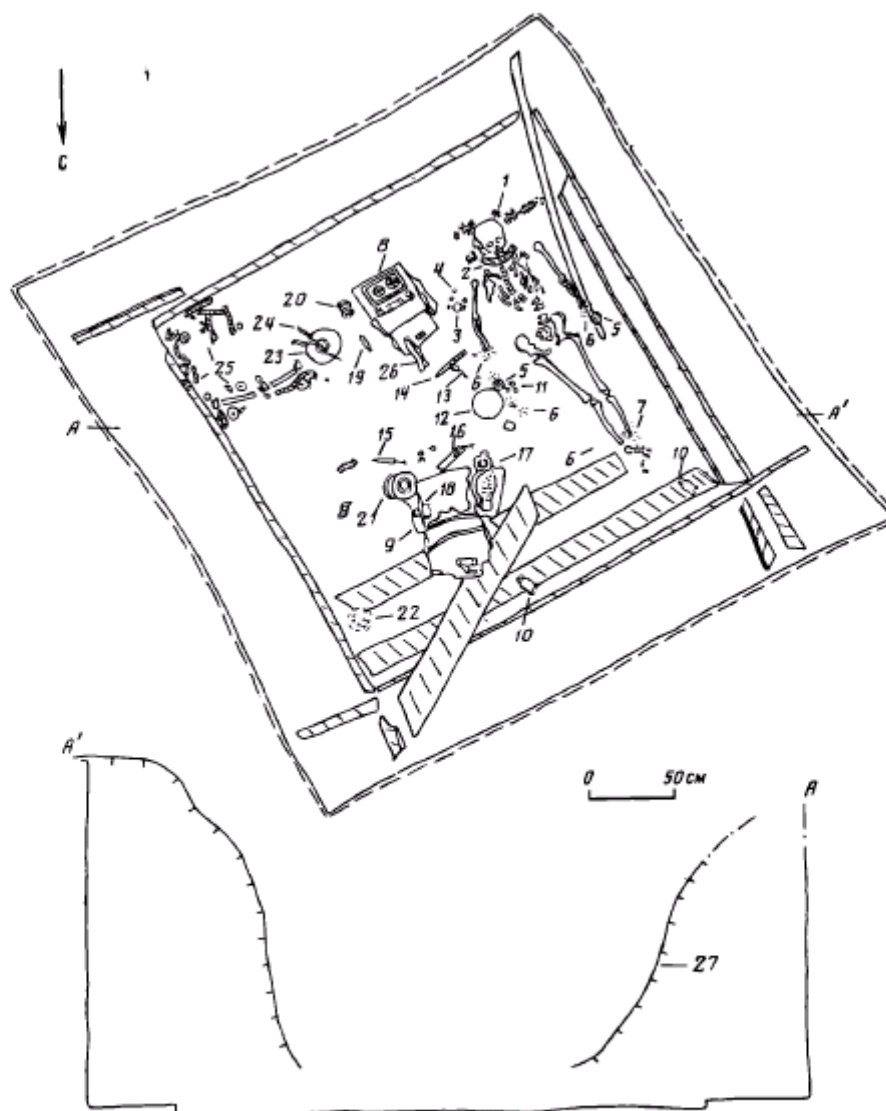

Рис. 2. План и разрез погребения в кург. 10. 1 — детали диадемы; 2 — гривна; 3 — флакон; 4 — амулеты; 5 — браслеты; 6 — бляшки; 7 — бусы; 8, 9 — шкатулки; 10 — колокольчики; 11 — обоймы; 12 — зеркало; 13 — ложка; 14, 15 — ножи; 16 — оселок; 17 — сосуд; 18 — стакан; 19 — ригель; 20, 21 — курильницы; 22 — скобы; 23 — сосуд с крышкой; 24 — стержень; 25 — упряжь; 26 — топор; 27 — береста

Рис. 79. Кобяково 10/1: схема похоронения.

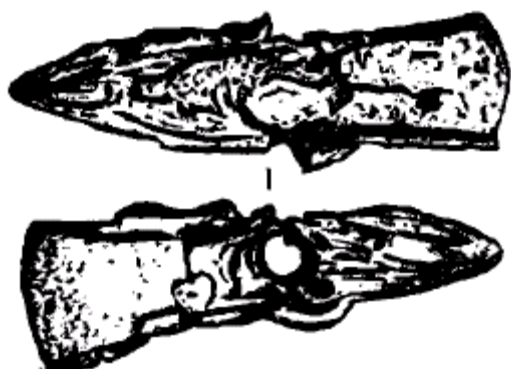

Рис. 80. Кобяково 10/1: сокира.

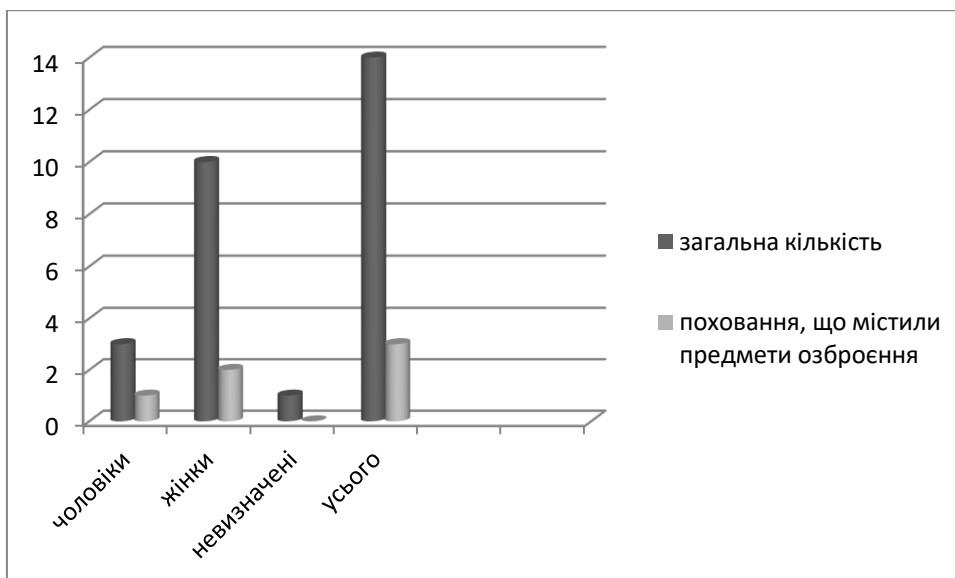

Рис. 81. Північне Причорномор'я пам'ятники I — середини II ст. н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

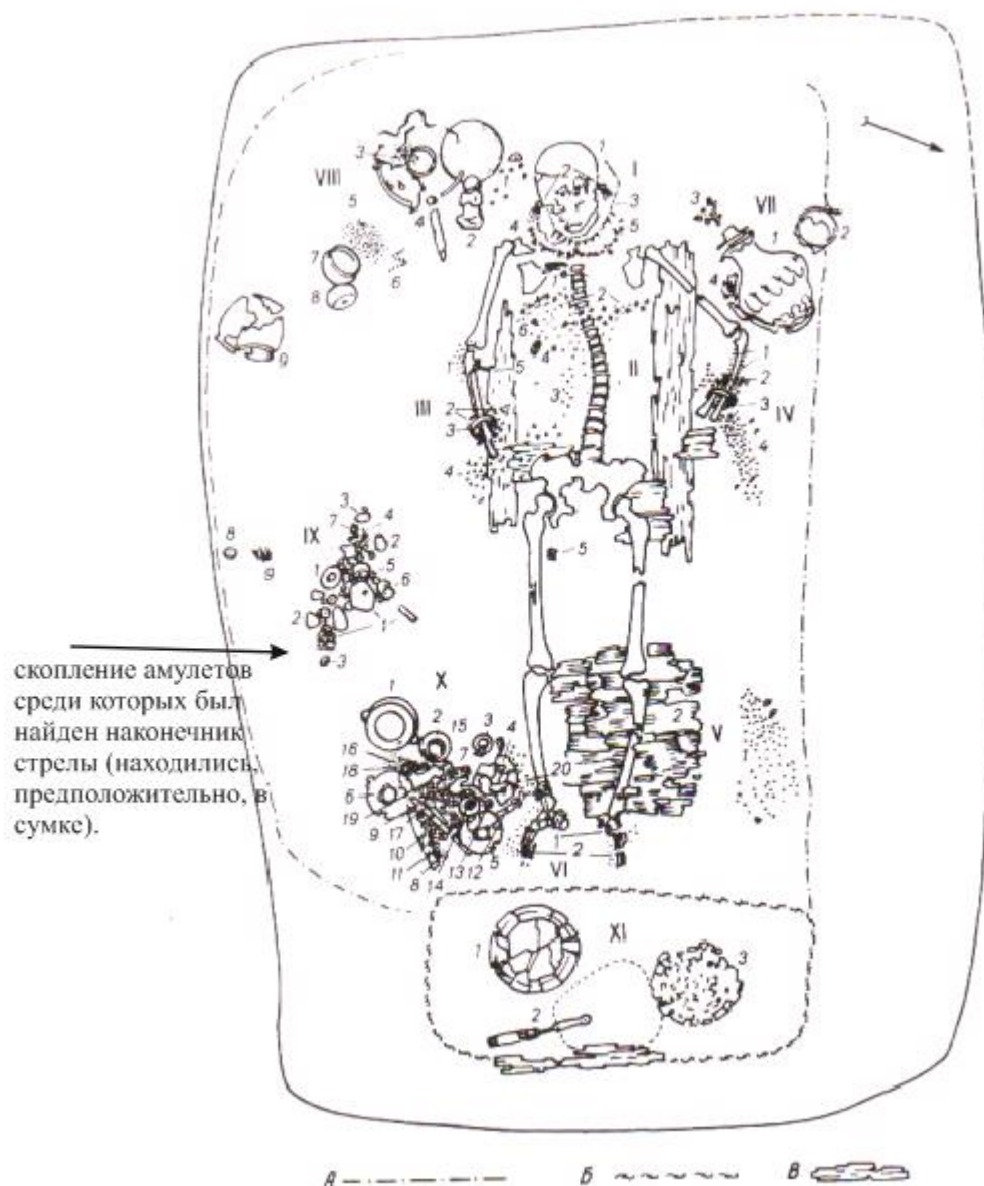

Рис. 82. Соколова могила: план поховання: I—XI — групи речей; а. межі крейдової посипки на дні; б. підстилка з трави; в. дерево помоста. Група I. 1. намистини головного убору; 2. сережки; 3. золоте намисто з підвісками; 4. золоте намисто; 5. намисто з напівдорогоцінних каменів. Група II. 1. пряжка з срібла; 2—3. бляшки з золота; 4. фібула-брошка з золота; 5. фібула з золота; 6. підвіска з сердоліку. Група III. Права рука: 1—4. золоті бляшки; 2. намистини; 3. браслет з золота; 5. золотий перстень. Група IV. Ліва рука: 1—4. золоті бляшки; 2. намистини; 3. золотий браслет. Група V. 1. золоті бляшки; 2. кора. Група VI. Взуття: 1. залишки шкіри; 2. золоті бляшки. Група VII. 1. глек зі срібла; 2. канфар зі срібла; 3. намистини, підвіски, амулети; 4. кора. Група VIII.

1. намистини; 2. дзеркало; 3. біліла, намистини; 4. опахало; 5. порошок сірого кольору; 6. золоті бляшки, скляні намистини; 7. кубок з дерева; 8. булава з каменю; 9. відерко з бронзи. Група IX. Амулети: 1. пронизи; 2. підвіски; 3. намистини; 4. перстень з гемами; 5. верхів'я кістяного стилю; 6. статуетка з кістки; 7. відерко з золота; 8. прясельце глиняне; 9. золота бахрома покривала. Група X. 1. посудина мармурова; 2. судина кам'яна; 3. курильниця ліпна; 4—6. судини з алебастру; 7. залишки сумки з войлоку; 8. намистини; 9. залишки чохлу зі шкіри; 10, 12. залізні ножі; 11. кам'яний брусок; 13. піксіда з кістки; 14. коробочка з дерева; 15. гребінець з кістки; 16. рум'яна; 17. ложечка зі срібла; 18. коробочка з гагату; 19. брусок з дерева; 20. золоті бляшки. Група XI. 1. тарілочка зі скла; 2. опахало; 3. блюдо з фаянсу.

Рис. 83. Вістря стріли з Соколової могили.

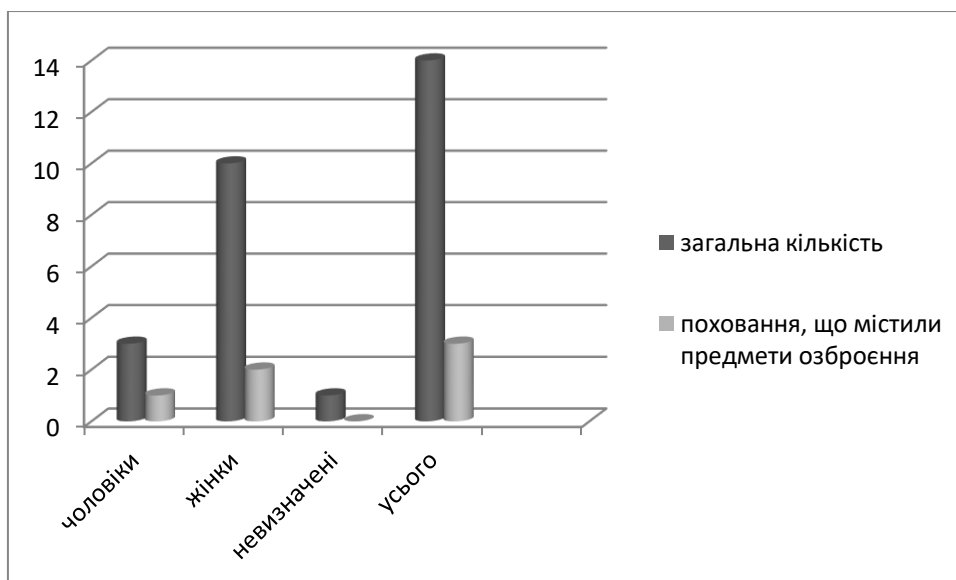

Рис. 84. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статево-вікових груп могильнику Усть-Каменка I — середини II ст. н.е.

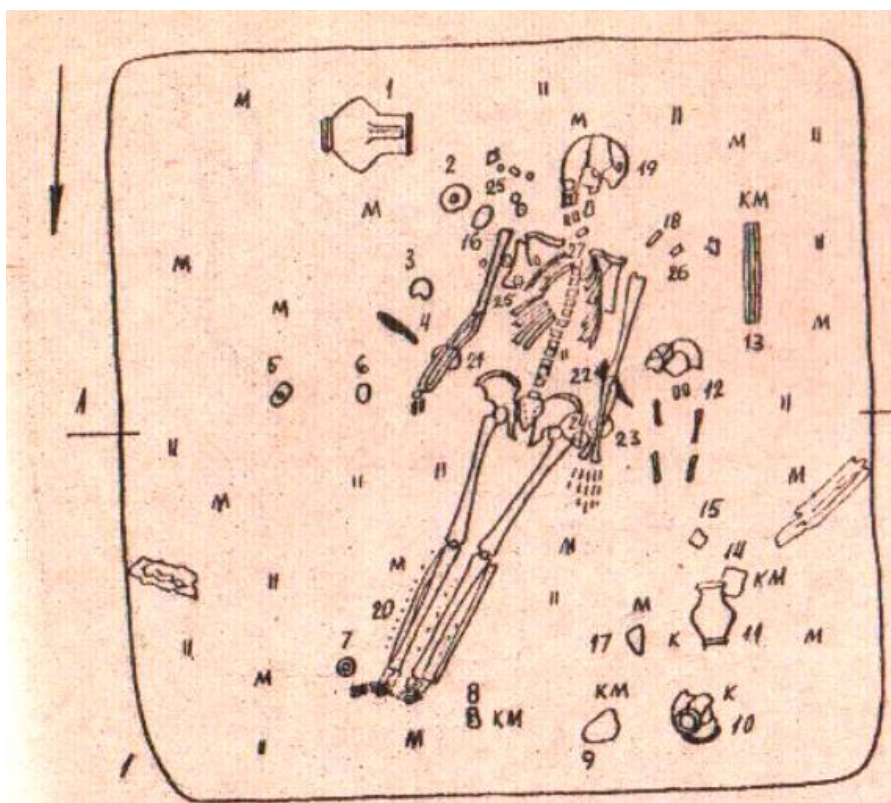

Рис. 85. Усть-Каменка 69/1: план поховання.

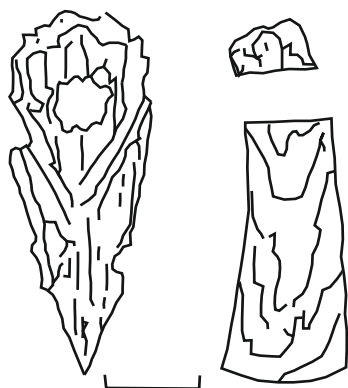

Рис. 86. Сокира з поховання Усть-Каменка 69/1.

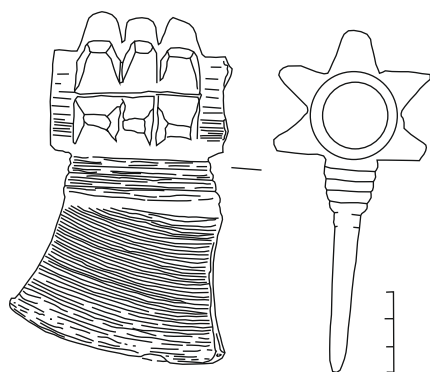

Рис. 87. Залізна сокира з сарматського поховання Чугуно-Крепінка.

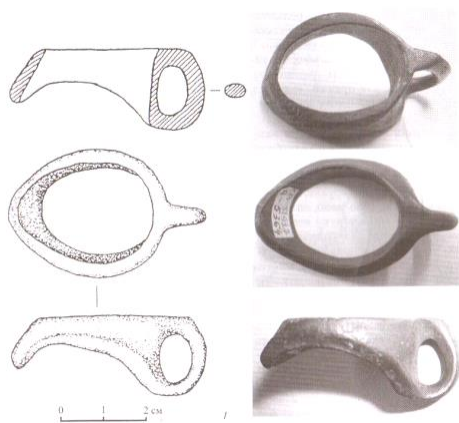

Рис 88. Перстень з Пісарєвки (фото С. Воронятова).

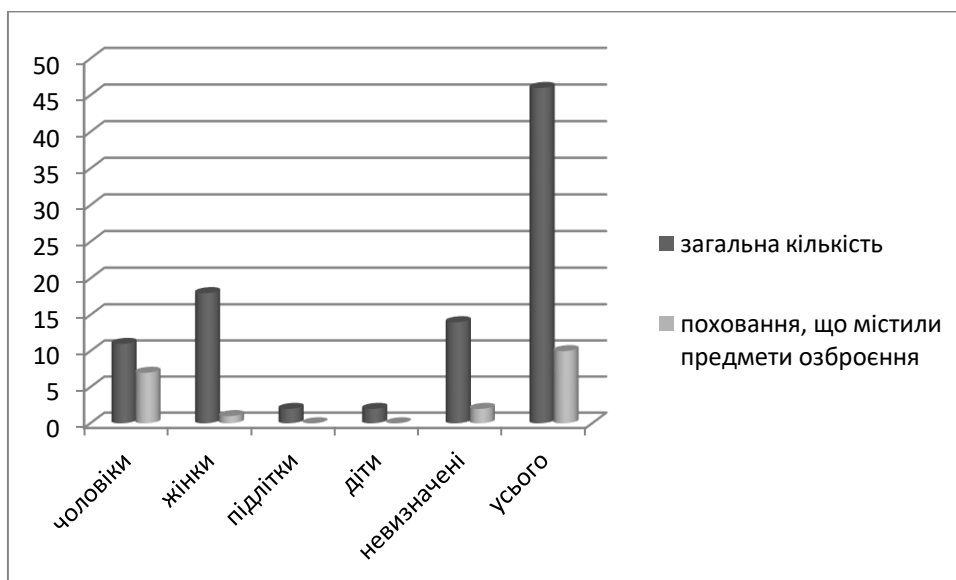

Рис. 89. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Лебедьовка другої половини II—IV ст. н.е.

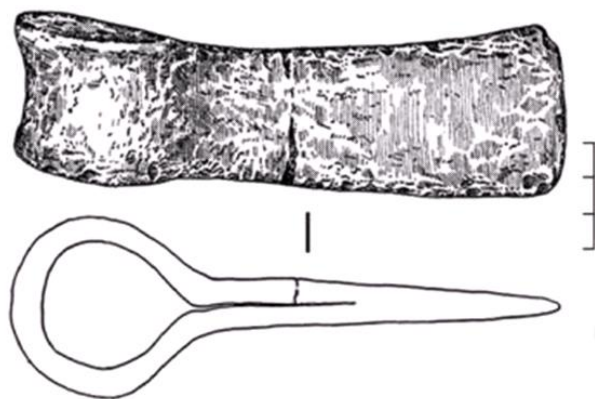

Рис. 90. Лебедьовка Багрікова, курган 2: сокира.

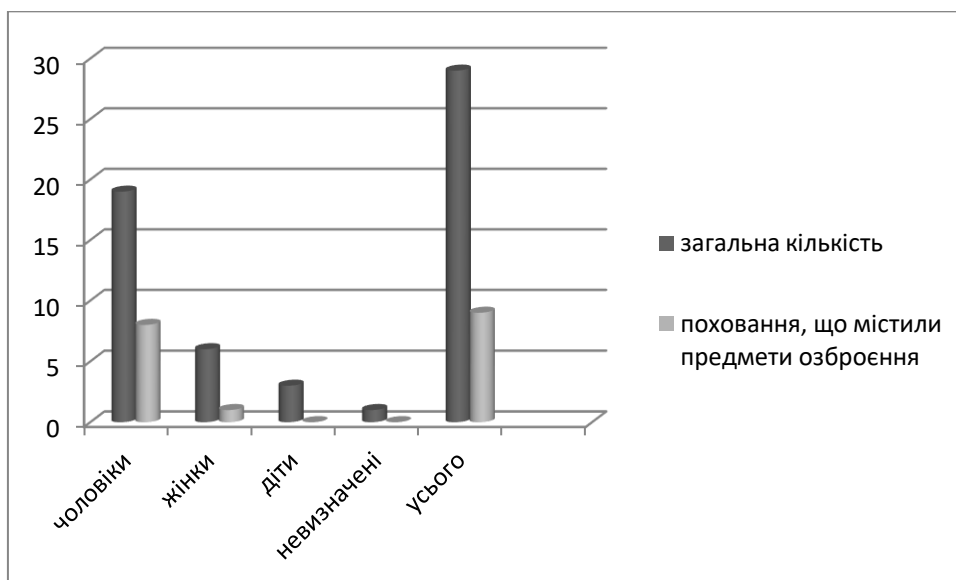

Рис. 91. Поволжя пам'ятники другої половини II—IV ст. н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

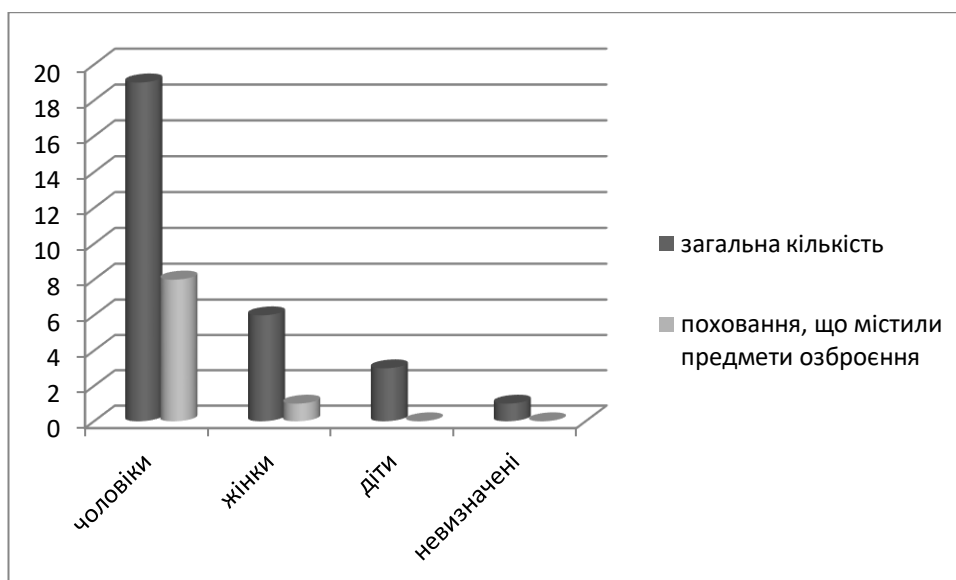
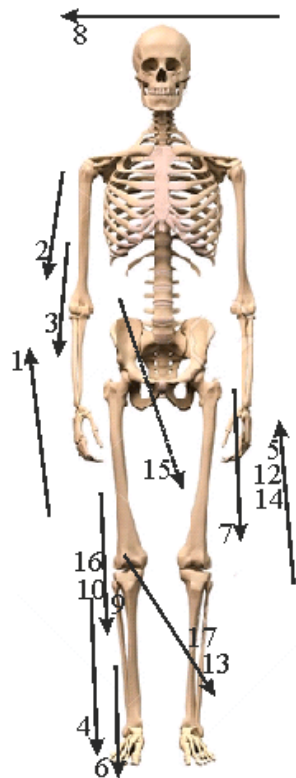

Рис. 92. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статево-вікових груп могильнику Бережновка другої половини II—IV ст. н.е.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. Авіловський II, 29/1;
2. Калинівка 16/1;
3. Калинівка 48/1;
4. Крива Лука XVII, 21/1;
5. Кузин хутір 13/1;
6. Кузин хутір 45/1;
7. Лебязька 7;
8. Петруніно IV, 2;
9. Політотдельське 13;
10. Старица 13;
12. Старица 26/2;
13. Старица 29;
14. Старица 54/1;
15. Старица 63;
16. Старица 64;
17. Старица 69.

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. Бережновка II, 67.

Рис. 93. Схема розташування кинджалів у загальній вибірці пам'ятників Поволжя другої половини II—IV ст. н.е.

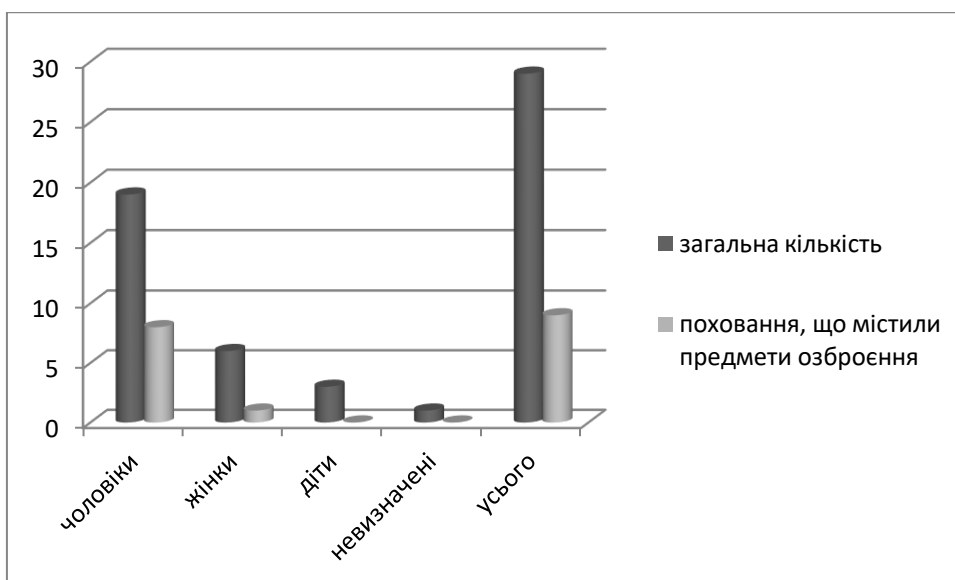

Рис. 94. Подоння пам'ятники другої половини II—IV ст. н.е. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп.

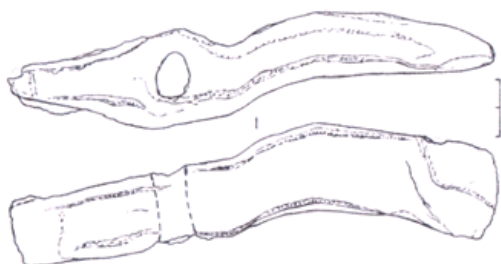

Рис. 95. Сокира з поховання Валовий I, 9/1.

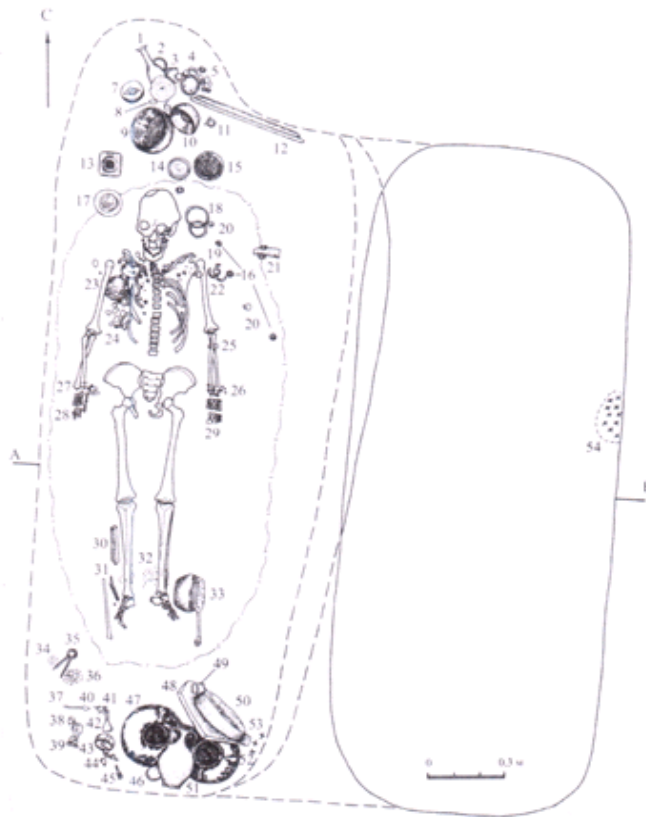

Рис. 96. Валовий I, 9/1: схема поховання. 1. флакон; 2,18. кільця з бронзи; 3. розтиральник; 4,14. уламок дзеркала; 5. скупчення намистин та амулетів; 6. бляха; 7. дзвіночок; 8. обойма; 9,10,15. миски; 11. ручка; 12. блюдо; 13. глек; 16. намистини; 17. медальйон; 18. ключ; 20. підвіски; 21. сокира; 22—27. скупчення намистин; 28, 29. перстені; 30. брусок; 31. ніж; 32. намистини; 33. ківш; 34. фарба рожева; 35. ножиці; 36. фарба біла; 37. накладка на замок скрині; 38. дзвіночок; 39. фрагмент мисочки з дереву; 42. бальзамарій; 43. курильниця; 44. дзвіночки; 45. петля з бронзи; 46. глек; 47. амфора з бронзи; 48. плита з каменю; 49. пронизка; 50. плитка з каменю; 51. глек; 52. котел; 53—54. скупчення вугілля.

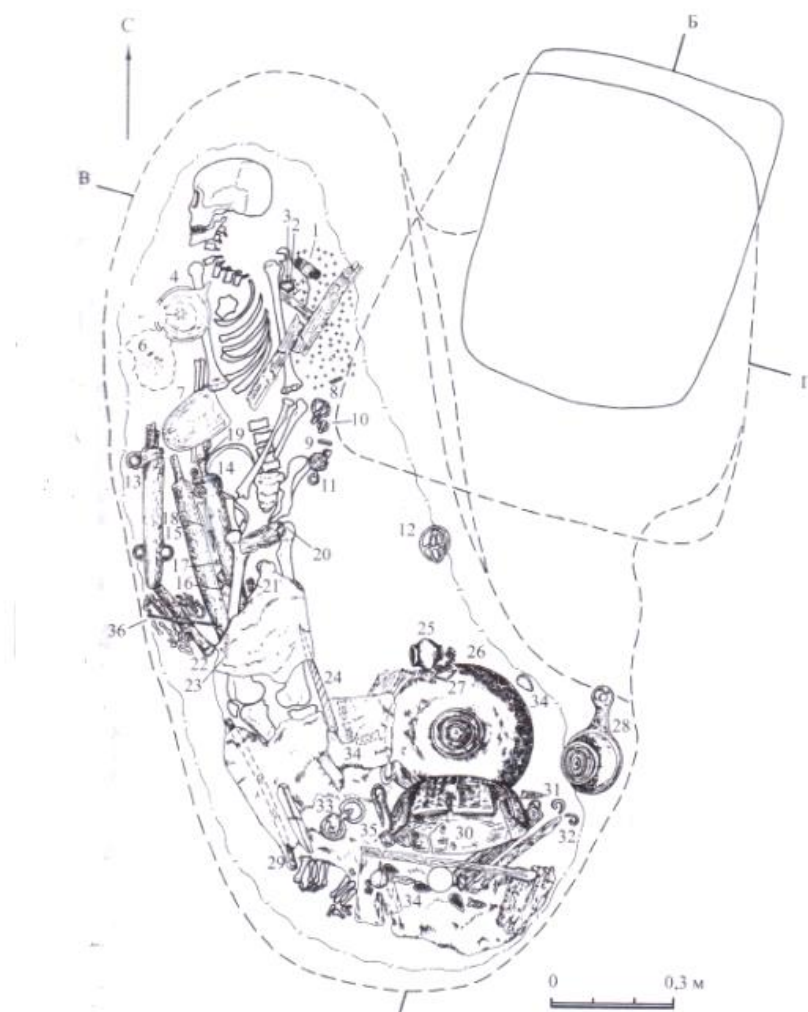

Рис. 97. Валовий I, 25/1. Схема поховання: 1. гребінець; 2. відщеп кременю; 3. фрагмент фібули; 4. кубок з дерева; 5. кільце з бронзи; 6. залишки сумочки зі шкіри; 7. залишки коробочки з дерева; 8—9. вістря ременів; 10—11. пряжки; 12. вудила з псаліями; 13—14. кинджали; 15. меч; 16. намистина; 17. пряжка; 18. ніж; 19. намистина; 20. залізний предмет; 21. пряжка; 22. скупчення предметів з заліза; 23. вістря ремня; 24. стержень з дереву; 25. кубок; 26. таз; 27. фібула; 28. ківш; 29. стержень; 30. таз з дереву; 31. пенал з дерева, ложка, брусок; 32. фольга; 33. вудила; 34. вуздечці принади; 35. підвіска; 36. стержень.

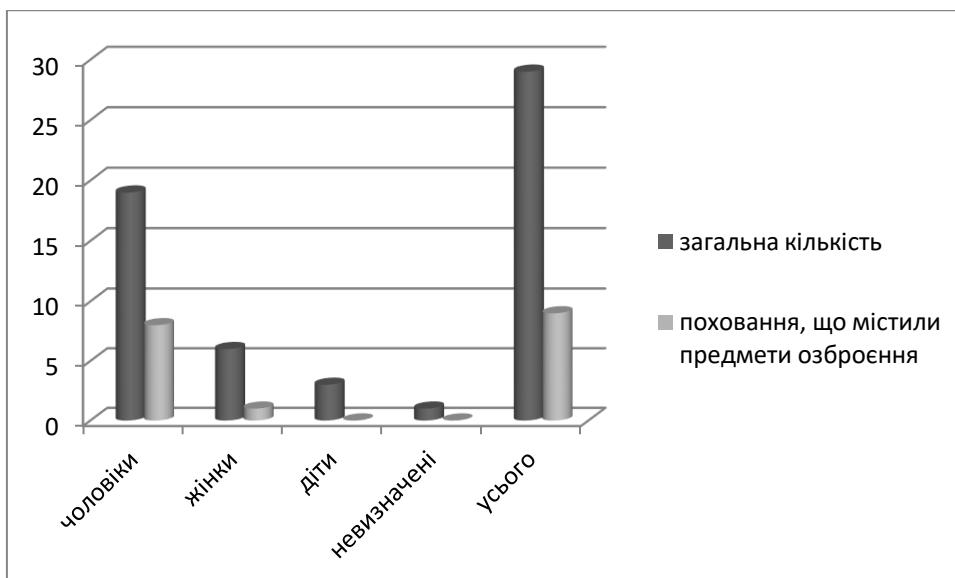

Рис. 98. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статеві-вікових груп могильнику Височино другої половини II—IV ст. н.е.

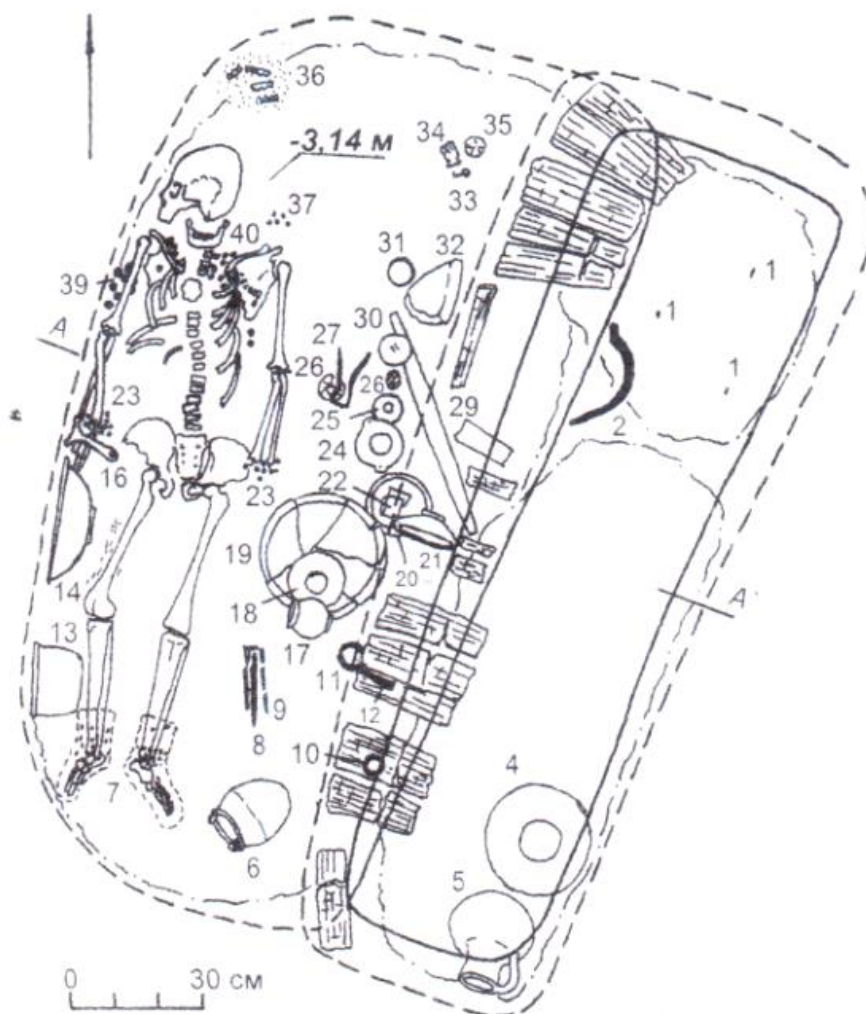

Рис. 99. Височино V, 18/1: схема поховання: 1. скоби; 2. серп; 3. плахи з дереву; 4. миска; 5. глек; 6. котел; 7. залишки взуття; 8. ніж; 9. залишки футляру для ножу; 10—11. кільця з бронзи; 12. клевець; 13. ківш; 14. таз; 15. парча; 16. ручка; 17. горщик; 18. миска; 19. ваза; 20. миска; 21. тарілочка; 22. курильниці; 23. намистини від рукавів; 24. посудина; 25. кришка ліпної посудини; 26. стакан; 27. ножиці; 28. смола; 29. брусок; 30. дзеркало; 31. дзвіночок; 32. крейда; 33. ключик; 34. гребінець; 35. стакан; 36. залишки головного убору; 37. намистини; 38. бляшки; 39. намистини; 40. намисто.

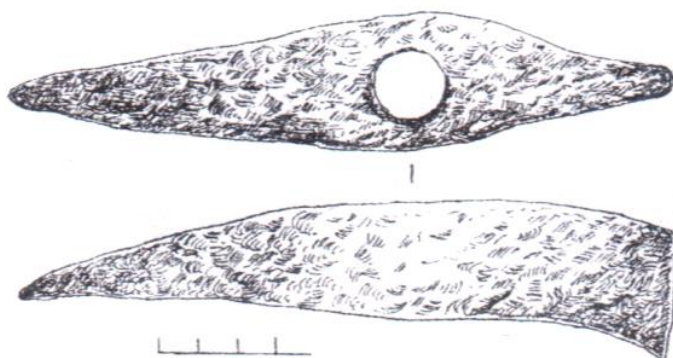

Рис. 100. Залізний клевець з поховання Височино V, 18/1.

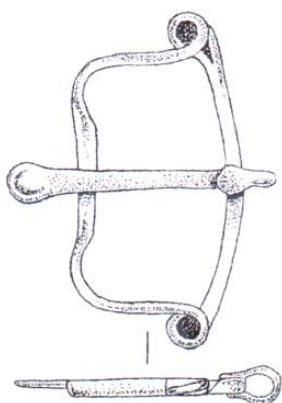

Рис. 101. Золота підвіска з поховання Височино V, 18/1.

чоловіча вибірка
(лише закриті комплекси)

жіноча вибірка
(лише закриті комплекси)

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. Височино V, 6/1 - ? екз.
у сагайдаку;
2. Кіровський I, 1/2 - 22 екз.;
3. Центральний VI, 16/8 - 11 екз.

СПИСОК ПОХОВАНЬ:

1. Кіровський III, 1/2 - 8 екз.;
2. Нагавський II, 11 - 1 екз.;
3. Подгорненський IV, 34 - 18 екз.

Рис. 102. Схема розташування вістер стріл у похованнях загальної вибірки пам'ятників Подоння другої половини II—IV ст. н.е.

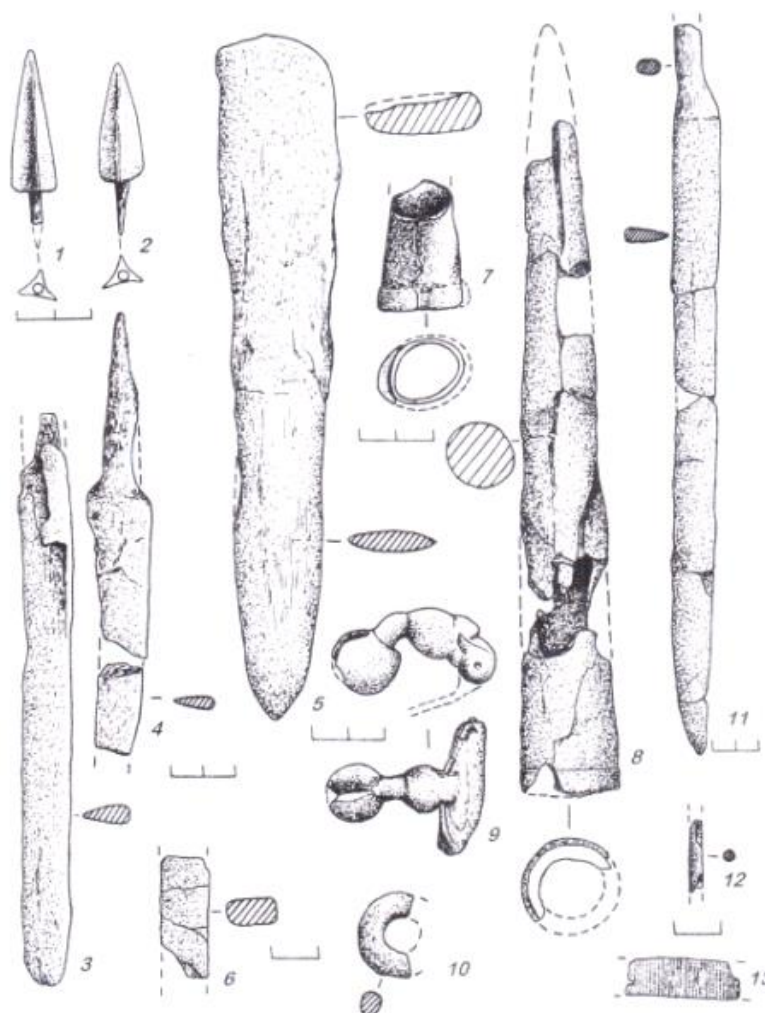

Рис. 103. Кіровський

III, 1/2: 1,2. вістря стріл; 3, 11. ножі; 4. ніж; 5. кинджал; 6. уламок дроту; 7,8. уламки залізних вістер; 9. фібула; 10. уламок кільця; 12. уламок дроту; 13. уламок пластини.

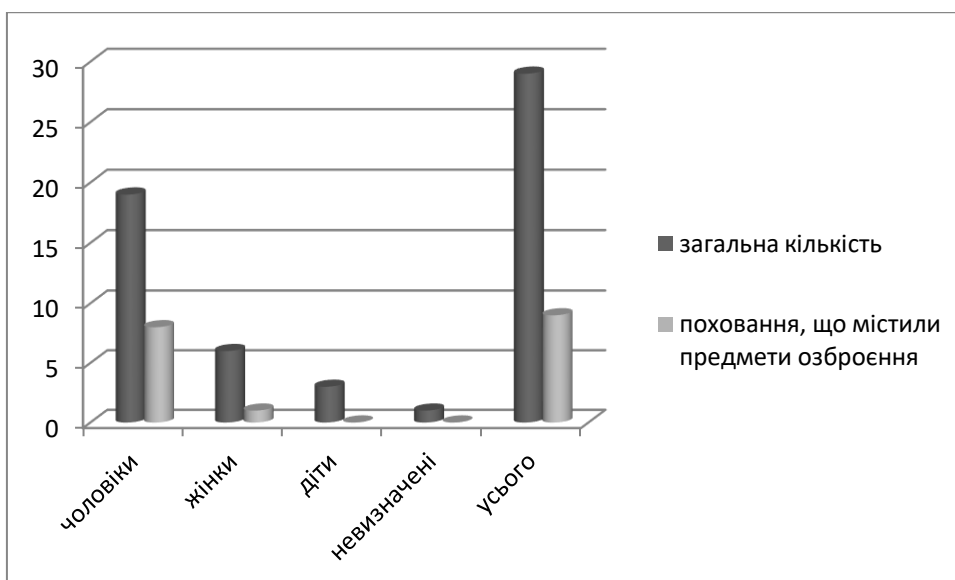

Рис. 104. Співвідношення комплексів зі зброєю з похованнями в яких зброя відсутня, у межах окремих статево-вікових груп могильнику Московський другої половини II—IV ст. н.е.

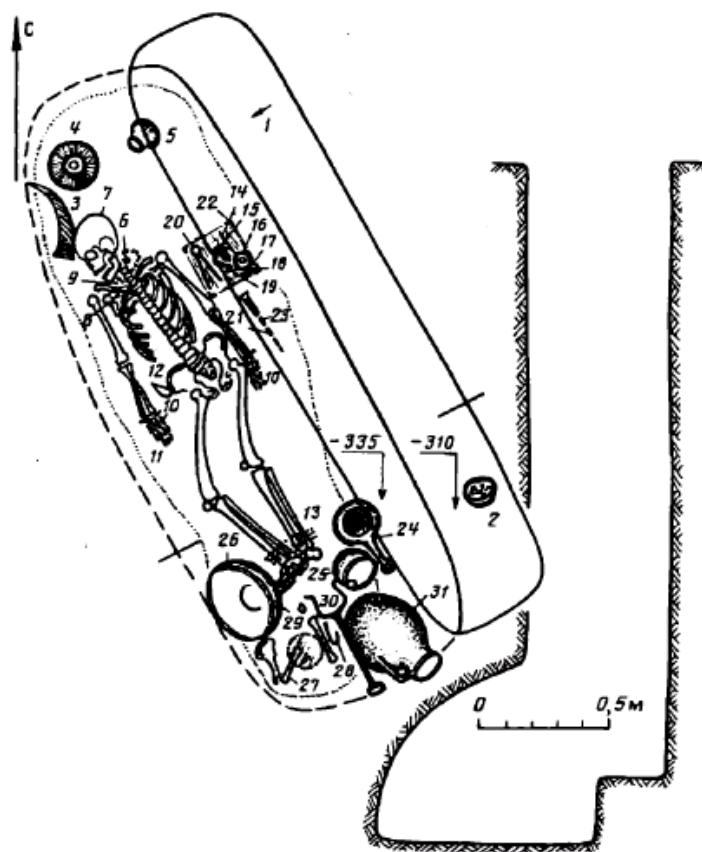

Рис. 105.

Нагавський ІІ, 11: схема поховання: 1. вістря стріли; 2. «жаровня»; 3. ритон; 4. глек; 5. посудина; 6. кулон; 7. намистина; 8. уламок залізного предмету; 9, 10. бляшки; 11. перстень; 12. фібула; 13. бісер; 14. крейда; 15. рум'яна; 16. дзеркало; 17. пінцет; 18. фрагмент посудини; 19.

кришка від зябрів риби; 20. ножиці; 21. уламок прясельця; 22. скріпки; 23. кинджал; 24. ківш; 25. котел; 26. миска; 27. кістки вівці; 28. гак; 29. уламок предмету з бронзи; 30. канделябр; 31. глек.

Рис. 106. Кинджал з поховання Нагавський ІІ, 11.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Жіночі поховання з озброєнням «савроматського» часу за К.Ф. Смірновим¹

Дата	Загальна кількість жіночих поховань		Усього жіночих поховань	Жіночі поховання з озброєнням		Усього жіночих поховань з озброєнням	Жіночі поховання з вуздою		Усього жіночих поховань з вуздою	Жіночі поховання зі зброєю та вуздою
	Поволжя	Приуралля		Поволжя	Приуралля		Поволжя	Приуралля		
VII—VI ст. до н.е.	2	5	7	1 (50%)	1 (20%)	2 (29%)	-	-	-	2 (29%)
VI—V ст. до н.е.	4	22	26	-	8 (36 %)	8 (30%)	-	4 (18%)	4 (15%)	11 (42%)
V—IV ст. до н.е.	7	14	21	2 (29 %)	5 (36 %)	7 (33%)	-	2 (14%)	2 (9%)	8 (38%)
Усього	13	39	54	3 (23 %)	14 (36 %)	17 (31%)	-	6 (15%)	6 (11%)	21 (38%)

Таблиця Б.2

Жіночі поховання з озброєнням сарматів Поволжя (за Калиновським могильником)²

Дата	Загальна кількість жіночих поховань	Жіночі поховання з озброєнням
VI—IV ст. до н.е.	3	-
IV—II ст. до н.е.	28	4 (14%)
I ст. до н.е. — I ст. н.е.	23	1 (0,04%)

¹ Відомості отримані з статті Т.В. Мірошіної [Мирошина 1990, с. 167].

² Відомості отримані з статті Т.В. Мірошіної [Мирошина 1990, с. 168].

Додаток В

Легенда про походження савроматського племені, передана Геродотом

110. Про савроматів (1) розповідають таке. Коли елліни билися з амазонками (2) (а амазонок скіфи називають ойорпата, а ця назва означає грецькою мовою чоловіковбивці (3), бо ойор - це їхньою мовою чоловік, а пата - вбивати), тоді, кажуть, елліни, після перемоги на Термо-донті (4) відпливли на своїх кораблях із усіма полонянками, яких вони захопили, але на морі амазонки, напавши на чоловіків, зарізали їх. Проте амазонки не вміли поводитися з кораблями, не знали як користатися ні кермом, ні вітрилами, ні веслами. Коли вони зарізали чоловіків, вони віддалися на свою хвилю і вітру. І так вони прибули на Маєтідське озеро до Кремнів (5). А Кремни розташовані на землі вільних скіфів. Там амазонки, зійшовши з кораблів, пішли далі в глиб країни. Спершу, знайшовши там стайню коней, вони захопили їх і почали на конях грабувати скіфські господарства.

111. Скіфи не могли зрозуміти, що це таке: вони не знали ні їхньої мови, не бачили такого одягу, не знали, що це за плем'я. Вони були здивовані, звідки ті прибули, і спочатку вважали їх за чоловіків у юному віці, і почали з ними битися. Після битви, підібравши трупи, вони довідалися, що то були жінки. Порадившись, вони вирішили більше не в який спосіб не вбивати їх, але послати до них своїх юнаків у такому числі, скільки було там жінок. Вони наказали їм отаборитися поблизу них і робити все те, що ті роблять. Так вирішили скіфи, бажаючи мати дітей від амазонок.

112. Пішли туди юнаки і робили, як їм було доручено. Отже, коли амазонки зрозуміли, що юнаки прийшли не для того, щоб їм шкодити, вони перестали звертати на них увагу. Так із дня на день один табір наближувався до іншого. Юнаки, як і амазонки, не мали з собою нічого іншого, крім зброї та своїх коней. І вони жили так само, як і ті, їздили на полювання і робили наскоки.

113. Амазонки в середині дня звичайно робили ось що. Вони розходилися по одній, по дві, окремо одна від одної для природних потреб. Побачивши це, і скіфи почали робити так само. Якось, коли одна з них відійшла від інших, юнак зовсім наблизився до неї і амазонка не відштовхнула його, але дозволила йому з'єднатися з нею. Вони не могли розмовляти один із одним (не могли порозумітися словами), але амазонка вказала йому рукою прийти наступного дня на це саме місце і привести з собою ще іншого, щоб їх було двоє, і що вона приведе з собою ще іншу. Юнак, повернувшись, розповів про все це своїм товаришам. Наступного дня, на те місце прийшов він і привів із собою іншого. Там він знайшов амазонку, що чекала на нього разом із іншою, і всі інші юнаки, коли довідалися про це, почали зустрічатися з іншими амазонками.

114. Потім вони об'єднали обидва табори і почали жити разом і кожен із них мав за свою жінку ту, з якою він уперше з'єднався. Що ж до мови, то чоловіки не спромоглися вивчити мову жінок, але жінки швидко засвоїли мову своїх чоловіків. Коли стало можливим взаєморозуміння між ними, чоловіки сказали амазонкам: «У нас є батьки, є в нас і своє майно. Отже, досить нам цього життя. Нумо повернемося і житимемо з усіма іншими. Ми візьмемо вас із собою, як наших дружин, а не якихось там інших». Але амазонки ось що відповіли на це: «Ми не можемо жити з вашими жінками, бо в нас і в них різні звичаї. Адже ми стріляємо з луків і кидаємо дротики, їздимо верхи, не знаємо жіночих робіт. А ваші жінки нічого того не вміють робити, про *що* ми сказали, але живуть там на возах і займаються жіночими справами і на полювання не ходять і взагалі не ходять нікуди. Отже, ми не зможемо з ними затоваришувати. А якщо ви хочете мати нас своїми дружинами і бути чесними людьми, ідіть до ваших батьків і візьміть належну вам частину майна, і тоді ми будемо жити з вами окремо від них.

115. Юнаки послухалися їх і так і зробили. Але коли вони взяли свою частину майна і повернулися до амазонок, жінки сказали їм: «Ми занепокоєні і нас охоплює страх, якщо ми житимемо в цій країні, по-перше, тому, що ми

спричинилися до того, що ваші батьки втратили вас, а по-друге, тому, що ми завдали стільки шкоди вашій країні. Якщо ви вважаєте нас достойними бути вашими жінками, хай ми всі зробимо таке: від'їдемо з цієї країни, перейдемо за ріку Танаїд і там оселимося».

116. Юнаки і на це погодилися. Вони перейшли ріку Танаїд і пройшли ще на відстань трьох днів шляху від Танаїду на схід і три дні шляху на північ від Маєтідського озера. Коли вони прибули в край, де вони й тепер мешкають, там і оселилися. І відтоді і дотепер жінки сав-роматів живуть, як і за давніх часів, тобто і на полювання їздять увесь час верхи і разом із своїми чоловіками і без них, і на війну ходять, і одягаються так, як чоловіки.

117. Савромати ! розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не навчилися їй як слід. Що ж до шлюбів, то ось у них так встановлено: жодна дівчина не виходить заміж, поки вона не вб'є якогось ворога. Буває так, що деякі з них помирають не одружені, якщо їм не довелося виконати це за звичаєм [Білецький 1993, с. 191—193].

**Відомості давніх авторів про походження савроматського племені від шлюбу скіфських юнаків з
амазонками, які мають компілятивний характер**

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Безіменний автор «Землеопис» 90 р. до н.е.	«На Танаїсі, який слугує межею Азії, розділяючи материк на дві частини, - першими живуть сармати, займаючи простір у 2000 стадій. За ними, зі слів (письменника) Деметрія, слідує меотійське плем'я, що має назву язамати, а за Ефором воно має назву савромати. З цими савроматами, поєднались, говорять, амазонки, що прийшли колись після битви при Термодонті; через них то вони і отримали назву керованих жінками (Γυναικοκρατούμενοι) [Латышев 1947, (3) с. 312].	Невеликий твір, який містить у собі короткий землеопис дійшов до нас частково у одному паризькому рукописі, а частково був відтворений з уривків які збереглись у більш пізньому «Периплі Понта Евксинського» безіменного автора та інших письменників. Ім'я автора у самому рукописі не згадується, і до цього часу викликає наукові дискусії. Час написання твору визначається присвяченням віфінському царю Нікомеду, що міститься у уривках, які збереглись. Але чи був це Нікомед II (147—95 рр. до н.е.), чи Нікомед III (95—75 рр. н.е.) з достовірністю вирішити неможливо. Давній письменник сам називає свої джерела. Так у частині, яка стосується інформації про сарматів, прямо називається Ефор. Однак, це з упевненістю можна стверджувати, лише, що стосується назви племені. Що ж до наступної інформації, то згідно тексту, не виключено, що це могло бути і інше джерело.

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Псевдо-Скімн «Землеопис» I ст. до н.е.	«На Танаїсі, який слугує межею Азії, розділяючи материк на дві частини, - першими живуть сармати, займаючи простір у 2000 стадій. За ними, зі слів (письменника) Деметрія, слідує меотійське плем'я, що має назву язамати, а за Ефором воно має назву савромати. З цими савроматами поєднались, говорять, амазонки, що прийшли колись після бою при Фермодонті; через них-то вони отримали назву керованих жінками [Гаркавец 2005, с. 216—217].	Ідентифікація язаматів щойно названих «меотійським племенем», з савроматами, з посиланням на Ефора, відображає нестійкість племінних назв та взаємопроникнення скіфо-сарматських племен, які панували в південноруських степах у століття, що безпосередньо передували початку нової ери, як прояв бурхливих процесів етногенезу. Яскраво простежується практично текстуальний збіг з попереднім автором.
Микола Дамаський «Збори чудових звичаїв» 64 р. до н.е. — початок I ст. н.е.	«Савромати через кожні три дні наїдаються до пересичення, дружинам своїм у всьому коряться, як господиням; дівчину не перш видають заміж, ніж вона вб'є ворога [Латышев 1947, (4) с. 176]. За версії О.Б. Веселаго переклад звучить дещо інакше: «Савромати їдять до пересичення на протязі трьох днів. Дружинам коряться у всьому, як господиням. Дівчину поєднують шлюбом не раніше, ніж вона вб'є людину з ворогів [Веселаго 1960, с. 236].	Нажаль твір Миколи Дамаського зберігся тільки у ексцерптах більш пізніх авторів. У своїх творах письменник використовував праці Ктесія з Кніди, Ефора, Геланніка, Геродота, Ксанфа, Діонісія Галікарнаського та інших. Що стосується участі савроматських жінок у військовій справі, то, скоріш за все, зазначене свідцтво було запозичене у Геродота. Чи у його більш пізній компіляції. Принаймні, що стосується зазначеного питання. Микола Дамаський не додає ніяких нових подробиць.

Продовж. Табл. В.1

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Ісігон Нікейський «Неймовірні сказання» кінець I ст. до н.е. — I ст. н.е.	«Савромати через кожні три дні наїдаються до пересичення; дружинам у всьому коряться і самі носять жіночу сукню. ... Дівчину не перш віддадуть заміж, ніж вона вб'є ворога» [Латышев 1947, (4) с. 268].	Скоріш за все Ісігон Нікейський використовував як джерело твір Миколи Дамаського, чи обидва автори використовували спільне, більш раннє джерело. Не виключено, що це був твір Геродота.
Помпоній Мела «Землеопис» 44 р. н.е.	«Сармати не живуть у містах і навіть не мають постійних місць; вони вічно живуть табором, перевозячи своє майно та багатство туди, куди заволокають їх кращі пасовиська чи змушують відступаючи або переслідуючи вороги, плем'я військово, непокірне, вільне та до того жорстоке та люте, що навіть жінки беруть участь у війнах на рівні з чоловіками; для більшої зручності руху у дівчат одразу після народження припікається права грудь і у наслідок цього рука робиться вільною для нанесення ударів, а грудь – чоловічою. Дівчата зобов'язані вправлятися у стрільбі з луків, їздити верхи та полюванні, а від дорослих дівчат вимагається, щоб вони вражали ворогів, так що нікого не вбити вважається злочином, а покаранням для них слугує дівоцтво [Латышев 1949, (1) с. 270].	

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Гай Пліній Секунд Старший «Природна історія» 23/24 р. н.е. — 79 р. н.е.	«Першими живуть савромати керовані жінками, названі так тому що, утворились від шлюбу з амазонками, ...» [Латышев 1949, (2) с. 293].	
Плутарх Херонейський «Прислів'я олександрійців» біля 45—127 рр. н.е.	«Савромати на п'янках продають своїх доньок. У амазонок жодна дівчина не вступає у шлюб, якщо не вб'є ворога» [Латышев 1947, (4) с. 289].	Отже, як ми можемо спостерігати, про войовничість савроматських жінок давній автор не згадує, однак дошлюбним звичаєм вбивства ворога, який його попередники приписували савроматам письменник наділяє амазонок. Звичайно, зазначена плутанина не є випадковою. У цьому випадку ми можемо спостерігати наслідки перенесення більш ранішньої літературної традиції про амазонок на савроматське плем'я.

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Діонісій Олександрійський Перієгет «Опис Ойкумени» I—II ст. н.е.	«Поблизу Меотійського озера самі меоти та савроматські племена, прославлений рід войовничого Ареса; вони походять від того могутнього кохання амазонок, яким вони поєднались колись з савроматськими людьми, блукаючи вдалині від своєї батьківщини Термодонту; від них-то народились войовничі нащадки, що мешкають у неозорному лісі, серед якого котиться Танаїс...» [Латышев 1948, (1) с. 239].	«Опис Ойкумени» було створено при імператорі Адріані (117—138 рр.). На думку В.В. Латишева, поетичний твір давнього автора позбавлений утилітарного значення, розрахований на те, щоб слугувати цікавим читанням, поєднав у собі реальні географічні відомості з поетичними мімікокосмографічними уявленнями [Латышев 1948, (1) с. 239]. Таким чином, «Опис Ойкумени» містить, поряд зі звичайними для римського часу географічними уявленнями, окремі своєрідні риси, які відображають стан речей, типових для часів іонійської колонізації Понту. Збереглись коментарі на зазначений твір митрополита солунського Євстафія (біля 1125—1193/1198). Які за сенсом практично повністю повторюють попередника. Митрополит додає лише короткий переказ геродотової легенди про походження савроматів, чітко називаючи «батька історії» своїм джерелом [Латышев 1948, (1) с. 249].

Продовж. Табл. В.1

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Климент Олександрійський «Стромати» біля 150 — 211/220 рр. н.е.	«Я знаю савроматських жінок, які займаються військовою справою не менше за чоловіків...» [Латышев 1948, (2) с. 282].	Звичайно, не будучи сучасником савроматів, давній автор міг бути знайомим з їх звичаями лише завдяки більш ранішній літературній традиції.
Руфій Фест Авіен «Опис земного кола» друга половина IV ст. н.е.	«Дізнайся нарешті, які народи оточують Тавр. Меоти перші оточили солоне озеро. Зустрічається також лютий сармат, колись войовнича галузь племені амазонід: ці доньки фракійського Марсу раніше мешкали поблизу Термодонту, а потім вийшли звідти та здійснили шлюб» [Латышев 1949, (4) с. 240].	Зазначений твір не є перекладом «Опису Ойкумени» Діонісія Олександрійського Періегета у строгому сенсі слова, хоча доволі близько слідує його тексту. Текст Руфія Феста Авієна містить на 200 віршів більше, ніж текст Діонісової Перієгеси, окрім того давній автор викинув окремі пасажі, які його не влаштовували та замінив їх новими, користуючись при цьому різноманітними джерелами.

Автор / твір / час	Уривок	Коментарі
Прісціан «Землеопис» друга половина V початок VI ст. н.е.	«Меоти перші торкаються Меотиди; потім люті савромати, плем'я сурове в зброї Марса, що утворилось колись від крові хоробрих амазонок, яки, покинувши Термодонт, поєднались з савроматами та породили рослих та войовничих мужів; вони мешкають в неозорних лісах» [Латышев 1949, (4) с. 301].	«Землеопис» Прісціана являє собою близький за розміром та змістом переклад Діонісія Олександрійського Перієгета. Прісціан будучи християнином, убирає та сильно скорочує міфологічні пасажі, замінюючи їх іноді доповненнями та уточненнями географічного, етнографічного чи анекдотичного характеру. Одним з основних джерел автора є також твір Гая Плінія Секунда Старшого. Однак, деякі строки виявляють знайомство Прісціана з джерелом, який суперечить як Діонісію Олександрійському Перієгету, так і Гаю Плінію Секунду Старшому та відображають значно більш давні уявлення.

Додаток Д

Таблиця Д.1.

Загальна вибірка – пам'ятники кочовиків Південного Приуралля IV—III ст. до н.е.**Аландское II**, 1/2 антрополог М.С. Акімова [Мошкова 1961, с. 123];**Алебастрово I**, 15/1, 15/2, 17/1, 17/2, 17/3, 18/1, 18/2, 18/3, 21/1, 21/3, 21/4, **Алебастрово II**, 12/1, 12/3 антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 2000, с. 295];**Блізнеці** 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 1/5, 2/1, 2/3, 3/1, 4/2 антрополог Т.С. Кондукторова [Смирнов 1975];**Вішньовая балка** 1/1, 1/2, 1/4, 1/5 антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 1998];**Жарсуат I**, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 2/5, 3/1, 3/2, 3/3, **Жарсуат II**, 1 антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 1998];**Карашасво 1** антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 1997, с. 66];**Кос-Оба 4**, 11/6, 13/6, 13/8, 13/9, 13/10, 13/11, 13/12, 13/13, 13/14, 13/16, 13/17, 13/18, 13/19, 14/1, 14/2, 14/3 антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 1998];**Лебедьовка II**, 4, **Лебедьовка IV**, 10/2, 16/2, 16/3, 16/4, 22/1, 22/2, 22/3, **Лебедьовка V**, 4, 5, 6, 9/2, 9/3, 9/4, 9/5, 10, 15, 21, 25/1, 25/2, 27/1, 27/3, 27/4, 29/1, 29/2, 29/3, 41, 42, 45, 48/1, 48/2, 48/3, **Лебедьовка VI**, 15, 17, 21, 25/1, 25/2, 26/2, 34/1, **Лебедьовка VII**, 1/1, 1/2, 1/3, 2/1, 5/1, 5/2, 6/1, 7, 8, 9/2, 11, 14, 16/1, 16/2, 16/3, 16/4, 16/8, 19/1 антрополог С.Г. Єфімова [Железчиков 2006];**Мечет-Сай** 1/1, 2/1, 2/3, 2/4, 2/5, 3/1, 3/2, 3/3, 3/4, 3/5, 3/6, 3/7, 3/8, 3/9, 3/10, 3/12, 3/13, 3/14, 3/15, 3/16, 6/1, 6/2а, 6/2б, 6/3, 6/4, 6/5, 6/6, 6/7, 6/8, 6/9, 6/10, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 7/5, 7/6, 7/7, 7/8, 7/9, 7/10, 7/11, 7/12(14), 7/13, 7/15, 8/1, 8/2, 8/3, 8/4, 8/5, 9/1 антрополог М.С. Акімова [Смирнов 1975];

Продовж. Табл. Д.1

Новоорський І, 6/1, 6/4, 9/2, 9/2а, 9/3, 10/1, 10/2, 11/1, 11/4, 11/5, 11/8, 13/1, 13/2, **Новоорський ІІ**, 2/1, 2/2, 2/3 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997];

Новопавловка 5/1, 5/2, 5/3, 7/3 антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 1978];

Новий Кумак 12, 13, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25/2, 30/2, 33, 34, 3, 4/ц., 4/в., 6, 7, 11/1, 13/1, 13/2, 17, 20/1, 20/2, 20/4 антрополог М.С. Акімова [Мошкова 1962; 1972; Смирнов 1977];

Першін 1/6, 1/7 антрополог О.П. Бужилова [Черных 2000];

Плешановський 1/1, 1/4 антрополог О.О. Хохлов [Крюкова 2014];

Покровка 1, 1/2, 2/2, 2/3, 2/4, 2/6, 2/7, 2/9, 2/10, 2/11, 2/12, 3/1, 3/2, 3/3, 3/5, 3/6, 4/1, 4/2, 4/3, 5/1, 6/1, 6/2, 6/3, 10/1, 10/2, 10/3, 10/4, 10/5, 10/6, 10/7, 10/8, 10/9, 10/10, 12/3, 12/4, 13/1, 13/2, 13/3, 15/1, 15/2, 15/3, 16/1, 16/2, 16/3, 17/3 [Яблонский 1994; 1995; 1996], **Покровка 2**, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 7/5, 7/6, 7/7, 7/8, 7/9, 8/3, 8/4, 8/5, 8/8, 8/9, 8/10, 8/11, 8/12, 10/2, 17/1, 17/2, 22/1, 23/1, 23/2, 23/3, 23/4, 23/5, 23/6, 23/7, 23/8, 23/9, 23/10, 23/11, 23/12, 23/13, 23/14, 23/15, 23/16, 23/17, 23/18, 25/2 [Яблонский 1994; 1995], **Покровка 7**, 1/1, 1/2, 8/1, 8/2, 8/3, 9/1, 9/2, 9/3, 9/4, 9/5, 9/6, 9/7, 9/9, 10/1, 10/2 [Яблонский 1996], **Покровка 8**, 1/3, 1/5, 1/6, 1/11, 1/13, 1/14, 1/15, 2/3, 2/5, 3, 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 4/5, 5/1, 5/2, 5/3, 6/1, 6/2, 6/3, 6/4, 6/5 [Веддер Дж 1993], **Покровка 10**, 2/2, 4/2 [Яблонский 1996] антрополог О.О. Хохлов;

П'ятилітка 4/2, 9/1, 9/2 антрополог М.С. Акімова [Краева 2000; Смирнов 1975];

Увак 11/1, 11/2, 11/3, 11/4, 12/1, 12/2, 15/19 антрополог О.О. Хохлов [Смирнов 1975];

Шумаєвський І, 3/5, 7/1, 7/2, 7/3, **Шумаєвський ІІ**, 3/3, 3/4, 3/5, 3/6, 3/8, 3/9, 6/2, 6/3, 9/1, 9/2, 9/3, 9/4, 9/5, 9/6, 9/8, 9/9, 9/10, 9/11, 9/12, 9/13, 9/14, 9/15, 9/16, 9/17, 9/18 антрополог О.І. Нечвалоде [Моргунова 2003];

Продовж. Табл. Д.1

Яковлевський 1/1, 1/2, 3/1, 3/2 антрополог О.І. Нечвалоде [Федоров 1998, с. 63].

Таблиця Д.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	130	116	81
жінки	143	130	21
підлітки	19	17	5
діти	80	75	5
невизначені	104	74	29
Усього:	476	412	141

Таблиця Д.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіг	сокира	вістря стріл
Лебедьовка II, 4	♂	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7+
Лебедьовка IV, 10/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, 16/2	♂ (30—35)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Лебедьовка IV, 16/3	♀ (35—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, 16/4	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, 22/1	♀ (35—45)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, 22/2, ск. 1	♂ (45—55)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3+
Лебедьовка IV, 22/2, ск. 2	♀ (45—55)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, 22/3	♀	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 4	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 5	♀ (40—50)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 6	Д	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/2, ск. 1	♂ (більше ніж 55)	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	278+
Лебедьовка V, 9/2, ск. 2,3	♀ (35—45)/Д (5—7)	-	+	-	+	+	2+	-	+	-	-	116+
Лебедьовка V, 9/3	♀ (45—55)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9+
Лебедьовка V, 9/4, ск. 1	♂ (35—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/4, ск. 2	♀ (35—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 1	П (15—17)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 2	Д (2—5)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 3	♀ (20—25)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 4	П (12—15)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 5	♂ (45—55)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 6	♀ (25—35)	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	36+

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіт	сокира	вістря стріл
Лебедьовка V, 9/5, ск. 7	П (14—16)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 9/5, ск. 8	♀ (35—40)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 10	♂ (35—45)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	2+
Лебедьовка V, 15	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 21	♂ (45—55)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 25/1	?	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	10+
Лебедьовка V, 25/2	?	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	2+
Лебедьовка V, 27/1	♂ (35—45)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	8+
Лебедьовка V, 27/3	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13+
Лебедьовка V, 27/4	?	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 29/1	♂ (25—35)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	3+
Лебедьовка V, 29/2	♀ (35—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 29/3	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 41	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 42	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 45	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 48/1	Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 48/2	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 48/3	?	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	118+
Лебедьовка VI, 15	♂ (55—60)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	54+
Лебедьовка VI, 17	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	23+
Лебедьовка VI, 21	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18+
Лебедьовка VI, 25/1	♀ (20—25)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка VI, 25/2, ск. 1	♂ (45—50)	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	78+

Продовж. Табл. Д.3

[illegible]

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіг	сокира	вістря стріл
Мечет-Сай 1/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 2/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 2/3	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Мечет-Сай 2/4	♂/♀/Д/Д/Д	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	?+
Мечет-Сай 2/5	♂	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	20+
Мечет-Сай 3/1	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/2	Д (до 2)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/3	Д (5—6)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/4	?	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	8+
Мечет-Сай 3/5	Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/6	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/7	Д (4—6)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/8	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/9	♀ (40—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/10	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/12	П (10—12)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/13, ск. 1	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/13, ск. 2	Д (7—8)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/14	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/15	♀ (50—60)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 3/16	♂ (35—40)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7+
Мечет-Сай 6/1	Д (7—8)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 6/2а	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 6/2б	♀? (45—55)	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	29+
Мечет-Сай 6/3	♂ (50—60)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	1+

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіг	сокира	вістря стріл
Мечет-Сай 8/1, ск. 1	?	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 8/1, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	50+
Мечет-Сай 8/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 8/3	♂ (35—40)/♀(35—40)/Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 8/4	♀	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мечет-Сай 8/5, ск. 1	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	10+
Мечет-Сай 8/5, ск. 2	♀ (25—30)	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	95+
Мечет-Сай 9/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 1/3	♀ (20—25)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 1/5	♂ (молодий)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 1/6	♀ (40—45)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	21+
Покровка 8, 1/11	♂ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 1/13	♂ (40—45)	-	-	+	+	-	+	-	-	-	-	41+
Покровка 8, 1/14	♂ (40—45)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	10+
Покровка 8, 1/15	♀ (25—30)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 2/3, ск. 1	?	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 2/3, ск. 2	Д (7)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 2/5	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 3	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 4/1	♂ (35—40)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 4/2	♀ (40—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 4/3	♀ (40—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 4/4	♂ (16—17)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 4/5	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 8, 5/1, ск. 1	♂ (50)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	4+

Продовж. Табл. Д.3

[illegible]

Продовж. Табл. Д.3

[illegible]

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіг	сокира	вістря стріл
Покровка 2, 23/4	Д (2—3)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/5	♀ (молода)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/6	♂ (35—40)	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	215+
Покровка 2, 23/7	♂ (40—45)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	31+
Покровка 2, 23/8	♂ (молодий)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/9	♀ (молода)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/10	колективне 12 чоловік	-	+	-	-	-	2+	-	-	-	-	88+
Покровка 2, 23/11	♀ (50—60)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/12	П (12—13)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Покровка 2, 23/13	♀ (30—35)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/14	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/15	?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/16	Д	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 2, 23/17	♂ (45—50)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	21+
Покровка 2, 23/18	♀ (20—25)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Покровка 2, 25/2	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 3/1	♂/♀/♀/П	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 3/2	П (12)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 3/3	Д (1)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 3/5	♂ (40)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	1+
Покровка 1, 3/6	♀ (30)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 6/1	♀	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 6/2	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 1, 6/3	♂ (35—40)	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	?+
Покровка 1, 12/3	♂ (30—40)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	?+

Продовж. Табл. Д.3

[illegible]

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіг	сокира	вістря стріл
Покровка 7, 1/1	♂ (молодий)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	8+
Покровка 7, 1/2, ск. 1	♂ (35—40)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 1/2, ск. 2	Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 8/1	♀ (40—45)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 8/2	♂ (молодий)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 8/3	Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/1	♀ (похилого віку)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/2, ск. 1	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/2, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/2, ск. 3	♂ (молодий)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	4+
Покровка 7, 9/2, ск. 4	♂ (молодий)	-	+	-	-	+	+	-	+	-	-	17+
Покровка 7, 9/3	Д (немовля)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/4	♀ (молода)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/5	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/6	♀ (зріла)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/7	Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/9, ск. 1	П (12—13)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 7, 9/9, ск. 2	Д (7—8)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7+
Покровка 7, 10/1	♂ (молодий)	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	?+
Покровка 7, 10/2	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Покровка 10, 2/2	♂ (молодий)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9+
Покровка 10, 4/2	♀ (16)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський І, 7/1	♀? (похилого віку)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Шумаєвський І, 7/2	♂ (20—25)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11+
Шумаєвський І, 7/3	♂ (18—25)	-	-	-	-	-	+	-	+	+	-	52+

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіг	сокира	вістря стріл
Шумаєвський П, 3/3	Д (0,5)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 3/4	♂ (40—50)	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	18+
Шумаєвський П, 3/5	Д (5)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 3/6, ск. 1	♀ (45)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 3/6, ск. 2	Д (немовля)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 3/8	♂ (25)	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	54+
Шумаєвський П, 3/9	♀? (45—60)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 6/2	Д (5)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 6/3	♂ (20—30)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/1	♂ (35—45)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/2	Д (до 1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/3, ск. 1	П (10)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/3, ск. 2	Д (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/4	♀ (40—45)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Шумаєвський П, 9/5	♂ (35—40)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	18+
Шумаєвський П, 9/6, ск. 1	П (14—16)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/6, ск. 2	Д (8—9)	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	31+
Шумаєвський П, 9/8	♀ (25—30)	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/9	Д (1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/10	Д (9—10)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/11, ск. 1	Д (9—10)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/11, ск. 2	♀ (16—19)	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/12, ск. 1	♂ (15)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	6+
Шумаєвський П, 9/12, ск. 2	♂ (35—45)	-	+	+	-	+	+	-	+	-	-	38+
Шумаєвський П, 9/13	♂ (20—30)	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-	14+

Продовж. Табл. Д.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	лук	горіт	сокира	вістря стріл
Шумаєвський П, 9/14	♂ (35—45)	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	50+
Шумаєвський П, 9/15	Д (1,5)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/16	П (13)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2+
Шумаєвський П, 9/17, ск. 1	♂ (20—30)	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/17, ск. 2	♂ (17—20)	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	58+
Шумаєвський П, 9/18, ск. 1	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шумаєвський П, 9/18, ск. 2	♀ (17—25)	-	-	+	-	+	+	-	-	-	-	33+
Яковлевський 1/2	??/??/?	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Яковлевський 1/1	♀ (50—60)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Яковлевський 3/1	♂ (65—70)	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	200+

■ - строчка сірого кольору означає парне або колективне поховання, в якому поховальний інвентар не вдалося співвіднести з певним похованим.

Додаток Е

Таблиця Е.1

Загальна вибірка – пам'ятники кочовиків Поволжя IV—III ст. до н.е.

Белокаменка 3/5, 6/5 антрополог М.А. Балабанова [Лукашов 2002];

Биково I, 3/3, 3/5, 3/6, 3/7, 3/8, 3/9, 3/10, 3/11, 3/12, 3/14, 3/15, 3/16, 3/17, 4/4, 4/5, 4/6, 4/12, 7/2, 7/3, 7/8 антропологи Н.М. Глазкова, В.П. Чтецов [Смирнов 1960];

Венгеловка 2/11 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997];

Вертячий 6/3, 6/4 антрополог М.А. Балабанова [Игнатов 1979; Железчиков 1997];

Верхньопогромне 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/7, 1/8, 1/9, 1/10, 3/9, 4/2 антрополог М.А. Балабанова [Шилов 1975];

Журавлиха I, 1/1, 1/2, 1/3, 1/14, 1/17 антрополог О.О. Хохлов [Кузнецов 2003];

Гловатка 1/1, 1/2, 1/7, 1/10 антрополог Н.М. Рожнова-Глазкова [Смирнов 1959];

Калиновка 3/6, 3/7, 3/9, 3/10, 3/11, 3/15, 3/16, 3/18, 3/19, 3/20, 3/21, 8/2, 8/3, 8/4, 8/5, 8/6, 8/9, 8/16, 8/19, 8/21, 8/22, 8/23, 8/24, 8/25, 8/30, 8/31, 8/33, 8/37, 8/40, 8/41, 10/1, 12/1, 12/2, 12/3, 12/4, 12/5, 12/7, 12/9, 12/10, 12/15, 12/20, 12/21, 12/22, 12/25, 12/26, 12/27, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5, 19/6, 19/7, 19/10, 19/11, 19/12, 19/16, 19/19, 19/21, 27/1, 27/3, 27/4, 46/2, 46/3, 46/6, 46/7, 46/8, 46/9, 55/2, 55/9, 55/10 антрополог В.В. Гінзбург [Шилов 1959];

Карабаевка I, 1/6, 1/7 антрополог О.О. Хохлов [Мышкин 2009];

Крива Лука VIII, 1/8, **Крива Лука XVI**, 1/11, **Крива Лука XXVII**, 3/1, 3/4, 15/1, **Крива Лука XXVIII**, 1/10, 1/14, **Крива Лука XXIX**, 1, **Крива Лука XXXI**, 1/21, **Крива Лука XXXIV**, 2/10, **Крива Лука XXXV**, 1/2, 1/4, 1/5, 1/12, 1/17, 1/20 антрополог Л.Т. Яблонський [Железчиков 1997];

Продовж. Табл. Е.1

Лятошінка 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 5/2, 5/3, 5/4, 5/5, 5/6, 5/8, 5/9, 5/10, 6/1, 6/2, 6/4, 6/5 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1995];

Маляєвка 3/1, 7/5 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2001];

Могута 8/1, 8/2, 8/3, 11/2 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997];

Сайхин п.- с. гр. 1/1, 1/5, 1/6 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Синицын 1959];

Скатовка 10/1 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Синицын 1959];

Сольоноє Займіще 10/1, 10/2, 10/3, 10/7, 10/8, 10/9 антрополог М.А. Балабанова [Дьяченко 1995];

Торгунський 1/1, 1/2, 1/4, 1/6, 1/7, 1/9, 2 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997];

Усть-Погожжя 2/3, 4/3 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 1992];

Ельтон 10/2, 10/4, 10/8 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997].

Таблиця Е.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	61	56	29
жінки	60	58	4
підлітки	10	10	-
діти	51	45	-
невизначені	20	17	3
усього:	202	186	36

Таблиця Е.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Крива Лука VIII, 1/8	♂	-	-	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XVI, 1/11	♂	-	-	+	-	-	-	-	?+
Крива Лука XXVII, 3/1	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXVII, 3/4	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXVII, 15/1	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXVIII, 1/10	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXVIII, 1/14	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXIX, 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXIII 1/21	♂/♀	-	-	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XXXIV, 2/10	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXXV, 1/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XXXV, 1/4	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXXV, 1/5	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXXV, 1/12	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXXV, 1/17	♂/♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXXV, 1/20	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 1/1	П	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 1/2	♂	-	+	-	+	-	+	-	82+
Лятошінка 1/3	П	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 1/4	?	-	-	+	-	+	-	-	153+
Лятошінка 5/2, ск. 1	?	-	-	-	-	-	-	-	1+
Лятошінка 5/2, ск. 2	Д	+	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. Е.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Лятошінка 5/3	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 5/4	Д	-	-	+	-	-	-	-	-
Лятошінка 5/5	♀ (у автора ♂)	-	-	+	-	-	-	-	-
Лятошінка 5/6	♀	+	-	-	-	-	-	-	1+
Лятошінка 5/8, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 5/8, ск. 2	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 5/9	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 5/10, ск. 1	♀	+	-	-	-	-	-	-	1+
Лятошінка 5/10, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 6/1	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 6/2	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 6/4, ск. 1	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 6/4, ск. 2	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Лятошінка 6/5	♂	-	-	+	-	-	-	-	-

 - строчка сірого кольору означає парне або колективне поховання, в якому поховальний інвентар не вдалося співвіднести з певним похованим.

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Загальна вибірка – пам'ятники Південного Приуралля II—I ст. до н.е.

Калмиково 1/1, 1/2, 2/1, 3/1, 3/2, 3/3, 3/4, 3/5, 3/6, 3/7, 3/8, 4/1, 4/2, 4/3, 4/4 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Синицын 1959];

Кара-Оба 3/1, 5/1, 6/1, 6/2, 7/1, 9/1, 10/2, 11/2, 11/3, 13/1 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Синицын 1952];

Кушум 1/1, 1/2, 1/3, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 2/5, 2/6, 3/1, 3/2 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Железчиков 1998];

Мечет-Сай 3/11 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Смирнов 1975];

Плешановський 2/1, 2/4, 2/6 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Крюкова 2014];

П'ятилітка 4/2 [Краева 2000, с. 169];

Старі Кийшки IX/1, IX/3, IX/4, IX/5, IX/6, IX/7, IX/8, IX/9, IX/10, XI/1, XI/2, XI/3, XI/4, XI/5, XI/9, XI/10, XI/11, XI/12, XI/13, XI/16, XI/17, XI/18, XI/19, XI/20, XIII/1, XIII/2, XIII/3, XIII/4, XIII/5, XIII/6, XIII/7, XIII/8, XIII/9, XIII/10, XIII/11, XIII/12, XIII/13, XIII/14, XIV/1, XIV/2, XIV/3, XIV/5, XIV/6, XIV/7, XIV/8, XIV/9 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Садыкова 1962; (2) 1962];

Увак 2/7, 2/8, 5/2, 5/7, 5/8, 5/9, 8/1 антрополог Т.С. Кондукторова [Смирнов 1975];

Шумаєвський I, 3/5 антрополог О.І. Нечвалюде [Моргунова 2003, с. 24];

Яковлевський 3/2 антрополог О.І. Нечвалюде [Федоров 1998, с. 67].

Таблиця Ж.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	48	40	35
жінки	30	26	3
підлітки	3	3	1
діти	24	19	2
невизначені	27	27	9
Усього:	132	115	50

Таблиця Ж.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Кушум 1/1	♂	-	-	-	-	-	-	-
Кушум 1/2	♀	-	-	-	-	-	-	-
Кушум 1/3	?	+	-	-	-	-	-	5+
Кушум 2/1	♂	-	-	+	-	-	-	15+
Кушум 2/2	♀	-	-	-	-	-	-	-
Кушум 2/3	♂	-	-	+	-	-	-	-
Кушум 2/4	♂	-	-	+	-	-	-	-
Кушум 2/5	♀	-	-	+	-	-	-	31+
Кушум 2/6	♀	-	-	-	-	-	-	-
Кушум 3/1	?	-	-	+	-	-	-	2+
Кушум 3/2	?	+	-	-	-	-	-	-
Старі Кийшки IX/1	♂	-	-	+	-	-	-	?+
Старі Кийшки IX/3, ск. 1	♂	-	+	-	-	-	-	?+
Старі Кийшки IX/3, ск. 2	♂	-	-	-	-	-	-	5+
Старі Кийшки IX/4	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Кийшки IX/5	♀/Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Кийшки IX/6	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Кийшки IX/7	Д	-	-	-	-	-	-	1+
Старі Кийшки IX/8	♂	-	-	+	-	-	+	13+
Старі Кийшки IX/9, ск. 1	П	-	-	+	-	-	-	9+
Старі Кийшки IX/9, ск. 2	П	-	-	-	-	-	-	-
Старі Кийшки IX/10	♂	-	+	+	-	-	-	?+
Старі Кийшки XI/1	?	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. Ж.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинджал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Старі Киїшки XI/2	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/3	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/4, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	3+
Старі Киїшки XI/4, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/5, ск. 1	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/5, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/9	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/10	?	+	-	-	-	-	-	1+
Старі Киїшки XI/11	♂	-	-	+	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/12	♂	-	-	+	-	-	-	?+
Старі Киїшки XI/13	?	-	-	-	-	-	-	7+
Старі Киїшки XI/16	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/17	♂	-	-	+	+	-	-	?+
Старі Киїшки XI/18	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/19	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XI/20	?	+	-	-	-	-	-	1+
Старі Киїшки XIII/1	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/2	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/3	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/4, ск. 1	♂	-	+	-	-	-	-	11+
Старі Киїшки XIII/4, ск. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/5	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/6	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/7	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XIII/8	♂	-	-	-	-	-	-	30+
Старі Киїшки XIII/9	Д	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. Ж.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Старі Киїшки ХІІІ/10	♀	-	-	-	-	-	-	1+
Старі Киїшки ХІІІ/11	♂	-	+	+	+	+	-	?+
Старі Киїшки ХІІІ/12	♀	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІІІ/13	♂	-	-	+	+	-	-	?+
Старі Киїшки ХІІІ/14	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/1	?	-	-	+	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/2	♀?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/3	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/5	♂	-	-	+	-	-	-	3+
Старі Киїшки ХІV/6	♂	-	+	-	-	-	-	?+
Старі Киїшки ХІV/7	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/8	П	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/9	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/10	?	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/11	♂	-	-	-	+	+	-	?+
Старі Киїшки ХІV/12	?	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/13	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/14	♀/Д	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/16	?	+	-	-	-	-	-	2+
Старі Киїшки ХІV/17	?	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/18	?	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХІV/19	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХХ/1	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХХ/2	?	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки ХХ/3	♂	-	+	-	-	-	-	3+

Продовж. Табл. Ж.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинджал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Старі Киїшки XX/4	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/5	♀	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/6	♂	-	+	+	-	-	-	43+
Старі Киїшки XX/7	♂	-	+	-	+	-	-	25+
Старі Киїшки XX/8	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/9	♂	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/10	?	+	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/11	♂	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/12	♂?	-	-	-	-	-	-	?+
Старі Киїшки XX/13	Д	-	-	-	-	-	-	-
Старі Киїшки XX/14	?	-	-	-	-	-	-	-

■ - строчка сірого кольору означає парне або колективне поховання, в якому поховальний інвентар не вдалося співвіднести з певним похованим.

Додаток 3

Таблиця 3.1

Загальна вибірка – пам'ятники Поволжя II—I ст. до н.е.

Авіловський II, 9/1, 16/4, 22/1, 31/3, 31/5, 32/4, 32/6, 32/7, 32/9, 34/1, 34/7, 34/8, 35/6 антропологі М.А. Балабанова, Є.В. Перерва [Сергацков 2000; 2004];

Барановка I, 6/1, 6/2, 6/4, 10/1, 10/2, 10/3, 10/6, 10/8, 10/9, 21/2 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Белокаменка 1/3, 2/1, 3/7, 3/9, 4/2, 4/3, 4/4, 4/5, 4/6, 4/7, 6/1, 6/2, 6/3, 6/7, 6/9 антрополог М.А. Балабанова [Лукашов 2002];

Бердія 1/1, 1/6, 1/7 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Бережновка I, 27, 35/7, 35/16, 35/17, п.з. гр. 1/11, п. гр. 2/1, п. гр. 2/5, п. гр. 2/8, п. гр. 2/11, п. гр. 3/1, п. гр. 4/1, **Бережновка II**, 2/6, 3/6, 9/1, 11, 13/2, 14/16, 14/17, 14/20, 14/21, 14/22, 14/23, 14/24, 14/26, 14/28, 14/29, 62/6, 63/2, 63/3, 65/2, 65/3, 65/5, 65/6, 65/7, 65/8, 65/9, 65/15, 80/3, 80/7, 80/8, 85/1, 85/2, 86/2, 89/8, 91/1, 97/1, 97/2, п. гр. 5/10 антрополог Б.В. Фірштейн [Синицын 1959; 1960];

Богодушанський Єрик 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 антрополог М.А. Балабанова [Захаров 1995];

Биково I, 3/13, 3/18, 7/4 антропологі Н.М. Глазкова, В.П. Чтецов [Смирнов 1960];

Большая Івановка 1/3 антропологі Н.М. Глазкова, В.П. Чтецов [Сергацков 2000];

Венгеловка 2/10 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997];

Верхньопогромне 1/13 антрополог М.А. Балабанова [Шилов 1975, с. 47];

Волжський 1/1, 1/3, 1/10, 1/14, 1/15, 1/17, 1/18, 1/19, 1/21, 1/22 [Мыськов 1992];

Гвардейці I, 25/2, 31/1, 31/2, **Гвардейці II**, 2/3, 2/4 антрополог О.О. Хохлов [Мышкин 1999; Крамарев 2002];

Желтухін 1/1 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000, с. 98];

Журавлиха I, 1/4, 1/9, 1/12, 1/13, 1/18 антрополог О.О. Хохлов [Кузнецов 2003];

Зубовка 9/7, 9/8, 9/9 антрополог М.А. Балабанова [Мамонтов 1992];

Калиновка 1/9, 3/6, 3/7, 3/9, 3/12, 3/14, 3/15, 3/16, 3/18, 3/20, 3/21, 3/22, 8/2, 8/3, 8/4, 8/5, 8/6, 8/10, 8/16, 8/19, 8/23, 8/24, 8/25, 8/30, 8/31, 8/33, 8/34, 8/39, 8/40, 8/41, 12/1, 12/2, 12/3, 12/5, 12/7, 12/9, 12/18, 12/21, 12/22, 12/23, 12/25, 12/26, 12/28, 19/2, 19/3, 19/4, 19/5, 19/10, 19/12, 19/15, 19/16, 19/17, 19/18, 19/20, 19/21, 27/1, 27/3, 27/4, 46/2, 46/8, 46/9, 46/10, 55/2, 55/9, 55/12 антрополог В.В. Гінзбург [Шилов 1959];

Кара-Оба 5/1, 7/1, 9/1, 10/2, 11/2, 11/3, 13/1 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Железчиков 1997];

Кіляковка 4/4а, 4/4б, 4/4в, 4/4, 4/4г, 4/5а, 4/5б, 4/5г, 4/5д, 4/5е, 4/5ж, 4/7 антрополог М.А. Балабанова [Мыськов 1992];

Королі 4/1 [Мамонтов 2001, с. 111];

Крива Лука I, 1/1, **Крива Лука II**, 2/2, 2/8, 2/25, **Крива Лука III**, 1/3, 1/8, 1/9, 1/18, 1/24, 1/26, 1/27, 1/28, 1/30, **Крива Лука IV**, 1/10, **Крива Лука VI**, 1/9, 1/10, 1/11, 1/14, 1/15, **Крива Лука XII**, 1/2, 1/6, **Крива Лука XIV**, 31, **Крива Лука XV**, 2/4, 2/8, 2/13, 2/14, 2/17, **Крива Лука XVI**, 3/3, 1/5, 1/8, 1/14, 1/16, 1/17, 1/18, 1/20, 1/21, 1/30, 1/31, 4/2, 6/4, **Крива Лука XXVII**, 25/3, **Крива Лука XXVIII**, 1/20, **Крива Лука XXXV**, 1/7 антропологи М.А. Балабанова, Л.Т. Яблонський [Дворниченко 1977; Железчиков 1997];

Лятошінка 5/1, 5/7, 6/3 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1995];

Майоровський III, 4/3, 4/3Б антрополог М.А. Балабанова [Скворцов 2008];

Маляєвка 3/2, 3/3, 3/7, 3/10, 5/1, 7/2, 7/4, 7/6, 13/3, 13/8 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2001];

Могута 8/4 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997, с. 70];

Молчановка II, 1/5, 1/6, 1/7, 1/8, 1/9, 1/10, 1/11, 1/12, 1/13, 1/15, 2/1, 2/2, 5/1, 5/2, 5/3, 5/4 антрополог Б.В. Фірштейн [Синицын 1959];

Новонікольський I, 3/3, 3/4, 3/7, 5/3, 5/4, 5/8, 5/9, 5/10, 5/11, 5/12, 5/13, 5/14, 5/15, 5/16, 5/17, 7/1, 7/3, 7/4, 7/5, 7/6, 7/7, 7/9, 7/10, 7/14, 7/16 антрополог Б.В. Фірштейн [Шилов 1975];

Петропавловка I, 2/2, 2/9 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 1992];

Петруніно II, 1/7, 1/9, 1/12, 1/13, 1/14, 1/15, 4/1, 4/3, 4/6, 4/8 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Пісарєвка 4, 5 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Политотдєльське 3/1, 3/6, 3/9, 4/10, 4/12, 4/17, 4/20, 4/28, 4/32, 8/1, 8/6, 12/19, 19/13, 19/14, 19/16, 19/20, 19/26, 19/27, 19/31, 20/2, 20/6, 20/7, 20/10, 20/11, 20/12 антрополог Н.М. Рожнова-Глазкова [Смирнов 1959];

Ровноє 4/3, 4/4, 4/9, 4/10, 4/11, 4/13, 4/15, 4/18, 8/1, 8/2, 8/3, 8/4, 14/1, 14/2, 14/3, 14/5, 14/6, 16/1 антрополог Б.В. Фірштейн [Синицын 1966];

Сайхін 1/2, 1/3 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Синицын 1959];

Старіца 4/3, 4/4, 4/6, 4/7, 4/8, 4/9, 4/10, 7/2, 7/4, 7/7, 7/9, 7/10, 7/11, 7/20, 7/21, 7/22, 7/23, 7/27, 7/28, 7/30, 22/5, 22/6, 22/7, 24/1, 24/2, 24/3, 24/4, 24/5, 25/1, 25/2, 25/9В, 25/13, 25/22, 42/2, 42/3, 42/4, 42/5, 42/6 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997];

Тари 4/1, 4/5 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Терновський 8/1 антрополог М.А. Балабанова [Шилов 1983, с. 186];

Ельтон 10/9 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1997, с. 71].

Таблиця 3.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	146	141	91
жінки	144	133	18
підлітки	11	10	2
діти	100	85	2
невизначені	83	75	17
усього:	486	440	130

Таблиця 3.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Барановка I, 6/1	П	+	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 6/2	П	+	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 6/4	?	+	-	-	-	-	-	-	1+
Барановка I, 10/1	♂ (20—25)	+	-	-	+	-	-	-	-
Барановка I, 10/2	♀ (45—50)	-	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 10/3	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 10/6	Д (1,5—2)	-	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 10/8, ск. 1	♀ (20—25)	-	-	+	-	-	-	-	18+
Барановка I, 10/8, ск. 2	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 10/9, ск. 1	♂ (30—35)	-	+	-	-	+	-	-	40+
Барановка I, 10/9, ск. 2	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-
Барановка I, 21/2	♂ (молодий)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 27	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка I, 35/7	♂	-	-	+	-	-	-	-	?+
Бережновка I, 35/16	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 35/17	♀	-	-	-	-	-	-	-	2+
Бережновка п.з. гр. 1/11, ск. 1	♂	-	+	-	-	-	-	-	-
Бережновка п.з. гр. 1/11, ск. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Бережновка п.з. гр. 1/11, ск. 3	Д (6—7)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 2/1	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 2/5	Д (3—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 2/8	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 2/11	♂	-	-	+	-	-	+	-	32+
Бережновка п. гр. 3/1	♂ (молодий)	-	-	+	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Бережновка п. гр. 4/1, ск. 1	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 4/1, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 4/1, ск. 3	♂	-	-	+	-	-	-	-	?+
Бережновка II, 2/6, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 2/6, ск. 2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 3/6, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 3/6, ск. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 3/6, ск. 3	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 9/1	Д (8—10)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 11	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 13/2	♂	-	-	-	-	+	-	-	30+
Бережновка II, 14/16	♂ (похилого віку)	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/17	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/20	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/21, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/21, ск. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/21, ск. 3	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/22	♀	-	-	+	-	-	-	-	1+
Бережновка II, 14/23	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/24	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/26	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/28, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/28, ск. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/28, ск. 3	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/29	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 62/6, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Бережновка II, 62/6, ск. 2	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 63/2, ск. 1	♀	-	-	+	-	+	-	-	30+
Бережновка II, 63/2, ск. 2	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 63/3	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/3	?	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/5	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/6	♀/♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/7	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/8	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/9	Д (5—6)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 65/15	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 80/3	Д (2)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 80/7	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 80/8	Д (2)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 85/1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 85/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	3+
Бережновка II, 86/2	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 89/8	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 91/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 97/1	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 97/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка п. гр. 5/10	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Желтухін 1/1	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Журавлиха I, 1/4	Д	+	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Журавлиха I, 1/9	П	-	-	-	-	-	-	-	1+
Журавлиха I, 1/12	♂ (40—45)	-	-	+	-	-	+	-	?+
Журавлиха I, 1/13	♀ (25—35)	+	-	-	-	-	-	-	2+
Журавлиха I, 1/18	♂ (50—55)	+	+	-	-	-	-	-	1+
Калиновка 1/9	♂	+	-	+	-	-	-	-	?+
Калиновка 3/6	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/7	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/9, ск. 1	♂	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/9, ск. 2	Д (5—6)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/12	♀	+	-	-	-	-	-	-	1+
Калиновка 3/14	♂	-	-	+	-	-	-	-	15+
Калиновка 3/15	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/16	Д (4—5)	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/18	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/20	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Калиновка 3/21	Д (5—6)	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/22	♀ (молода)	-	-	+	-	+	-	-	?+
Калиновка 8/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/3	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/4	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/5	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/6	♀/?	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/10	П (12)	-	-	-	-	-	-	-	+?
Калиновка 8/16	Д (8)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/19	♀	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Калиновка 8/23	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/24	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/25	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/30	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/31	♀?	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/33	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/34	♂	-	+	-	-	-	+	-	10+
Калиновка 8/39	?	+	-	-	-	-	-	-	?+
Калиновка 8/40	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 8/41	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/1	Д (7)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/3	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/5	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/7	Д (9—10)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/9	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/18	♂	-	-	+	-	-	-	-	5+
Калиновка 12/21	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/22, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/22, ск. 2	П	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/22, ск. 3	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/22, ск. 4	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/23, ск. 1	♂	-	-	+	-	-	-	-	?+
Калиновка 12/23, ск. 2	Д (8)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/25	♂	-	-	+	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Калиновка 12/26, ск. 1	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/26, ск. 2	Д	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/28, ск. 1	П	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/28, ск. 2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/28, ск. 3	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/28, ск. 4	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/28, ск. 5	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/28, ск. 6	♂?	+	-	-	-	-	-	-	9+
Калиновка 19/2	Д (2—3)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/3	П	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/4, ск. 1	Д (1,5—2)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/4, ск. 2	П (10)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/5	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/10	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/12	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/15	♂	-	-	-	-	-	-	-	4+
Калиновка 19/16, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/16, ск. 2	Д (6—7)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/17	♂	-	+	+	-	-	-	-	?+
Калиновка 19/18	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Калиновка 19/20	♂	-	+	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/21	♂/Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 27/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 27/3	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 27/4	Д	+	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Калиновка 46/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 46/8	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 46/9	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 46/10	♂	-	-	-	-	-	-	-	20+
Калиновка 55/2	П/Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 55/9	♂	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 55/12	♂?	+	-	-	-	+	-	-	?+
Кіляковка 4/4а	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/4б	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/4в	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/4г	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/5а	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/5б	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/5г	♂	-	-	+	-	-	-	-	10+
Кіляковка 4/5д	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/5е	♀	-	-	+	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/5ж	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Кіляковка 4/7	♂	-	-	+	-	-	-	-	32+
Крива Лука І, 1/1, ск. 1	♂	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука І, 1/1, ск. 2	♂	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука І, 1/1, ск. 3	♂	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука І, 1/1, ск. 4	Д (9)	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука ІІ, 2/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука ІІ, 2/8	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Крива Лука ІІ, 2/25	♂	-	+	-	-	-	-	-	?+

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Крива Лука III, 1/3	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/8	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/9	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/18	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/24	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/26, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/26, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/27	♀/?	-	+	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/28, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/28, ск. 2	♂	-	+	-	-	-	-	-	-
Крива Лука III, 1/30	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука IV, 1/10	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука VI, 1/9	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука VI, 1/10	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука VI, 1/11, ск. 1	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука VI, 1/11, ск. 2	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука VI, 1/14	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука VI, 1/15	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XII, 1/2	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XII, 1/6	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XIV, 31	♀	-	-	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XV, 2/4	?/?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XV, 2/8	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XV, 2/13	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XV, 2/14	?/?	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Крива Лука XV, 2/17, ск. 1	?	-	+	+	-	-	-	-	?+
Крива Лука XV, 2/17, ск. 2	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XV, 2/17, ск. 3	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 3/3	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 1/5	♂	-	-	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XVI, 1/8	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 1/14	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 1/16	?	-	-	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XVI, 1/17	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 1/18	?	-	2+	-	-	-	-	-	?+
Крива Лука XVI, 1/20	♂	-	-	2+	-	-	-	-	?+
Крива Лука XVI, 1/21	?	-	-	+	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 1/30	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 1/31	?	-	+	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XVI, 4/2	?	-	-	+	-	-	-	-	6+
Крива Лука XVI, 6/4	♂	-	-	+	-	-	+	-	?+
Крива Лука XXVII, 25/3	Д	-	-	+	-	-	-	-	?+
Крива Лука XXVIII, 1/20	♂/Д	-	+	-	-	-	-	-	-
Крива Лука XXXV, 1/7	♂	-	+	-	-	-	-	-	?+
Новонікольський I, 3/3	♂	-	+	-	-	+	-	-	210+
Новонікольський I, 3/4	Д (6—9)	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 3/7	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/3	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/4, ск. 1	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/4, ск. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	8+

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Новонікольський I, 5/8	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/9	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/10	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/11	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/12	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/13	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/14, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Новонікольський I, 5/14, ск. 2	Д (2—3)	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/15	♂?	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/16, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/16, ск. 2	♂	-	+	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 5/17	Д (6—7)	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/1	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/3	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/4	♂?	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/5, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/5, ск. 2	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/6	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/7, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/7, ск. 2	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/7, ск. 3	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/9	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/10	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/14	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Новонікольський I, 7/16	♀	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. 3.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	вістря стріл
Ровноє 4/3	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 4/4	Д (5—6)	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 4/9	♀	-	-	-	-	-	-	-	2+
Ровноє 4/10	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 4/11	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 4/13	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 4/15	♂	-	-	-	-	+	-	-	19+
Ровноє 4/18	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 8/1	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 8/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Ровноє 8/3	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 8/4	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 14/1	Д (6—7)	+	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 14/2	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 14/3	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 14/5	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Ровноє 14/6	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Ровноє 16/1	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-

 - строчка сірого кольору означає парне або колективне поховання, в якому поховальний інвентар не вдалося співвіднести з певним похованням.

Додаток К

Таблиця К.1

Загальна вибірка – пам'ятники Подоння II ст. до н.е. — початку I ст. н.е.

Арбузовський № 194, 7/1, № 195, 7/2, № 196, 7/3, № 197, 7/3а, № 199, 7/7, № 200, 7/8, № 201, 8/1, № 202, 8/2, № 203, 8/3, № 204, 8/4, № 205, 8/5, № 206, 8/9 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Весела роща III, 21/10, 21/11, 21/17 антрополог Г.П. Романова [Мирошина 1988];

Веселий хутір 2/6 антрополог Г.І. Петров [Артамонов 1949, с. 313];

Войтик 1, 4, 5 антрополог Г.П. Романова [Мирошина 1986];

Довгий лиман № 223, 4/2, № 224, 2/5 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Донський 1/3, 1/4, 1/12, 1/21, 1/22, 1/31 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 2001];

Криволиманський I № 207, 4, № 208, 5, № 209, 7, № 210, 8, № 211, 9 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Лівенцовський VII, 19/1, 19/3, 19/5 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 2006];

Мокро-Чалтирський кар'єр 9, 10 антрополог О.Ф. Батієва [Ларенок 2004];

Московський II, № 215, 1/1, № 216, 1/2 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Новопалестинський I, 1/2 антрополог О.Ф. Батієва [Власкин 2005];

Новий № 3, 8/1, № 7, 10/1, № 8, 11/1, № 13, 14/2, № 18, 17/1, № 19, 18/1, № 21, 19/2, № 25, 20/5, № 27, 22/1, № 30, 26/1, № 31, 26/2, № 35, 31/1, № 36, 31/2, № 37, 37/3, № 44, 44/1, № 45, 46/1, № 46, 46/2, № 47, 46/3, № 48, 46/4, № 50, 53/1, № 51, 53/2, № 52, 55/1, № 53, 56/1, № 54, 57/1, № 55, 58/1, № 56, 58/2, № 57, 58/3, № 58, 58/4, № 59, 59/1, № 60, 59/2, № 61, 59/3, № 64, 61/1, № 65, 61/3, № 67, 63/1, № 68, 63/2, № 69, 64/3, № 70, 64/4, № 71, 64/5, № 72, 65/1, № 75, 67/4, № 76, 67/5, № 78, 70/4, № 79, 70/5, № 80, 70/7, № 82, 73/1, № 83, 73/2, № 84, 74/1, № 85, 74/2, № 86, 74/3, № 87, 74/4с., № 87,

Продовж. Табл. К.1

74/4ю., № 88, 75/1, № 89, 75/2, № 90, 76/1, № 92, 79/5, № 93, 79/9, № 94, 80/3, № 95, 80/6, № 96, 80/7, № 97, 80/8, № 98, 81/1, № 99, 82/1, № 100, 82/2, № 101, 83/1, № 102, 83/2, № 103, 83/3, № 104, 84/1, № 105, 84/2, № 106, 85/2, № 107, 85/3, № 108, 85/4, № 109, 86/1, № 110, 86/2, № 111, 87/1, № 112, 87/2, № 113, 88/1, № 114, 88/2, № 115, 88/3, № 116, 88/4, № 119, 91/1, № 120, 92/1, № 121, 92/2, № 126, 95/1, № 127, 95/2, № 128, 96/1, № 129, 96/2, № 130, 97/1, № 131, 98/1, № 134, 100/1, № 135, 100/2, № 136, 100/3, № 140, 106/1, № 141, 106/3, № 142, 106/6, № 143, 106/7, № 144, 107/1, № 145, 107/2, № 146, 107/3(4), № 147, 110/5, № 149, 111/1, № 150, 112/1, № 151, 113/1, № 152, 113/2, № 153, 113/3, № 154, 113/4, № 155, 114/1, № 156, 114/8, № 157, 115/1, № 158, 115/4, № 159, 115/5, № 160, 115/9, № 161, 116/6, № 162, 116/7, № 163, 116/12, № 165, 119/1, № 166, 119/2, № 168, 121/1, № 169, 121/2, № 170, 121/3, № 175, 128/1, № 176, 128/2, № 177, 128/3, № 178, 129/7, № 179, 129/8, № 180, 130/1, № 181, 130/4, № 182, 130/5, № 183, 130/6, № 184, 130/8, № 185, 130/11, № 186, 132/2, № 187, 132/3, № 188, 132/5, № 189, 132/7, № 190, 132/19, № 191, 132/24, № 192, 134/1, № 193, 134/2 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Озерський IV, 3/3, 3/9 антрополог О.Ф. Батієва [Глебов 2000];

Первомайський VII, 1/1, 21/1, 21/2, 22/1, 23/1, 23/2, 27/2(1), 27/2(2), 27/2(3), 33/4(1), 33/4(2), 33/5, 34/3, 34/5, 34/6, 39/4, 39/10(1), 39/10(2), 39/12, 40/5, 42/4, 46/6, 46/10, 50/1, 50/2, 50/3, 50/4, 50/5(1), 50/5(2), 51/1, 51/3, 51/4, **Первомайський VIII**, 4/3, 9/2, **Первомайський XIII**, 2/2, 2/6 антрополог М.А. Балабанова [Мамонтов 2000];

Перегрузне 10/1, 10/2, 10/4, 12/2, 12/3, 12/4, 12/5, 13/12, 13/13, 13/14, 13/16, 18/1, 18/2, 18/3, 18/4, 18/5, 23/1, 23/3, 23/6, 31/1, 31/2, 31/3 антрополог М.А. Балабанова [Клепиков 2004];

Північно-Західний I, 1/3, 1/7, 1/8, 1/12, 1/13 антрополог О.Ф. Батієва [Власкин 2000];

Продовж. Табл. К.1

Попов хут. 30(6)/2, 30(6)/5, 30(6)/8, 30(6)/10(11), 30(6)/12, 30(6)/13(14), 50(18)/3, 50(18)/10, 50(18)/10а, 50(18)/11
антрополог Л.Г. Вуич [Столяр 1958];

Пробудження № 225, 1/11, № 226, 2/4, № 227, 2/8, № 228, 3/6 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Робочий городок I, 10/1, 10/2 антрополог О.Ф. Батієва [Глебов 2000, с. 62];

Святий Колодезь III, 1/2, 1/3, 1/4 антрополог О.О. Афанасьєва [Парусимов 2008];

Степнянський II, 1/7 антрополог О.О. Афанасьєва [Кузьмин 2005];

Терновський II, 6/1, 6/3, 11/1, 13/1 антрополог О.О. Афанасьєва [Науменко 1992];

Холодний 1/2, 1/3, 1/16 антрополог О.О. Афанасьєва [Глебов 2003];

Царський 33/1, 33/2, 33/3 антрополог О.О. Афанасьєва [Ильюков 1993].

Таблиця К.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	110	104	83
жінки	100	78	8
підлітки	9	9	3
діти	87	69	4
невизначені	27	24	8
усього:	333	283	106

Таблица К.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

[illegible]

Продовж. Табл. К.3

[illegible]

Продовж. Табл. К.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	панцир ф-ти	сокира	пешня	вістря стріл
Новий № 76, 67/5	♂? (16—18)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	41+
Новий № 78, 70/4	♂? (ст. 20)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новий № 79, 70/5, ск. 1	♂ (18—20)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	80+
Новий № 79, 70/5, ск. 2	♂ (18—20)	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	110+
Новий № 80, 70/7	♂ (20—25)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новий № 82, 73/1	♀ (18—20)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новий № 83, 73/2	♂ (30—35)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	18+
Новий № 84, 74/1	♂ (25)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	10+
Новий № 85, 74/2	♂ (45—50)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	57+
Новий № 86, 74/3	♀ (50—60)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новий № 87, 74/4с.	♂ (18—20)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	50+
Новий № 87, 74/4ю., ск. 1	♀ (18—20)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	23+
Новий № 87, 74/4ю., ск. 2	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новий № 87, 74/4ю., ск. 3	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Новий № 88, 75/1	♀ (ст. 20)/Д (немовля)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3+
Новий № 89, 75/2	? (25—30)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	73+
Новий № 90, 76/1	♂ (18—20)	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6+
Новий № 92, 79/5, ск. 1	♂ (18—20)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	86+
Новий № 92, 79/5, ск. 2	♂ (20—25)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	69+
Новий № 93, 79/9	♂ (ст. 20)	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	1+
Новий № 94, 80/3	♂ (25—30)	-	2+	-	-	-	-	-	-	-	-	60+
Новий № 95, 80/6	♂ (20—25)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	11+
Новий № 96, 80/7, ск. 1	♂ (20—25)	-	+	-	-	+	-	-	-	-	-	100+
Новий № 96, 80/7, ск. 2	♂ (18—20)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	90+
Новий № 97, 80/8	♂ (25—30)/ ? (20)	+	-	-	-	-	-	+	+	-	-	38+

Продовж. Табл. К.3

[illegible]

Продовж. Табл. К.3

[illegible]

Продовж. Табл. К.3

[illegible]

Продовж. Табл. К.3

[illegible]

Продовж. Табл. К.3

[illegible]

Додаток Л

Таблиця Л.1

Загальна вибірка – пам'ятники Північного Причорномор'я II ст. до н.е. — першої половини I ст. н.е.

Аккермень I, 2/5, **Аккермень II**, 3/8, **Аккермень III**, 11/13 [Вязьмитина 1960];

Каіри 9/2, **Каіри II**, 1/23, 1/24 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];

Львово 1/1, 6/1, 11/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1977];

Новозвановка I, 2/1 антрополог О.О. Казарніцкій [Ключнева 2008, с. 299];

Новолуганське 1/1, 1/5 антрополог В.Є. Рудаков [Шаповалов 1973];

Подгородне VIII, 3/8 антрополог Л.А. Мельник [Костенко 1977, с. 125];

Скелькі антрополог Л.В. Литвинова [Попандопуло 2000, с. 194];

Чорноморське 1/5 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993, с. 18].

Додаток М

Таблиця М.1

Загальна вибірка – пам'ятники Поволжя I — середини II ст. н.е.

Абганери II, 1, 5 антрополог М.А. Балабанова [Дьяченко 1995];**Авіловський II**, 10, 11, 21, 23 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];**Барановка I**, 1, 2, 3, 4, 9, 14, 17, 18, 21/2, 22/2, 24, 26/2 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];**Бердія** 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8/1, 8/2, 8/3, 8/4 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];**Бережновка I**, 1/1, 2/1, 13/1, 13/2, 17/3, 30/1, 33, 34, 37/1, **Бережновка II**, 4/4, 6/1, 7, 12/2, 13/1, 13/2, 14/15, 14/16, 14/20, 17/1, 18, 19/2, 20, 21/1, 21/2, 22, 23, 24, 25, 29/2, 33, 36, 44, 46, 47, 50, 51/1, 51/2, 52, 53, 56/1, 56/2, 56/3, 57/1, 57/2, 61, 66, 75, 81, 84, 95/1, 96, 98, 100, 103/1, 103/2, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111/2 антрополог Б.В. Фірштейн [Синицын 1959; 1960];**Боаро** E20/2, E20/3, E20/4, E20/5, E20/6 антрополог Г.Ф. Дебец [Синицын 1946];**Биково I**, 4/9, 5/1, 5/3, 7/4, 10/10, 10/13, 10/17, 17/6, 17/10, 17/12, 1/14, **Биково II**, 4 антропологи Н.М. Глазкова, В.П. Чтецов [Смирнов 1960];**Верхнє Погромне I**, 1/1, 1/5, 1/6, 1/7, 1/9, 1/11, 1/13, 1/14 антрополог Б.В. Фірштейн [Шилов 1975];**Калиновка** 1/2, 3/1, 3/5, 3/13, 4/2, 6/2, 6/4, 6/5, 12/12, 12/24, 14, 19/6, 19/13, 22/3, 29/1, 29/4, 29/5, 34/1, 35/1, 44, 46/3, 48, 52/1, 52/2, 55/8, 61/1, 61/2, 62/2 антрополог В.В. Гінзбург [Шилов 1959];**Косика** 1 антрополог В.Л. Тихомиров [Дворниченко 1993, с. 141];**Костарево IV**, 1, **Костарево V**, 5, 7, 8 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];**Лебязжя** 1, 4, 6/2, 8, 12/1, 12/2, 13/1, 13/2 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Продовж. Табл. М.1

Мала Воробцовка 3 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Новонікольський І, 9/1, 9/2, 10 антрополог Б.В. Фірштейн [Шилов 1975];

Пісарівка 1/3 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Політотдельське 5/4, 5/5, 6/1, 6/2, 6/3, 8/3, 8/4, 8/7, 14/1, 24 антрополог Н.М. Рожнова-Глазкова [Смирнов 1959];

Ровноє 4/18, 9, 12/1, 13, 14/1, 14/2, 14/3, 14/5, 14/6 антрополог Б.В. Фірштейн [Синицын 1966];

Терновський 6/1, 8, 10, 12/2 антрополог М.А. Балабанова [Шилов 1983].

Таблиця М.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	64	64	43
жінки	71	71	8
підлітки	4	4	1
діти	29	28	1
невизначені	28	27	11
усього:	196	194	64

Таблиця М.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	сокира	вістря стріл
Бережновка I, 1/1	♂	-	+	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 2/1, ск. 1	♀	-	-	+	+	-	-	-	63+
Бережновка I, 2/1, ск. 2	Д (3—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 13/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 13/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 17/3	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 30/1	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 33	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 34	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 37/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Бережновка II, 4/4	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 6/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 7	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 12/2	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 13/1	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 13/2	♂	-	-	-	+	-	-	-	30+
Бережновка II, 14/15	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/16	♂ (похилого віку)	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 14/20	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 17/1	♂	-	-	+	+	-	+	-	91+
Бережновка II, 18, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 18, ск. 2	Д (2—3)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 18, ск. 3	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 18, ск. 4	Д (2—3)	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. М.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинджал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	сокира	вістря стріл
Бережновка II, 18, ск. 5	Д (6—7)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 19/2	♂	-	-	+	+	-	-	-	30+
Бережновка II, 20	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	1+
Бережновка II, 21/1	♂	-	-	+	+	-	-	-	11+
Бережновка II, 21/2	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 22	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 23	♂	-	-	+	+	-	-	-	110+
Бережновка II, 24	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 25, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 25, ск. 2	Д (1,5—2)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 29/2	♂	-	-	+	+	-	-	-	10+
Бережновка II, 33	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 36	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 44	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 46	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 47	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 50	♂	-	-	-	+	-	-	-	40+
Бережновка II, 51/1	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 51/2	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 52	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 53	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 56/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 56/2	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 56/3	♂	-	-	+	-	-	-	-	+?
Бережновка II, 57/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. М.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	сокира	вістря стріл
Бережновка II, 57/2	Д (4—6)	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 61	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 66	♂	-	+	-	+	-	-	-	99+
Бережновка II, 75	♂	-	-	-	+	-	-	-	15+
Бережновка II, 81	♂	-	-	+	+	-	-	-	30+
Бережновка II, 84	♂	+	-	+	-	-	-	-	-
Бережновка II, 95/1	♂	-	-	+	-	-	-	-	8+
Бережновка II, 96	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 98	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 100	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Бережновка II, 103/1	?	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 103/2	♂	-	+	-	+	-	-	-	6+
Бережновка II, 104	♂	-	-	+	+	-	-	-	50+
Бережновка II, 105, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	1+
Бережновка II, 105, ск. 2	Д	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 106	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 108	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 109	♂	-	-	-	+	-	-	-	100+
Бережновка II, 110	?	-	-	-	+	-	-	-	8+
Бережновка II, 111/2	?	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 1/2	♂	-	-	2+	+	-	-	-	62+
Калиновка 3/1	Д (5—6)	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/5	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/13, ск. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 3/13, ск. 2	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. М.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	сокира	вістря стріл
Калиновка 4/2	♂	-	-	+	-	-	-	-	43+
Калиновка 6/2	Д	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 6/4	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 6/5	♂	-	+	-	-	-	+	-	?+
Калиновка 12/12	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 12/24	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 14	♂	-	+	-	-	-	-	-	53+
Калиновка 19/6	♂	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 19/13	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 22/3	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Калиновка 29/1	Д (5—6)	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 29/4	П	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 29/5	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 34/1	♀	-	+	-	+	-	-	-	60+
Калиновка 35/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 44	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 46/3	♀?	+	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 48	♂	-	-	+	-	-	-	-	-
Калиновка 52/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 52/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 55/8	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 61/1	♀?	-	-	-	-	-	-	-	-
Калиновка 61/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	?+
Калиновка 62/2	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 5/4	Д	+	-	-	-	-	-	-	-

Продовж. Табл. М.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	сокира	вістря стріл
Політотдельське 5/5	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 6/1	♀	+	+	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 6/2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 6/3	♂	-	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 8/3	П (10)	+	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 8/4	Д (8—10)	-	-	-	-	+	-	-	14+
Політотдельське 8/7	♀	+	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 14/1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-
Політотдельське 24	?	+	-	-	-	-	-	-	-

Додаток Н

Таблиця Н.1

Загальна вибірка – Подоння пам'ятники I — середини II ст. н.е.

Аксай I, 6/1 антрополог О.Ф. Батієва [Шинкарь 2011, с. 122];

Довгий лиман № 222, 2/4, № 223, 4/2, № 224, 4/5 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Дубовське I, 5/3, 10/1 антрополог О.П. Бужилова [Потапов 1997];

Западенський 1/8, 1/13 антрополог О.Ф. Батієва [Беспалый 2002];

Кисильов II, 1/1 антрополог О.Ф. Батієва [Прокофьев 2004, с. 247];

Кобяково 10/1 антрополог О.Ф. Батієва [Прохорова 1992, с. 142—161];

Криволиманський I, 16/5, 16/7, 16/8, 16/9 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Московський I, № 212, 16/1, № 213, 16/2, № 214, 16/3, № 217, 6/1, № 218, 8/1, № 219, 9/1, № 220, 16/1, № 221, 16/2 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Новий № 1, 6/1, 2, 7/1, № 4, 9/1, № 5, 9/2, № 6, 9/3, № 9, 11/2, № 10, 12/3, № 11, 12/4, № 14, 15/1, № 15, 15/2, № 16, 15/3, № 17, 16/1, № 22, 20/2, № 23, 20/3, № 24, 20/4, № 26, 21/1, № 33, 28/1, № 34, 29/1, № 38, 34/4, № 41, 40/2, № 42, 42/1, № 43, 43/1, № 49, 48/1, № 62, 60/1, № 63, 60/2, № 66, 62/1, № 74, 66/1, № 77, 69/1, № 81, 71/1, № 91, 77/1, № 117, 89/1, № 118, 90/1, № 122, 93/1, № 123, 93/2, № 132, 99/1, № 133, 99/2, № 138, 102/1, № 139, 102/2, № 164, 118/1, № 167, 120/1, № 171, 124/1, № 174, 127/3 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 1992];

Октябрський II, 8/1, **Октябрський V**, 1/2 антропологи Е.П. Мыськова, О.Ф. Батієва [Кияшко 2000, с. 46; Потапов 2002, с. 279];

Продовж. Табл. Н.1

Первомайський VII, 4/1, 4/2, 4/3, 5/2, 5/3, 5/4, 5/7, 6/1, 8/1, 9/1, 9/3, 10/2, 12/1, 12/6, 13/1, 14/3, 15/8, 16/1, 16/2(1), 16/2(2), 16/4, 17/2, 19/1, 19/2, 20/1, 24/1, 29/1, 30/1, 32/2, 35/1, 36/5, 36/7(1), 36/7(2), 36/8, 36/9, 36/10, 39/3, 39/6, 39/13(1), 39/13(2), 39/13(3), 43/1, 43/1, 44/1, 46/1, 46/4, 46/7, 46/9, 49/2, 49/3, 54/1, 61/2, **Первомайський X**, 10/5, 10/7 антрополог М.А. Балабанова [Мамонтов 2000; Демиденко 1993];

П'ятихатки I, 7/1 антрополог О.Ф. Батієва [Власкин 1991, с. 69];

Робочий городок I, 7/1 антрополог О.Ф. Батієва [Глебов 2000, с. 61];

Ребрікова II, 3/1 антрополог О.Ф. Батієва [Прокофьев 2004, с. 295];

Рясний II, 1/1 антрополог О.Ф. Батієва [Власкин 1991, с. 65];

Сади 3/1, 4/1 антрополог Т.В. Томашевич [Разуваев 1992].

Таблиця Н.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	46	43	30
жінки	43	32	5
підлітки	5	3	1
діти	24	17	1
невизначені	23	20	5
усього:	141	115	43

Таблиця Н.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	спис	сокира	вістря стріл
Западенський 1/8	?/Д	+	-	-	-	-	2+
Западенський 1/13	♀ (30—35)	-	-	+	-	-	-
Кобяково 10/1	♀ (25—30)	-	-	-	-	+	-
Новий №1, 6/1	♂ (ст. 20)	+	-	-	-	-	24+
Новий № 2, 7/1	♂? (ст. 20)	+	-	-	-	-	10+
Новий № 4, 9/1	?	-	-	-	-	-	-
Новий № 5, 9/2	Д (8—10)	+	-	-	-	-	-
Новий № 6, 9/3	♀ (25—30)	+	-	-	-	-	-
Новий № 9, 11/2	♀ (18—20)	+	-	-	-	-	-
Новий № 10, 12/3	?	-	-	-	-	-	-
Новий № 11, 12/4	♀ (ст. 30)	+	-	-	-	-	-
Новий № 14, 15/1	Д (до 7)/♀? (ст. 25)	+	-	-	-	-	-
Новий № 15, 15/2	♀ (18—20)	-	-	-	-	-	-
Новий № 16, 15/3	♀ (40—50)	-	-	-	-	-	-
Новий № 17, 16/1	♂ (50—60)	+	+	-	-	-	1+
Новий № 22, 20/2	♂? (35—40)	-	-	+	-	-	28+
Новий № 23, 20/3	Д (7—8)	-	-	-	-	-	-
Новий № 24, 20/4	♂ (ст. 30)	+	-	-	-	-	1+
Новий № 26, 21/1	? (до 20)/♀ (30—35)	+	-	-	-	-	15+
Новий № 33, 28/1	♀ (25—30)	+	-	-	-	-	-
Новий № 34, 29/1	♀ (25—30)	+	-	-	-	-	-
Новий № 38, 34/4	♂ (25—30)	-	-	-	-	-	-
Новий № 41, 40/2	♀? (ст. 20)	+	-	-	-	-	-
Новий № 42, 42/1	♂ (ст. 25)	+	-	-	-	-	4+
Новий № 43, 43/1	Д (6—8)/♀ (25—30)	+	+	-	-	-	-
Новий № 49, 48/1	♂ (25—30)	+	-	-	+	-	-

Продовж. Табл. Н.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	спис	сокира	вістря стріл
Новий № 62, 60/1	Д (7—8)	-	+	-	-	-	-
Новий № 63, 60/2	♂ (ст. 30)	+	+	-	-	-	9+
Новий № 66, 62/1	Д (до 5)/♀ (25—30)	+	-	-	-	-	-
Новий № 74, 66/1	Д (6—10)	+	-	-	-	-	-
Новий № 77, 69/1	♂ (25—30)	+	-	-	-	-	30+
Новий № 81, 71/1	♀ (25—30)	+	-	-	-	-	-
Новий № 91, 77/1	♀ (ст. 20)	+	-	-	-	-	-
Новий № 117, 89/1	?	+	-	-	-	-	-
Новий № 118, 90/1	♂ (40—50)	+	+	-	-	-	10+
Новий № 122, 93/1	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-
Новий № 123, 93/2	♀ (25—30)	-	-	-	-	-	-
Новий № 132, 99/1	♀ (20)	+	-	-	-	-	17+
Новий № 133, 99/2, ск. 1	Д (6—7)	-	-	-	-	-	-
Новий № 133, 99/2, ск. 2	Д (3—4)	-	-	-	-	-	-
Новий № 138, 102/1	?	-	-	-	-	-	-
Новий № 139, 102/2	♂ (40—50)/♀ (35—40)	+	-	-	-	-	30+
Новий № 164, 118/1	♂? (ст. 20)	+	-	-	-	-	-
Новий № 167, 120/1	♀ (ст. 35)	-	-	-	-	-	-
Новий № 171, 124/1	♀ (25—30)	+	-	-	-	-	10+
Новий № 174, 127/3, ск. 1	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-
Новий № 174, 127/3, ск. 2	Д (4—5)	-	-	-	-	-	-
Новий № 174, 127/3, ск. 3	Д (немовля)	-	-	-	-	-	-

Додаток П

Таблиця П.1

Загальна вибірка – Північне Причорномор'я пам'ятники I — середини II ст. н.е.

- Архангельська слобода** 4/8, 7/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
- Баштечки** 19/3 антрополог С.І. Круц [Артеменко 1983, с. 144];
- Бокани** «А», «Б», 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18 антропологи М.С. Великанова, Т.Г. Сурнина [Федоров 1956];
- Буряківка** антрополог С.І. Круц [Малеев 1973, с. 73—76];
- Велика Знаменка** 7/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993, с. 38];
- Водославка** 8/3 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993, с. 40];
- Волчанск** 5/16, 7/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
- Вовчий хутір** 2/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993, с. 35];
- Думени** 1/2, 1/8, 2/1, 2/5, 3/3, 8/6, 8/11, 8/14, 9/13, 11/2, 14/3, 16/13, 19/1, 22/3 [Демченко 1983; Гросу 1988];
- Запорізький курган** антрополог С.І. Круц [Шилов 1983, с. 178—191];
- Златополь** 7/2 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
- Каїрка** 1/2, 1/3, 1/6, 1/18, 6/3, 6/11 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
- Калантаєво** 1, 5, 7, 8, 9, 11, 12, 17, 18, 20, 27, 30, 31, 32, 34 [Покровська 1961];
- Корпач** 2/1, 3/4 антрополог Н.Г. Романова [Яровой 1984];
- Костешти** 1/4, 7/1 антрополог М.С. Великанова [Дергачев 1982];
- Могильно** антрополог Т.С. Кондукторова [Симонович 1966, с. 114—117];

Новогригорівка 1/9, 1/17 антрополог С. І. Круц [Симоненко 1993];
Нове 3/2, 3/3, 3/17 антрополог С. І. Круц [Симоненко 1993];
Новокаменка 3/4 антрополог С. І. Круц [Симоненко 1993];
Новолуганське 1/1, 1/5 антрополог В.Е. Рудаков [Шаповалов 1968];
Новочерноморря 2/126, 5/7 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Нові Костешти 1/2 антрополог М.С. Великанова [Дергачев 1982, с. 22];
Ольговка 2/2 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Орлянка 4/1, 4/3 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Першоконстантинівка 1/2, 1/3, 1/5, 2/3 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Першوماївка 2/8а, **Першوماївка V**, 3/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Подовоє 6/1 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Пороги 2/1, 2/2 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1991];
Правдіно 1/17 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1991];
Семенівка II, 1/5 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Скадовск 1/11, 4/1, 7/1, 7/2 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];
Соколова могила 1/3 антрополог С.І. Круц [Ковпаненко 1986, с. 10];
Софієвка 18/1, 25/1, 25/2, 40/24, 42/2 антрополог С.І. Круц [Ковпаненко 1986, с. 10];

Продовж. Табл. II.1

Усть-Каменка 21/1, 22/1, 22/2, 23, 24, 25, 26, 27, 28/1, 29, 30, 31, 32/1, 33, 34/1, 34/2, 35, 36, 37/1, 38/1, 39, 40, 41, 42, 43/1, 44, 45/1, 46, 47, 48, 49/1, 49/2, 50, 51, 52/1, 53/1, 54, 55, 56/1, 57/1, 58, 59/1, 60, 61, 62/1, 62/7, 63, 64, 65, 66, 67/1, 68, 69/1, 70/1, 71/1 антрополог Т.С. Кондукторова [Костенко 1993];

Ханкауци 1/11, 2/1 антрополог М.С. Великанова [Дергачев 1982];

Хмільна [Кравченко 2005, с. 269];

Холмське 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24 антрополог С.П. Сегеда [Гудкова 1984];

Чорноморське 1/7 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993];

Юрьівка 1/4 антрополог С.І. Круц [Симоненко 1993].

Таблиця П.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	31	31	17
жінки	42	42	2
підлітки	8	8	-
діти	23	23	-
невизначені	85	85	17
усього:	188	188	36

Додаток Р

Таблиця Р.1

Загальна вибірка – Південне Приуралля пам'ятники другої половини II—IV ст. н.е.**Гвардейци** 8/4, 14/1, 26/1 антрополог О.О. Хохлов [Матвеева 1976; Мышкин 1999];**Кара-Оба** 6/1, 10/1 антропологи В.В. Гінзбург, Б.В. Фірштейн [Синицын 1952];**Кисик-Камис** К. 1, К. 3, К. 5, 6/1, 6/2, К. 8 антрополог А.С. Коваленко [Железчиков 1998];**Лебедьовка Багр.** К. 1, К. 2, **Лебедьовка I**, К. 1, **Лебедьовка II**, К. 1, К. 2, К. 5, К. 6, **Лебедьовка IV**, К. 1, К. 3, К. 17, К. 19, К. 20, К. 23, К. 25, К. 26, К. 27, **Лебедьовка V**, К. 2, К. 11, К. 14, К. 16, К. 18, К. 19, К. 22, 23/1, 23/2, К. 26, 32/1, 32/2, 33/1, К. 49, К. 53, **Лебедьовка VI**, К. 1, К. 3, К. 4, К. 7, К. 8, К. 13, К. 16, К. 22, К. 24, К. 31, К. 32, К. 33, К. 35, К. 36, К. 37, 39/1 антрополог С.Г. Ефімова [Мошкова 2009; Багриков 1968; Мошкова 2009; 1975];**Ліньовка** К. 10, К. 11, К. 12 антропологи М.А. Балабанова, Є.В. Перерва [Боталов 2000, с. 49];**Покровка 2**, К. 6, К. 9, **Покровка 10**, 1/1, К. 24, К. 26, К. 32, К. 36, К. 41, К. 42, К. 43, К. 45, К. 46, К. 50, К. 52, К. 57, К. 58, К. 59, К. 60, К. 64, К. 65, К. 68, К. 69, К. 70, К. 71, К. 72, К. 73, К. 74, К. 76, К. 78, К. 79, К. 81, К. 83, К. 84, К. 85, К. 88, К. 89, К. 90, К. 9, К. 94, К. 96, К. 98, К. 102, К. 103, К. 104, К. 105, К. 106, К. 107, К. 110, К. 111, К. 112, К. 114, 115 антрополог Л.Т. Яблонський [Яблонский 1995; 1996; Мошкова 2009];**Шумаєвський II**, 8/2 антрополог О.І. Нечвалюде [Моргунова 2003, с. 117].

Таблиця Р.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	46	46	15
жінки	37	37	1
підлітки	3	3	-
діти	5	5	-
невизначені	24	22	4
усього:	115	113	20

Таблиця Р.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевіковий склад	Порушені	меч	кинжал	сагайдак	сагайдачний гачок	спис	сокира	вістря стріл	панцир ф-ти
Лебедьовка Багр. К. 1	♂	-	+	+	-	-	2+	-	-	-
Лебедьовка Багр. К. 2	♀	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Лебедьовка I, К. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка II, К. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка II, К. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка II, К. 5	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка II, К. 6	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 1	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 3	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 17	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 19	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 20	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 23	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 25	♂	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 26	Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка IV, К. 27	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 2	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 11	♂	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 14	♂	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 16	♀	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 18	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 19	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, К. 22	П	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Лебедьовка V, 23/1	♂	-	+	+	-	-	-	-	-	-

Додаток С

Таблиця С.1

Загальна вибірка – Поволжя пам'ятники другої половини II—IV ст. н.е.

Абганерово II, 3, 6, 7, 8, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, **Абганерово III**, 10, 11/1 антрополог М.А. Балабанова [Дьяченко 1995; 1997; 1999];

Авіловський II, 13/1, 14/1, 17/1, 18/1, 19/1, 23, 24, 25/1, 26, 27/1, 28/1, 29/1, 30/1 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000; 2004];

Барановка I, 23 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000; 2004];

Бережновка I, 7, 11, 23, 35/12, **Бережновка II**, 39, 40, 45/2, 49, 58, 59, 60, 67, 68, 73 антрополог Б.В. Фірштейн [Синицын 1959; 1960];

Боаро E-21, E-24 антрополог Г.Ф. Дебец [Синицын 1946];

Большая Ивановка 4, 6, 9 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Верхнє Погромне 3/1 антрополог Б.В. Фірштейн [Шилов 1975, с. 55];

Желтухін 2 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000, с. 99];

Калиновка 7/1, 11/1, 11/2, 13/1, 15/1, 16/1, 20/1, 23/1, 33/1, 36/1, 39/1, 40/1, 42/2, 48/1, 49/1, 50/1, 58/1, 60/1 антрополог В.В. Гінзбург [Шилов 1959];

Козинка VIII, 15/1, 16/1 антрополог О.Ф. Батієва [Безуглов 2002];

Колобовка III, 1/1 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2001, с. 196];

Костарево V, 3, 4, **Костарево VI**, 1/1 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Красная Котлубань 1/2 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Продовж. Табл. С.1

Крива Лука I, 5/1, 7/1, 9/1, **Крива Лука VI**, 2/1, 4/1, 8/1, 10/1, 11/1, 12/1, 13/1, 14/1, 15/1, 17/1, 18/1, **Крива Лука VII**, 2, 3/1, 6, **Крива Лука IX**, 9/1, **Крива Лука X**, 8/1, 8/2, **Крива Лука XIV**, 13/1, 14, 23, 29/1, 34, **Крива Лука XVI**, 12/1, 13/1, 16/1, **Крива Лука XVII**, 3/1, 7/1, 8, 12/1, 13/1, 14, 21/1, 22/1, 27, 33, 39/1, 41/1, 42/1, 49/1, 50, **Крива Лука XVIII**, 2/2, **Крива Лука XX**, 4/1 антрополог М.А. Балабанова [Дворниченко 1977; Мошкова 2009];

Кузин хутір 13/1, 21/1, 21/2, 22/1, 24/1, 26/1, 33, 34/1, 39/1, 45/1, 46/1 антрополог М.А. Балабанова [Мошкова 2009];

Купцин Толга 1, 3, 5, 6, 8, 13, 17, 18, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 44, 49, 50, 53 антрополог М.А. Балабанова [Мошкова 2009];

Лебязжя 7, 11, 14 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000, с. 13];

Лятошинка 2/1 антрополог М.А. Балабанова [Железчиков 1995, с. 27];

Маляєвка V, 9/1, 9/3, 10/1, 15/1 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2001];

Перегрузне I, 50 [Клепиков 2011, с. 223];

Петруніно II, 3, 6, **Петруніно IV**, 2, 3, 4, 5, 6 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000];

Политотдєльське 4/16, 7, 13, 22 антрополог Н.М. Рожнова-Глазкова [Смирнов 1959];

Старица 8/2, 10/1, 11, 13, 26/2, 28, 29, 40, 54/1, 55, 59, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 75 антрополог М.А. Балабанова [Мошкова 2009; Шилов 1968].

Тари 3 антрополог М.А. Балабанова [Сергацков 2000, с. 96].

Таблиця С.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	106	105	47
жінки	64	63	2
підлітки	2	2	-
діти	8	8	-
невизначені	22	22	4
усього:	202	200	53

Таблиця С.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	вістря стріл	бойовий ніж	накладки на лук
Бережновка I, 7	♂	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 11	?	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 23	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка I, 35/12	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 39	♂	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 40	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 45/2	♀ (похилого віку)	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 49	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 58	♂	-	+	-	-	-	-
Бережновка II, 59	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 60	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 67	♀	-	-	+	-	-	-
Бережновка II, 68	♀	-	-	-	-	-	-
Бережновка II, 73	♀	-	-	-	-	+	-

Додаток Т

Таблиця Т.1

Загальна вибірка – Подоння пам'ятники другої половини II—IV ст. н.е.

- Берданосівка 4/7** антрополог О.Ф. Батієва [Беспалый 2002, с. 153];
- Валовий I**, 4/1, 4/2, 9/1, 21, 25/1, 33/1 [Безуглов 2009];
- Вербовий Лог I**, 4/1 антрополог О.Ф. Батієва [Мошкова 2009, с. 43];
- Веселий III**, 1, 2 антрополог А.В. Шевченко [Мыськов 1994];
- Височино I**, 10, 16, **Височино II**, 8, 9, 12, 13, **Височино IV**, 1/1, 1/2, 5/1, **Височино V**, 2/2, 6/1, 14/2, 15/1, 18/1, 19, **Височино VII**, 12/1, 17/1 антропологи М.А. Балабанова, Є.В. [Мошкова 2009; Беспалый 2000];
- Дружба 2/1**, 10/1, 13/1 антрополог О.Ф. Батієва [Парусимов 1998];
- Зимовники II**, 4/1, Зимовники IX, 1/2 антрополог О.Ф. Батієва [Парусимов 1998];
- Кіровський I**, 1/2, 6/4, 7/1, 11/1, Кіровський III, 1/2, 2/2, Кіровський IV, 4/1, 5/2, 6/1, 8/1, 9/1 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 2000; Мошкова 2009];
- Кобяково 5** антрополог О.Ф. Батієва [Гугуев 1990, с. 164—176];
- Козинка VIII**, 15/1, 16/1 антрополог О.Ф. Батієва [Безуглов 2002];
- Московський I**, 1/1, 2/1, 2/2, 3/1, 4/1, 6/1, 7/1, 9/1, 10/1, 12/1, 13/1, 14/1, 15/1, 17/1, 18/1, 19/1, 20/1, 21/1, 22/1, 23, 24/1, 25/1, 26/1, 27/1, **Московський II**, 2/1, 5/1, 24/1, 25/2 антрополог О.Ф. Батієва [Мошкова 2009];
- Мухін 1/2** антрополог О.Ф. Батієва [Беспалый 2002, с. 20];
- Нагавський II**, 11, 12 антрополог А.В. Шевченко [Мыськов 1994];
- Новомаргаритово II**, 2/2 антрополог О.Ф. Батієва [Глебов 2006, с. 81];

Продовж. Табл. Т.1

Новосадковський 7/1, 9/1, 10/1, 13/1, 14/1, 15/1, 17/1, 18/1, 20/1, 25/1 антрополог О.Ф. Батієва [Мошкова 2009];
Новий 1/2, 13/1, 39/1, 45/1, 47/1, 49/1, 51/2, 103, 108/1, 109, 117 антрополог О.Ф. Батієва [Мошкова 2009];
Первомайський XIV, 1/1, **Первомайський XIV**, 2/1, 3/1, 4/2, 5/1 антрополог М.А. Балабанова [Мамонтов 2009];
Перегрузне I, 15/1, 17/1, 20/1, 21/1, 27/1, 29/2, 30/1 антрополог М.А. Балабанова [Клепиков 2004];
Північно-Східний 14, 19, 24 антрополог О.Ф. Батієва [Ильюков 2002];
Подгорненський IV, 4, 33, 34, 35, **Подгорненський V**, 3/1 антрополог О.Ф. Батієва [Мошкова 2009];
Потайний II, 13/1 антрополог О.Ф. Батієва [Безуглов 1989, с. 175];
Потапов II, 4/1 антрополог О.О. Афанасьєва [Парусимов 2009, с. 180];
Терновський II, 6/1 антрополог М.А. Балабанова [Науменко 1992, с. 258];
Центральний IV, 14, **Центральний VI**, 9, 16/8 антрополог Е.Ф. Куркина [Безуглов 1989].

Таблиця Т.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	70	68	31
жінки	37	36	5
діти	9	8	1
невизначені	14	14	4
усього:	130	126	42

Продовж. Табл. Т.3

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	дротик	вістря стріл	сокира	імітація зброї	бойовий ніж	лук	клевець
Московський I, 17/1	♂ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 18/1	♂ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 19/1	♂ (25—30)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 20/1	♂? (20—25)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 21/1	♂ (35—40)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 22/1	♀ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 23	♂	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 24/1	♂ (35—40)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 25/1	♂ (25—30)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 26/1	♂ (35—40)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський I, 27/1	♂ (25—30)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський II, 2/1	♀ (20—25)	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Московський II, 5/1	♂ (ст. 40)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський II, 24/1	♂ (30—35)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Московський II, 25/2	♂ (25—30)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Нагавський II, 11	♀ (45)	-	-	+	-	+	-	-	-	-	-
Нагавський II, 12	♀ (17—18)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Подгорненський IV, 4	♂ (35—40)	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Подгорненський IV, 33	♂ (35—40)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Подгорненський IV, 34	♀ (30—35)	-	+	-	-	18+	-	-	+	+	-
Подгорненський IV, 35	?	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Подгорненський V, 3/1	♂ (35—40)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

■ - строчка сірого кольору означає парне або колективне поховання, в якому поховальний інвентар не вдалося співвіднести з певним похованим.

Додаток У

Таблиця У.1

Загальна вибірка – Північне Причорномор'я пам'ятники другої половини II—IV ст. н.е.**Балки 12/1** антрополог С.І. Круз [Симоненко 1993, с. 92];**Богодар** [Гущина 1966, с. 74—79];**Львово 11/1** антрополог С.І. Круз [Симоненко 1977, с. 223];**Нагорне 1, 2, 9/1, 12/2** антрополог С.П. Сегеда [Гудкова 1984];**Нові Бедражі 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7** антрополог С.П. Сегеда [Курчатов 1995];**Першоконстантинівка 10/3** антрополог С.І. Круз [Симоненко 1993, с. 93];**Старі Куконешти 3/1, 4/3, Старі Куконешти I, П. 5, П. 6, П. 7/1, П. 7/2, П. 13, 16/1, 20/2, 23, Старі Куконешти II, 7/1, 9/1, 10, 14, 21/1, 22/1, 29/2, 32/1, 40/2** антрополог М.С. Великанова [Дергачев 1982];**Усть-Каменка 37/1** антрополог Т.С. Кондукторова [Костенко 1993, с. 36];**Чауш 5/1, 11/2, 21/1, 23/1** антрополог С.П. Сегеда [Гудкова арх. 1981, с. 65].

Таблиця У.2

Гендерні показники

Стать похованих	Загальна кількість індивідів	Кількість індивідів для яких вдалося визначити індивідуальний поховальний інвентар	Загальна кількість поховань, що містили зброю
чоловіки	13	13	10
жінки	12	12	1
підлітки	1	1	-
діти	1	1	-
невизначені	11	11	1
усього:	38	38	12

Таблиця У.3

Жіночі поховання зі зброєю (Загальна інформація по могильниках)

Поховання	Статевовіковий склад	Порушені	меч	кинжал	вістря стріл
Нові Бедражі 1	♂ (45—50)	-	-	+	-
Нові Бедражі 2	♂	-	-	+	-
Нові Бедражі 3	♂ (30—35)	-	-	+	-
Нові Бедражі 4	?	+	-	+	-
Нові Бедражі 5	♂	-	-	+	-
Нові Бедражі 6	♀ (35—40)	+	-	+	-
Нові Бедражі 7	♂	-	+	+	-

Додаток Ф

Таблиця Ф.1

Загальна статистика

Регіон	Період	Загальна кількість поховальних комплексів задіяних у аналізі	Жіночі поховання зі зброєю (загальна кількість)	Порушені (вилучені з аналізу)	Спирні	Утилітарна функція	Ритуальна функція	Посвідчення функцій	Загальна кількість комплексів, що містили зброю	Кількість чоловічих військових поховань	Відсоток чоловічих поховань зі зброєю від загальної кількості	Відсоток жіночих військових поховань від загальної кількості	Загальна мілітаризація населення
Південне Приуралля	IV—III ст. до н.е.	424	21	3	1	12	4	2	52	83	54,6	7,8	35,8
Поволжя	IV—III ст. до н.е.	186	4	1	1	1	1	-	37	27	72,9	2,7	19,8
Південне Приуралля	II—I ст. до н.е.	116	3	-	-	1	2	1	50	36	72	2	43,1
Поволжя	II—I ст. до н.е.	445	17	2	2	6	7	-	130	91	70	4,6	29,2
Подоння	II ст. до н.е. — початок I ст. н.е.	283	8	1	1	5	1	-	106	83	78,3	4,7	37,4
Поволжя	I — середина II ст. н.е.	193	8	1	1	3	2	1	65	43	66,1	4,6	33,6
Подоння	I — середина II ст. н.е.	115	5	3	-	1	1	-	43	30	69,7	2,3	37,3
Північне Причорномор'я	I — середина II ст. н.е.	188	2	-	1	-	1	-	36	17	47,2	-	19,1
Південне Приуралля	Друга половина II—IV ст. н.е.	113	1	-	-	-	1	-	19	14	73,6	-	16,8
Поволжя	Друга половина II—IV ст. н.е.	200	2	-	-	1	1	-	53	47	88,6	1,8	26,5
Подоння	Друга половина II—IV ст. н.е.	127	6	-	-	3	3	-	42	31	73,8	7,1	33
Північне Причорномор'я	Друга половина II—IV ст. н.е.	39	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Усього		2429	78	12	7	33	26	4	633	502		3,1	

